NAISHADHCHARITAM

Mahakavi Shri harsha Birachitam,

Purvardhham

Shri Prema chandra Tarka Vagish Bhattacharya Birachita Anvaya Bodhika ~~Sabhassya~~ tikasahita

Sri Ramkrishna Chattapadhyaya, tatha shri Bhava dev Chattapadhyaya,

Sanskrit, cal-Saka-1804

76688

नैषधचरितम्।

महाकवि श्रीहर्षविरचितम्

(पूर्वार्द्धम् ।)

श्रीप्रेमचन्द्रतर्कवागीशभट्टाचार्यविरचितान्वयबोधिकासमाख्य-
टीकासहितम्।

श्रीप्राणकृष्ण चट्टोपाध्यायेन
तथा
श्रीभवदेव चट्टोपाध्यायेन
संस्कृतम्

कलिकाताराजधान्यां
संस्कृतयन्त्र-पुस्तकालयाध्यक्षेण
वाराणसी-घोष ष्ट्रीट् १४८ नं भवने
प्रकाशितम्

शकाब्दाः १८०४।

कलिकाता-राजधान्यां छफ्ष्ट्रीट् १४ सं भवने क्राउनयन्त्रे
श्रीरामचन्द्र घोषेण मुद्रितम् ।

नैषधचरितम् ।

प्रथमः सर्गः ।

निपीय यस्य क्षितिरक्षिणः कथां
तथाद्रियन्ते न बुधाः सुधामपि ।
नलः सितच्छत्रितकीर्त्तिमण्डलः
स राशिरासीन्महसां महोज्ज्वलः ॥ १ ॥

याकाङ्क्षितामलपदा नियतं जनानां
शक्तार्थसञ्चयसमन्वयने च योग्या ।
व्यक्तीकरोति निखिलं हृदि भावजातं
वाग्देवतामभिमतामहमाश्रये ताम् ॥

अन्यासु भावबहुलासु सदर्थिकासु
टीकासु चेदिह भवेद्विफलः प्रयत्नः ।
सद्भिस्तथापि मृदुबोधविबोधनार्थं
जातोद्यमोऽहमिह सम्प्रति नावबुध्ये ॥

अस्य ग्रन्थस्य महाकाव्यतया वर्णनीयप्रसिद्धनायकत्वेन सहृदयानां झटिति साभिनिवेशशुश्रूषाप्रवर्त्तकतया च प्रथमं सन्नायकनामकीर्त्तनरूपं वस्तु निर्दिशति । निपीयेति । बुधाः पण्डिताः यस्य क्षितिरक्षिणः क्षितिं पृथिवीं साधु रक्षितवानिति तस्य न्यायेन पृथिवीपालयितुरित्यर्थः कथां गुणानुवादं निपीय सादरं श्रुत्वा सुधामपि अमृतमपि तथा कथावत् न आद्रियन्ते न बहु मन्यन्ते सुधातोऽपि तत्कथाया अतीवाह्लाद-

रसैः कथा यस्य सुधावधीरिणी
नलः स भूजानिरभूद्गुणाद्भुतः ।
सुवर्णदण्डैकसितातपत्रित-
ज्वलत्प्रतापावलिकीर्त्तिमण्डलः ॥ २ ॥

त्वात् स नलो नलनामा आसीत् स्थितः। किम्भूतः सितच्छत्रितं [illegible] कीर्त्तिमण्डलं यशःस्तोमो येन तादृशः एतेन तस्य सकलधरामण्डले[illegible] मण्डलं भूमण्डलमापूर्य्य उपरि स्वर्गादौ गतं सत् श्वेतातपत्रमिव जात[illegible] तम्। तथा महसां तेजसां राशिः पुञ्जः अतितेजस्वीत्यर्थः। तथा महान् कायाश्रय र्गुरुश्चासावुज्ज्वल उद्दीप्तश्चेति महोज्ज्वलः। यद्वा क्षितिरक्षित्र इति क्षितिः [illegible] क्षतमिति यावत् तस्मात् रक्षितुं त्रातुं शीलं यस्य तादृशस्य क्षत्रस्येत्यर्थः देव[illegible] रन्यतरएव महाकाव्ये नायको भवति। यदुक्तं—सर्गबन्धो महाकाव्यं [illegible] सुरः। सद्वंशः क्षत्रियो वापि धीरोदात्तगुणान्वित इति। महोज्ज्वल इति [illegible] उत्सवान्वितः उज्ज्वलः शृङ्गाररसो यस्य तादृशः एतेन शृङ्गारी नायकोऽयम् [illegible] इति ग्रन्थकृता सूचितम्। महाकाव्यस्य शृङ्गारवीरशान्तरसानाम[illegible] आवश्यकं तदुक्तं महाकाव्यलक्षणमधिकृत्य शृङ्गारवीरशान्तानामेकोऽङ्गी [illegible] इति ॥ १ ॥

तस्य गुणाद्भुतत्वं प्रतिपादयितुम् उक्तप्रायमेवार्थं पुनराह। रसैरिति [illegible] नलस्य कथा चरितं रसैः शृङ्गारादिभिः सुधाममृतम् अवधीरयितु[illegible] कस्यास्तादृशी अमृततिरस्कारिणीत्यर्थः। यस्य कथा एः कामस्य र[illegible] कश्चित्। भूजानिर्भूस्वामी स नलः गुणाद्भुतो गुणैः अविकत्थनत्वादिभि[illegible] गुणैः शोभाविलासादिभिः पौरुषगुणैः सन्ध्यादिभिर्नृपगुणैर्वा प्रभुत्वादि[illegible] भुतो लोकातीतोऽभूत्। किम्भूतः सुवर्णदण्डः एकमद्वितीयं सिता[illegible] स च तच्च ते ज्वलन्तो दीप्यमाना प्रतापानां कोषदण्डजतेजसाम् आवलि[illegible] मण्डलं यशःसमूहः सा च तच्च ते सुवर्णदण्डैकसितातपत्रीकृते ज्वलत्प्र[illegible] मण्डले येन स तथोक्तः अत्रान्वयः क्रमिको बोध्यः ॥ २ ॥

पवित्रमत्रातनुते जगद्युगे
श्रुता रसक्षालनयेव यत्कथा ।
कथं न सा मद्गिरमाविलामपि
स्वसेविनीमेव पवित्रयिष्यति ॥ ३ ॥

अधीतिबोधाचरणप्रचारणै-
र्दशाश्चतस्रः प्रणयन्नुपाधिभिः ।
चतुर्दशत्वं कृतवान् कुतः स्वयं
न वेद्मि विद्यासु चतुर्दशस्वयम् ॥ ४ ॥

निजौद्धत्यपरिहारद्वारा तत्कथायाः पुण्यजनकत्वं प्रतिपादयन्नाह । पवित्रमिति । यत्कथा या कथा नलचरितं श्रुता श्रवणविषयीकृता सती अत्र कलौ युगे जगत् विश्वं रसक्षालनया रसैः शृङ्गारादिभिः अथ च जलैर्या क्षालना शुद्धिः आह्लादकतेत्यर्थः पक्षे क्षालना च तयैव पवित्रम् आतनुते करोति अन्यदप्यशुद्धं वस्तु जलक्षालनया शोध्यत इति प्रथा । सा कथा आविलामपि श्रुतिकट्वादिदोषैः कलुषामपि मद्गिरं मम वाणीं किं न पवित्रयिष्यति न स्वच्छां करिष्यति अपितु पवित्रयिष्यत्येव । किम्भूतां यतः स्वसेविनीमेव आत्मोपासिकामेव एवकारस्य स्वायोगव्यवच्छेदकत्वात् सदैव सेवमानामित्यर्थः । एतेन निर्दोषयैव वाचा नलचरितं वक्ष्यत इति सूचितम् ॥ ३ ॥

पूर्वं नलस्य गुणाद्भुतत्वमुक्तं तच्चानवद्यां विद्यां विना न सम्भवत्यतस्तामेव वर्णयति । अधीतीति । अयं नलः चतुर्दशसु विद्यासु शिक्षाकल्पादिषु अधीतिबोधाचरणप्रचारणैः अध्ययनमधीतिः अधीतस्यार्थावगमो बोधः अस्मिन् सति तदनुष्ठानमाचरणं शिष्येभ्यः प्रतिपादनं प्रचारणं तैश्चतुर्भिरुपाधिभिः करणैः चतस्रो दशा अवस्थाः प्रणयन् प्रतिपादयन् कुतः कस्माद्धेतोः चतुर्दशत्वं चतुरवस्थत्वं स्वयमात्मना कृतवानित्यहं न वेद्मि न जानामि । अत्र चतुर्दशत्वमित्यस्य चतुर्दशसंख्यायोगित्वमित्यर्थकत्वाद्विरोधाभासः चतुर्भिरुपाधिभिः प्रत्येकं चतुर्दशसु विद्यासु दशाचतुष्टयप्रणयनेन षट्पञ्चाशत्त्वसम्भवात्

अमुष्य विद्या रसनाग्रनर्त्तकी
त्रयीव नीताङ्गगुणेन विस्तरम्।
अगाहताष्टादशतां जिगीषया
नवद्वयद्वीपपृथग्जयश्रियाम् ॥ ५ ॥
दिगीशवृन्दांशविभूतिरीशिता
दिशां स कामप्रसरावरोधिनीम्।

विरोधभञ्जनन्तु चतुर्दशत्वं चतुरवस्थत्वमित्यर्थकतयैव। चतुर्दशविद्या यथा। अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः। धर्मशास्त्रं पुराणञ्च विद्याश्चैताश्चतुर्दश। अङ्गानि च। शिक्षाकल्पौ व्याकरणं निरुक्तं ज्योतिषां गणः। छन्दसां विचितिश्चैव षडङ्गो वेद उच्यत इति ॥ ४ ॥

न केवलमसौ चतुर्दशविद्या एव ज्ञातवान् किन्त्वन्या अपीति प्रतिपादयन्नाह। अमुष्येति। अमुष्य नलस्य रसनाग्रनर्त्तकी जिह्वाग्रे सदा स्फुरन्ती लासिकारूपा या विद्या नवद्वयद्वीपेषु अष्टादशद्वीपेषु याः पृथग्जयश्रियः पृथक् पृथक् जयलक्ष्मीस्तासां जिगीषया जेतुमिच्छयैव विद्यासु जिगीषाया अध्यवसितत्वात् प्रतीयमानोत्प्रेक्षा। सरस्वतीरूपाया विद्यायाः सपत्नीत्वाल्लक्ष्मीजिगीषोचितेति भावः। एतेनाष्टादशद्वीपा नलेन जिता इति सूचितं। त्रयीव त्रिवेदीव अङ्गगुणेन प्रतिभादिना विस्तरं नीता प्रपञ्चं प्रापिता सती यथा त्रयी अङ्गगुणेन शिक्षाकल्पादिना विस्तारिता तथेत्यर्थः। अष्टादशताम् अष्टादशसंख्याम् अगाहत गता। यद्यपि सप्तद्वीपा पृथिवी प्रसिद्धा तथाप्यवान्तरद्वीपैरष्टादशद्वीपा भवति। अष्टादश विद्या यथा। सषडङ्गा चतुर्वेदी मीमांसा न्यायविस्तृतिः। आयुर्व्वेदो धनुर्व्वेदो गान्धर्वमर्थशासनम्। पुराणं धर्मशास्त्रं च विद्या अष्टादश स्मृता इति ॥ ५ ॥

अस्य शिवावतारत्वं शास्त्रानुसारित्वञ्चाह। दिगीशेति। दिगीशानां दिक्पालानाम् इन्द्रादीनां वृन्दस्य समूहस्यांशैर्भागैर्विभूतिर्जन्म यस्य सः अतएव दिशां पूर्वादीनाम् ईशिता ईश्वरः राजा हि दिक्पालानामंशैर्जायते सः नलः निजविने[illegible]

बभार शास्त्राणि दृशं द्वयाधिकां
निजत्रिनेत्रावतरत्वबोधिकाम् ॥ ६ ॥
पदैश्चतुर्भिः सुकृते स्थिरीकृते
कृतेऽमुना के न तपः प्रपेदिरे ।
भुवं यदेकाङ्घ्रिकनिष्ठया स्पृशन्
दधावधर्म्मोऽपि कृशस्तपस्विताम् ॥ ७ ॥
यदस्य यात्रासु बलोद्धतं रजः
स्फुरत्प्रतापानलधूममञ्जिम ।

स्वस्य शिवावतारताज्ञापिकां द्वयाधिकां शीलकाधिष्ठात्नयनद्वयातिरिक्तां शास्त्राणि धर्म्म-शास्त्रादिस्वरूपां दृशं चक्षुर्बभार दधौ शास्त्रोक्तमेवानुष्ठितवानित्यर्थः । किम्भूतां दृशं काम-प्रसरस्य यथेष्टाचरणस्य अवरोधिनीं प्रतिबन्धिकाम् । शिवोऽपि दिगीशचन्द्रांशविभूतिः दिगीशश्चन्द्रस्यांशे शिरसीत्यर्थः विभूतिश्चरणभस्म यस्य सः तथा सर्वदेवमयत्वात् दिशाम् ईशिता कामप्रसरावरोधिनीं कन्दर्पवेगस्य चोभिकां तद्देहदाहकत्वात् द्वयाधिकां तृतीयां दृशं बिभर्त्ति ॥ ६ ॥

तस्य धर्म्मसंस्थापकत्वमधर्मनिवारकत्वञ्चाह । पदैरिति । अमुना नलेन चतुर्भिः पदैर्ध्यानयज्ञतपोदानरूपैश्चरणैः सुकृते वृषरूपे धर्म्मे स्थिरीकृते स्थिरतां प्रापिते सति अतएव कृते त्रेतायामपि सत्ययुगे सति के जनाः तपो न प्रपेदिरे नाचरितवन्तः अपितु सर्वएव । कुतः सर्वेषां तपःकरणमित्याह यत् यस्मात् अधर्म्मोऽपि एकाङ्घ्रिकनिष्ठया एकस्यासहायस्याङ्घ्रेश्चरणस्य कनिष्ठया दुर्बलयाङ्गुल्या भुवं पृथिवीं स्पृशन् कृशः क्षीण-प्रभावः सन् तपस्विताम् वराकताम् अर्थंच तपश्चावत्तां दधौ धृतवान् यत्राधर्मस्तपस्वी तत्रान्येषां कैमुतिकन्यायेन तपस्वित्वं सुतरां सिद्धमिति भावः । यद्वा कृते इति कृतशब्दस्य सामान्ययुगवाचकत्वात् सामान्यशब्दस्य विशेषपरत्वमौत्सर्गिकमिति युक्त्या कृते त्रेतायुगे प्रत्ययमर्थोऽपि सम्यक ॥ ७ ॥

तदेव गत्वा पतितं सुधाम्बुधौ
दधाति पङ्कीभवदङ्कतां विधौ ॥ ८ ॥

स्फुरद्धनुर्निस्वनतद्घनाशुग-
प्रगल्भवृष्टिव्यथितस्य सङ्गरे ।
निजस्य तेजःशिखिनः परःशताः
वितेनुरङ्गारमिवायशः परे ॥ ९ ॥

अस्य शत्रून् प्रति प्रयाणं वर्णयति । यदस्येति । अस्य नलस्य आजासु रिपून् प्रति प्रयाणेषु स्फुरन् दीप्यमानो यः प्रतापरूपीऽनलस्तस्य धूमस्येव मलिमा मलीमसं यस्य तथाभूतं यत् बलोद्धतं सैन्यैरुत्थापितं रजोधूलिस्तदेव रजस्तत् गत्वा तत्रैव सुधाम्बुधौ अमृतार्णवे पतितं मग्नं सत् पङ्कीभवत् अपङ्कमपि पङ्कतां कर्दमतां प्राप्नुवत् विधौ चन्द्रे अङ्कतां कलङ्कतां दधाति धारयति कलङ्करूपेण तत्र तिष्ठतीत्यर्थः । विधोः सुधाम्बुधिजत्वेन तत्र स्थितत्वाद्रजोलग्नतासम्भवः ॥ ८ ॥

न केवलं तेन शत्रून् प्रति प्रयाणं कृतं किन्तु विग्रहेण तेषां पराभवोऽपि कृत इत्याह । स्फुरदिति । परःशताः शतात्परे शताधिका इत्यर्थः । अरि शत्रवः सङ्गरे समरे स्फुरन्तौ धनुर्निस्वनौ चापसिंहनादौ यत्र तादृशस्य तस्य नलस्य ये घनाः सान्द्रा आशुगा बाणास्तेषां प्रगल्भया महत्या वृष्ट्या व्यथितस्य निर्वापितस्य यद्वा स्फुरन्तौ धनुर्निस्वनौ चापसिंहनादौ अथच इन्द्रायुधगर्जिते यस्य स चासौ स नलो घनो मेघ इव तद्घनयति स तथोक्तस्तस्याशुगानां बाणानां प्रगल्भया वृष्ट्या पतनेन अथच आशुगेन वायुना प्रगल्भया प्रबलया वृष्ट्या वर्षणेन व्यथितस्य निर्वापितस्य निजस्य स्वकीयस्य तेजःशिखिनः प्रतापाग्नेरङ्गारमिव निर्वाणालातमिव अयशोऽकीर्तिं वितेनुः विस्तारयामासुः । यशसः शुभ्रत्वस्य कविप्रसिद्धत्वेन तद्विरुद्धस्यायशसः कृष्णवर्णत्वम् अतो अङ्गारसादृश्यम् ॥ ९ ॥

अनल्पदग्धारिपुरानलोज्ज्वलै-
र्निजप्रतापैर्वलयं ज्वलद्भुवः।
प्रदक्षिणीकृत्य जयाय सृष्टया
रराज नीराजनया स राजघः॥ १०॥

निवारितास्तेन महीतलेऽखिले
निरीतिभावं गमितेऽतिवृष्टयः।
न तत्यजुर्नूनमनन्यविश्रमाः
प्रतीपभूपालमृगीदृशां दृशः॥ ११॥

अस्य प्रयाणं विग्रहश्चोक्त्वा दिग्विजयं वर्णयति। अनल्पेति। राज्ञः प्रत्यर्थिनो हतवानिति राजघो राजश्रेष्ठो वा स नलः अनल्पानां बहूनां दग्धानाम् अनल्पं यथा तथा दग्धानां वा अरिपुराणां रिपुनगराणामनलेन वह्निना उज्ज्वलैरधिकं स्फुरद्भिर्निजप्रतापैः स्वतेजोभिरग्निस्वरूपैरित्यर्थः ज्वलत् दीप्यमानं भुवो वलयं पृथिवीमण्डलं प्रदक्षिणीकृत्य जयाय जयार्थं सृष्टया निर्म्मितया नीराजनया निर्म्मञ्छनया रराज शुशुभे। अन्येषामपि राज्ञां दिग्विजये अनल्पदग्धानाम् अरीणां शत्रुसदृशानां पुराणां गुग्गुलूनामनलेन प्रदक्षिणीकृत्य नीराजना क्रियते इति व्यवहारः॥ १०॥

ईतीनां प्रजापीड़कत्वात्तन्निवारकत्वमपि तस्यासीदित्याह। निवारिता इति। तेन नलेन निरीतिभावम् ईतिशून्यत्वं गमिते प्रापिते अखिले समस्ते महीतले निवारिताः काकाक्षिगोलकन्यायादत्रापि तेनेत्यस्यानुषङ्गः तेन दूरीकृताः अतिवृष्टयः अनवरतबहुवर्षणरूपा ईतिविशेषाः विश्रम्यतेऽनेनेति विश्रमो विश्रामस्थानं नास्ति अन्यो विश्रमो यासां तथाभूताः सत्यः नूनमुत्प्रेक्षे प्रतीपाः शत्रवो ये भूपाला राजानस्तेषां मृगीदृशां स्त्रीणां दृशो नयनानि न तत्यजुर्न त्यक्तवत्यः तत्रैव विश्रामं प्राप्ता इत्यर्थः। पतिविरहेण तासां सर्व्वदैव रोदनादित्यभिप्रायः। ईतयो यथा। अतिवृष्टिरनावृष्टिः शलभा मूषिकाः खगाः। प्रत्यासन्नाश्च राजानः षडेता ईतयः स्मृता इति॥ ११॥

सितांशुवर्णैर्वयति स्म तद्गुणै-
र्महासिवेम्न: सहकृत्वरी बहु ।
दिगङ्गनाङ्गाभरणं रणाङ्गने
यशःपटं तद्भटचातुरीतुरी ॥ १२ ॥
प्रतीपभूपैरिव किं ततो भिया
विरुद्धधर्मैरपि भेत्तृतोज्झिता ।
अमित्रजिन्मित्रजिदोजसा स यद्-
विचारदृक् चारदृगप्यवर्त्तत ॥ १३ ॥

अस्य दिग्विजयमुक्त्वा यशो वर्णयति सितांश्विति । तद्भटचातुरीतुरी स नलस्तस्य भटो वीरश्चेति तस्य या चातुरी निपुणता सैव तुरी तन्तुवायोपकरणविशेषः साकु इति यस्या लोकोक्तिः । महासिर्महाखड्ग एव वेमा तन्तुवायोपकरणविशेषस्तस्य सहकृत्वरी सहकारिणी सती रणाङ्गने समरचत्वरे सितांशुवर्णैश्चन्द्रवर्णैः शुभ्रैरित्यर्थः तद्गुणैस्तस्य नलस्य गुणाः शौर्य्यगाम्भीर्य्यादयस्त एव गुणाः सूत्राणि श्लिष्टपरम्परितरूपकं तैः करणैः दिश एवाङ्गनास्तासामङ्गस्याभरणमलङ्कारं बहु अनेकं यश एव पटं सुचेलकमेतद् वयति स्म उतवती ॥ १२ ॥

अस्य तेजस्वित्वं नीतिज्ञत्वञ्चाह । प्रतीपेति । ततो भिया नलात्त्रासेन विरुद्धधर्मैरपि का कथान्येषां परस्परासमानाधिकरणैरपि वस्तुभिः प्रतीपभूपैरिव प्रतिकूलभूपाल-र्यथा भेत्तृता उपजाप उज्झिता तथा तैः किं भेत्तृता स्वाश्रयभेदजनकत्वम् उज्झिता त्यक्ता । कुत इत्याह यत् यस्मात् स राजा ओजसा तेजसा मित्रजित् सन्नपि अमित्रजित् तथा चारदृक् सन्नपि विचारदृक् अवर्त्तत । अत्र विशब्दो नञर्थकः मित्रजिदमित्रजितयो-श्चारदृक्विचारदृक्तयोश्च परस्परमेकाधिकरण्याभावाद्विरुद्धत्वं विरोधाभासोऽयं विरोधपरिहार-स्तु अमित्रजित् शत्रुजित् स नलः ओजसा तेजसा मित्रजित् सूर्य्यजित् सूर्यसदृश इत्यर्थः तथा विचारदृक् सदसद्विवेकदृष्टिश्चारदृक् चारचक्षुः राजानश्चारचक्षुष इत्युक्तेः ॥ १३ ॥

तदोजसस्तद्यशसः स्थिताविमौ
वृथेति चित्ते कुरुते यदा यदा ।
तनोति भानोः परिवेशकैतवा-
त्तदा विधिः कुण्डलनां विधोरपि ॥ १४ ॥

अयन्दरिद्रो भवितेति वैधसीं
लिपिं ललाटेऽर्थिजनस्य जाग्रतीं ।
मृषा न चक्रेऽल्पितकल्पपादपः
प्रणीय दारिद्र्यदरिद्रतां नृपः ॥ १५ ॥

अस्य तेजोयशसी युगपद्वर्णयन् सूर्य्याचन्द्रमसोः परिधिमुत्प्रेक्षते । तदोजस इति । विधिर्विधाता तदोजसस्तस्य नलस्य ओजसस्तेजसस्तथा तद्यशसस्तस्य यशसः कीर्त्याः स्थितौ विद्यमानतायाम् इमौ सूर्य्याचन्द्रमसौ वृथा निष्फलौ इति यदा यदा यस्मिन् यस्मिन् काले चित्ते मनसि कुरुते तदा तस्मिन् तस्मिन् काले परिवेशकैतवात् परिधिच्छलात् भानोः सूर्य्यस्य विधोरपि चन्द्रस्यापि कुण्डलनां निष्फलत्वबोधकवलयाकृतिचिह्नं तनोति विस्तारयति। भानुविधुकार्य्यम् एतदोजोयशोभ्यामेव कार्य्यमतस्तयोः सृष्टिरशुद्धैव पुनर्लिखितेव वा मया कृता इति विमृश्य कुण्डलनां करोतीत्यर्थः । अशुद्धलिखिते द्विर्लिखिते च कुण्डलना क्रियत इति लेखकानां व्यवहारः ॥ १४ ॥

श्लोकद्वयेनास्य दातृत्वं वर्णयति । अयमिति । नृपो नलः दारिद्र्यस्य निर्द्धनत्वरूपस्य दरिद्रतां बहुतरधनदानेन अभावं प्रणीय विधाय अर्थिजनस्य याचकजनस्य ललाटे जाग्रतीं तिष्ठन्तीम् अयं जनो दरिद्रो भविता भविष्यति इति वैधसीं विधातृसम्बन्धिनीं लिपिं लिखिताक्षरपङ्क्तिं मृषा मिथ्या न चक्रे सत्यां कृतवानित्यर्थः । किम्भूतो नृपः अल्पितो न्यूनीकृतः कल्पपादपः कल्पवृक्षो येन सः कल्पपादपादप्यस्य दातृत्वाधिक्यात् कल्पपादपो हि वाञ्छितमेवार्थं ददाति नलस्तु वाञ्छितादप्यधिकमित्यल्पीकरणबीजम् । २. दरिद्रशब्दस्य यत्किञ्चित्सम्बन्धिविरहरूपदरिद्रताविशिष्टोऽर्थः तथाहि वेधसा

विभज्य मेरुर्न यदर्थिसात् कृतो
न सिन्धुरुत्सर्गजलव्ययैर्मरुः ।
अमानि तत्तेन निजायशोयुगं
द्विफालबद्धाश्चिकुराः शिरःस्थितम् ॥ १६ ॥

अजस्रमभ्यासमुपेयुषा समं
सदैव देवः कविना बुधेन च ।
दधौ पटीयान् समयं नयन्नयं
दिनेश्वरश्रीरुदयं दिने दिने ॥ १७ ॥

धनादिसम्बन्धमननुसन्धायैव दरिद्री भवितेति सामान्यतो लिखितं नलेन पुनः [illegible] धनवितरणद्वारा कृतेऽपि सधनत्वे धनदारिद्र्यरूपस्य सम्बन्धिनोऽन्यथाकरणा[illegible] तन्मृषा कृतं । न च धनमात्राभावो दरिद्रता निद्रादरिद्रीकृत इत्यादौ निद्राद्यभावव[illegible]पि दरिद्रशब्दप्रयोगात् ॥ १५ ॥

विभज्येति । मेरुर्हेमाद्रिः विभज्य खण्डशः कृत्वा यत् अर्थिसात् न कृतः [illegible] याचकेभ्यो न दत्तः तथा उत्सर्गजलव्ययैः उत्सर्गे दाने ये जलव्ययास्तैः करणैः सिन्धुः समुद्रो [illegible] र्जलशून्यो न कृतः तेन नलेन द्विफालेन द्विगुच्छेन बद्धाः संयताश्चिकुराः [illegible] तत् मेरुवितरणसिन्धुमरुकरणाभावरूपं शिरःस्थितं मस्तकन्यस्तं निजायशोयुगं स्वकीयाकीर्तिद्वयम् अमानि मन्यते स्म अप्रतिकार्य्यत्वात् । अत्र स्वदेशव्यवहार्य्यतया शिरसि [illegible] द्विफालबद्धकेशानामयशोयुगत्वेन सम्भावितत्वात् प्रतीयमानोत्प्रेक्षा ॥ १६ ॥

संसर्गजाः खलु दोषगुणा इति तस्य सत्संसर्गित्वं वर्णयति । अज[illegible] । पटीयान् अतिशयेन पटुर्दक्षोऽयं देवो राजा नलः सदैव सर्व्वस्मिन्नेव काले [illegible] वरतमभ्यासं कवित्वानुशीलनं शास्त्रानुशीलनञ्च उपेयुषा प्राप्तवता कविना काव्य[illegible] बुधेन पण्डितेन च समं सह समयं कालं नयन् क्षेपयन् सन् दिने दिने प्र[illegible] उदयं समुन्नतिं दधौ धृतवान् । किम्भूतः दिनेश्वरस्य सूर्य्यस्येव श्रीः तेजस्वितादिस[illegible]

अधोविधानात् कमलप्रवालयोः
शिरःसु दानादखिलक्षमाभुजाम् ।
पुरेदमूर्द्ध्वम्भवतीति वेधसा
पदं किमस्याङ्कितमूर्द्ध्वरेखया ॥ १८ ॥

जगज्जयं तेन च कोषमक्षयं
प्रणीतवान् शैशवशेषवानयम् ।
सखा रतीशस्य ऋतुर्यथा वनं
वपुस्तथालिङ्गदथास्य यौवनम् ॥ १९ ॥

सः दिनेश्वरोऽपि देवो देवता पटीयान् स्वकर्मणि दक्षतमः सदैव अजस्रम् अभ्यासे सान्निध्यमुपेयुषा कविना शुक्रेण बुधेन सोमात्मजेन च समं सह समयं नयन् अहोरात्रत्वेन व्यवस्थापयन् दिने दिने उदयम् ऊर्द्ध्वगतिं दधातीति शब्दश्लेषमूला लुप्तोपमेयम् । बुधो दैत्यगुरुश्चैव रवेः सन्निहितौ सदेति ज्योतिषम् ॥ १७ ॥

अस्योत्तमपुरुषलक्षणाक्रान्तत्वाच्चरणे ऊर्द्ध्वरेखा स्थिता तच्चोत्प्रेक्ष्यते । अधोविधानादिति । वेधसा विधात्रा अस्य नलस्य पदं चरणम् इति हेतोः किम् ऊर्द्ध्वरेखया ऊर्द्ध्वगतया लेखया अङ्कितम् चिह्नितम् । इतिपदोपस्थाप्यहेतुमाह कमलप्रवालयोः पद्मनवीनपल्लवयोरधोविधानात् ततोऽप्युत्कृष्टतया न्यक्करणात् तथा अखिलक्षमाभुजां सकलराजानां शिरःसु मस्तकेषु दानात् प्रणतसमस्तराजतया निधानात् पुरा पश्चात् इदं पदम् ऊर्द्ध्वं भवति भविष्यति । पुरायोगे भविष्यति लट् ॥ १८ ॥

अस्य वयःसन्धौ दिग्विजयादिकं वर्णयित्वा यौवनं वर्णयितुमारभते । जगदिति । शैशवस्य बाल्यावस्थायाः शेषचरमांशस्तद्वान् शैशवयौवनयोः सन्धौ वर्त्तमान इत्यर्थः अयं नलः जगतां जयम् अष्टादशद्वीपानां विजयं प्रणीतवान् कृतवान् तेन जगज्जयेन कोषं धनागारम् अक्षयं पूर्णञ्च प्रणीतवान् शत्रूणां धनलुण्ठनात् । अथ अनन्तरं यौवनं कर्त्तृ

अधारि पद्मेषु तदङ्घ्रिणा घृणा
क्व तच्छयच्छायलवोऽपि पल्लवे ।
तदास्यदास्येऽपि गतोऽधिकारितां
न शारदः पार्व्वणसर्व्वरीश्वरः ॥ २० ॥

किमस्य लोम्नां कपटेन कोटिभि-
र्विधिर्न लेखाभिरजीगणद्गुणान् ।
न रोमकूपौघमिषाज्जगत्कृता
कृताश्च किं दूषणशून्यविन्दवः ॥ २१ ॥

अस्य राज्ञो वपुः शरीरं तथा आलिङ्गत् आश्लिष्टवत् यथा रतीशस्य कन्दर्पस्य सखा ऋतुर्व्वसन्तो वनं आलिङ्गति रमणीयमपि वनं यथा वसन्तसमागमेऽत्यर्थं रमणीयं भवति तथा यौवनसमागमेऽस्य वपूरमणीयतरं जातमिति भावः ॥ १९ ॥

यौवने सति तस्याङ्गानां सौष्ठवाधिक्यं वर्णयन्नाह । अधारीति । तस्य राज्ञोऽङ्घ्रिणा चरणेन पद्मेषु कमलेषु घृणा जुगुप्सा अधारि धृता ततोऽप्युत्कृष्टत्वात् । तथा तस्य राज्ञः शयस्य पाणेश्छाया कान्तिः तच्छयच्छायं षष्ठीतत्पुरुषे छायायाः क्लीवत्वं तस्य लवोऽपि लेशोऽपि पल्लवे किशलये क्व अपितु न कुत्राप्यस्ति । एवं शारदः शरत्कालीनः पार्व्वणसर्व्वरीश्वरः पौर्णमास्युदितचन्द्रः पूर्णचन्द्र इत्यर्थः तस्य राज्ञ आस्यस्य मुखस्य दास्ये दासत्वेऽधिकारितां योग्यतां न गतः न प्राप्तः ॥ २० ॥

अस्य असङ्ख्यगुणवत्त्वमसङ्ख्यदोषशून्यत्वञ्च प्रतिपादयति । किमस्येति । विधिर्विधाता लोम्नां कपटेन छलेन कोटिभिः कोटिसङ्ख्याभीरेखाभिर्म्मसीदण्डिकाभिः करणैरस्य राज्ञः किं गुणान् न अजीगणत् न सङ्ख्यातवान् अपितु अजीगणदेव । तथा जगत्कृता विश्वस्रजा विधात्रा रोमकूपाणां य ओघः समूहः स एव मिषं छलं तस्मात् दूषणशून्या दोषरहिता ये विन्दवः अनुस्वाराकारास्ते च दोषरहितत्वव्यञ्जकविन्दव इत्यर्थः किं न

अमुष्य दोर्भ्यामरिदुर्गलुण्ठने
ध्रुवं गृहीतार्गलदीर्घपीनता।
उरःश्रिया तत्र च गोपुरस्फुरत्-
कवाटदुर्द्धर्षतिरःप्रसारिता ॥ २२ ॥

स्वकेलिलेशस्मितनिन्दितेन्दुनो
निजांशदृक्तर्जितपद्मसम्पदः।
अतद्द्वयीजित्वरसुन्दरान्तरे
न तन्मुखस्य प्रतिमा चराचरे ॥ २३ ॥

कृताः अपितु कृता एव। नलस्य शरीरे यानि रोमाणि स्थितानि तानि न रोमाणि किन्तु गुणगणनरेखाः ये च रोमकूपास्ते न रोमकूपाः किन्तु दूषणशून्यविन्दव इत्यपह्नुत्यलङ्कारोऽयम् ॥ २१ ॥

अस्य महाभुजत्वं व्यूढोरस्कत्वञ्च दर्शयति। अमुष्येति। अमुष्य राज्ञो दोर्भ्यां बाहुभ्याम् अरिदुर्गलुण्ठने शत्रुकर्तृकपरिखादिकृतदुर्गमस्थानस्थद्रव्यापहरणे ध्रुवमुत्प्रेक्षे अर्गलदीर्घपीनता अर्गलस्य कवाटविष्कम्भकदण्डस्य दीर्घता आयतत्वं पीनता स्थूलत्वञ्च गृहीता धृता तथा उरःश्रिया वक्षःसम्पत्त्या च तत्र अरिदुर्गलुण्ठने गोपुरे पुरद्वारे स्फुरत् शोभमानं यत् कवाटं तस्य दुर्द्धर्षतिरःप्रसारिता दुर्द्धर्षता दृढत्वं तिरःप्रसारिता तिर्य्यग्विस्तृतत्वञ्च गृहीता ॥ २२ ॥

अस्य मुखसौष्ठवं वर्णयति। स्वकेलीति। चराचरे स्थावरजङ्गमात्मके जगति तन्मुखस्य नलमुखस्य प्रतिमा सादृश्यं नासीत्। ननु चन्द्रपद्मयोः प्रसिद्धोपमानतया कथं सादृश्यासम्भव इति मुखस्य हेतुगर्भविशेषणद्वयमाह स्वकेलीति। स्वस्य केलेः क्रीडाया लेश एकदेशो यत् स्मितमीषद्धसनं तेन निन्दित इन्दुर्येन तस्य तथा निजस्य अंश एकदेशो या दृक् चक्षुस्तया तर्ज्जिता भर्त्सिता पद्मानां सम्पत् सौन्दर्य्यादिसम्पत्तिर्येन तादृशस्य। ननु माभूत् चन्द्रपद्माभ्यामौपम्यम् अन्यदप्युपमानं वस्तु दर्पणादिकमस्तीत्या-

सरोरुहं तस्य दृशैव तर्ज्जितं
जिताः स्मितेनैव विधोरपि श्रियः ।
कुतः परं भव्यमहो महीयसी
तदाननस्योपमितौ दरिद्रता ॥ २४ ॥

स्ववालभारस्य तदुत्तमाङ्गजैः
समञ्चमर्य्यैव तुलाभिलाषिणः ।
अनागसे शंसति बालचापलं
पुनः पुनः पुच्छविलोलनच्छलात् ॥ २५ ॥

शंसायां चराचरं विशिनष्टि अतद्द्वयीति । सा चन्द्रपद्मरूपा द्वयी द्वितयं तद्द्वयी तस्या जित्वरं जयनशीलं नास्ति तद्द्वयीजित्वरं सुन्दरान्तरं तन्मुखातिरिक्तसुन्दरं यत्र तादृशे । न तन्मुखस्य प्रतिमा चराचरे इत्यत्र शङ्कं शमीयं व्रत्तिः प्रतिमा तन्मुख-सम्बन्धिनी नेत्यर्थः पर्य्यवसितः तेन तादृशप्रतिमाभावस्य न प्रतियोग्यप्रसिद्धिः अतद्-द्वयीत्यत्र तु तद्द्वयीजित्वरत्वरूपप्रतियोगिनस्तन्मुखे सत्त्वान्न तच्छङ्कापि ॥ २३ ॥

उक्तमेवार्थं भङ्ग्यन्तरेण पुनराह । सरोरुहमिति । तस्य नलमुखस्य नलस्य वा दृशैव चक्षुषैव नलस्यावयवैः सरोरुहं पद्मं तर्जितं तिरस्कृतम् तथा तस्य स्मितेनैव ईषद्-हसनेनैव विधोरपि अन्यस्य का कथा चन्द्रस्यापि श्रियः शोभा जिताः पराभूताः । अतः पद्मचन्द्राभ्यामन्यत् भव्यमुपमानभूतं मनोरमं वस्तु कुतः अपि तु न कुतोऽपि अतएव अहो आश्चर्य्यं तदाननस्य नलमुखस्य उपमितौ उपमायां महीयसी अतिशयेन महती दरिद्रता उपमानवस्त्वभावः ॥ २४ ॥

अस्य केशोत्कर्षं भङ्ग्या वर्णयति । स्ववालेति । चमरी तदुत्तमाङ्गजैः [illegible] समं सह तुलाभिलाषिणः सादृश्याकाङ्क्षिणः स्ववालभारस्य निजकेशसमूहस्य [illegible] अनपराधाय पुनः पुनर्वारंवारं यत् पुच्छविलोलनं लाङ्गूलचालनं तदेव छलं व्याजः तस्मात् बालचापलं बालस्य केशस्य चापलं चाञ्चल्यं शंसति कथयति [illegible]

महीभृतस्तस्य च मन्मथश्रिया
निजस्य चित्तस्य च तं प्रतीच्छया ।
द्विधा नृपे तत्र जगत्त्रयीभुवां
नतभ्रुवां मन्मथविभ्रमोऽभवत् ॥ २६ ॥

निमीलनभ्रंशजुषा दृशा भृशं
निपीय तं यस्त्रिदशीभिरर्ज्जितः ।
अमूस्तमभ्यासभरं विवृण्वते
निमेषनिःस्वैरधुनापि लोचनैः ॥ २७ ॥

शिशोश्चापलं चालोऽयं शिशुरतश्चपलः अतोऽस्यापराधो न धर्त्तव्य इति ध्वनिः अपराधस्तु नलकेशैः सह सादृश्याभिलाषः । चमरीणां पुच्छविलोलनन्तु स्वाभाविकं तदपह्नुत्य बालचापलभ्रंसनस्य स्थापनादियमपह्नुतिः ॥ २५ ॥

इदानीं श्लोकचयेण त्रिभुवनवनितानामनुरागं वर्णयन्नस्य सौन्दर्य्याधिक्यं प्रस्तौति । महीभृत इति । तस्य महीभृतो राज्ञो मन्मथश्रिया मन्मथस्य कन्दर्पस्येव या श्रीः शोभा तया तथा निजस्य चित्तस्य मनसस्तं महीभृतं प्रति इच्छया च असौ मत्प्रियो भवतु इत्याकाङ्क्षया च तत्र तस्मिन् नृपे राजनि नले जगत्त्रयीभुवां त्रिभुवनजातानां नतभ्रुवां स्त्रीणां द्विधा द्विप्रकारो मन्मथविभ्रमो मन्मथस्य कामस्य विभ्रमो मन्मथोऽयमिति विशिष्टा भ्रान्तिः मन्मथजनितविकारविशेषश्चाभवत् ॥ २६ ॥

तत्र प्रथमं स्वर्गस्त्रीणामनुरागमाह । निमीलनेति । त्रिदशीभिर्देवीभिर्निमीलनभ्रंशजुषा निमेषाभावभाजा दृशा चक्षुषा तं राजानं भृशमतिशयं निपीय सोत्कण्ठं निरीक्ष्य योऽभ्यासभरोऽर्जित उत्पादितः अधुनापि इदानीमपि अमूस्त्रिदश्यः निमेषे निःस्वैर्दरिद्रैर्निर्निमेषैरित्यर्थः लोचनैर्नयनैस्तमभ्यासभरं पुनःपुनरनुशीलनातिशयं विवृण्वते प्रकाशयन्ति । अद्भुतं खलु वस्तु निमेषशून्यचक्षुषा दृश्यतेऽतः स्वाभाविकस्यापि त्रिदशीनां नयननिमेषाभावस्य तदभ्यासजन्यत्वेन सम्भाव्यमानत्वादियं प्रतीयमानोत्प्रेक्षा ॥ २७ ॥

अदस्तदाकर्णि फलाढ्यजीवितं
दृशोर्द्वयं नस्तदवीक्षि चाफलम्।
इति स्म चक्षुःश्रवसां प्रिया नले
स्तुवन्ति निन्दन्ति हृदा तदात्मनः॥ २८॥

विलोकयन्तीभिरजस्रभावना-
बलादमुं नेत्रनिमीलनेष्वपि।
अलम्भि मर्त्याभिरमुष्य दर्शने
न विघ्नलेशोऽपि निमेषनिर्म्मितः॥ २९॥

पातालस्त्रीणामनुरागमाह। अद इति। नोऽस्माकम् अदो दृशोश्चक्षुषोर्द्वयं तदाकर्णि नलगुणश्रोतृ अतएव फलाढ्यजीवितं सफलजीवनम् एवं तदवीक्षि नलादर्शि अतएव अफलञ्च निष्फलञ्च इत्युक्तप्रकारेण चक्षुःश्रवसां चक्षुरेव श्रवः कर्णो येषां तेषां सर्पाणां प्रियाः स्त्रियः नले नलश्रवणदर्शनविषये आत्मनः स्वस्य तत् दृशोर्द्वयं हृदा मनसा पतिभयान्नतु वचसा स्तुवन्ति स्म निन्दन्ति स्म च। चक्षुःश्रवसामिति साभिप्रायकं पदं तथाहि सर्पाणां कर्णाभावेन चक्षुषैव दर्शनश्रवणोभयकार्य्यकरणादुचिते एव नलश्रवणादर्शनकारिणश्चक्षुषः स्तुतिनिन्दे। आकर्णीति आत्मा वारे श्रोतव्य इत्यत्र श्रुधातोरिव इह कर्णिधातोरपि शाब्दबोधवाचित्वम्। प्रमितिकरणस्य चक्षुषः श्रवणदर्शनकर्तृत्वमुपचारात्॥ २८॥

मानुषीणामनुरागमाह। विलोकयन्तीभिरिति। अजस्रमनवरतं या भावना ध्यानं पर्य्यालोचना वा तस्याः बलात् सामर्थ्यात् नेत्रनिमीलनेष्वपि चक्षुर्मुद्रणदशायामपि अमुं नलं विलोकयन्तीभिर्ज्ञानविषयीकुर्वतीभिर्मर्त्याभिर्मानुषीभिरमुष्य नलस्य दर्शने आसां निमेषेण निर्मितो जनितो विघ्नस्य लेशोऽपि कणोऽपि न अलम्भि न प्राप्तः। विलोकयन्तीभिः पश्यन्तीभिरिति केचित् तन्न दर्शनस्य चाक्षुषरूपत्वान्नेत्रनिमीलनेषु तदसम्भवात्॥ २९॥

न का निशि स्वप्नगतं ददर्श तं
जगाद गोत्रस्खलिते च का न तम् ।
तदात्मताध्यातधवा रते च का
चकार वा न स्वमनोभवोद्भवम् ॥ ३० ॥

श्रियास्य योग्याहमिति स्वमीक्षितुं
करे तमालोक्य सुरूपया धृतः ।
विहाय भैमीमपदर्पया कया
न दर्पणः श्वासमलीमसः कृतः ॥ ३१ ॥

इदानीं सर्व्वासामनुरागं युगपदाह । न केति । का स्त्री निशि रात्रौ स्वप्नगतं स्वप्नप्राप्तं तं नलं न ददर्श अपितु सर्वैव दृष्टवती । तथा गोत्रस्खलिते नामप्रमादे च का स्त्री तं नलं न जगाद नोक्तवती अपि तु सर्वैव । स्वप्रियनाम विवक्षुः स्त्री अनवरतचिन्तया स्वभ्यस्तत्वात् नलनामोच्चचारेत्यर्थः । तथा रते च निधुवनसमये च का वा स्त्री तदात्मतया नलस्वरूपतया ध्यातो नलएवायमिति चिन्तितो धवः प्रियो यया तादृशी सती स्वमनोभवोद्भवं निजकामोत्पत्तिं न चकार न कृतवती अपि तु सर्वैव ॥ ३० ॥

काव्यनायिकाभूतां दमयन्तीं प्रस्तौति । श्रियेति । भैमीं दमयन्तीं विहाय वर्जयित्वा त्रिभुवनरमणीनां मध्ये अपदर्पया दर्पशून्यया कया सुरूपया सुन्दर्य्या स्त्रिया तं नलम् आलोक्य दृष्ट्वा श्रिया शोभया अस्य नलस्य अहं योग्या अनुरूपा किं भवामीति शेषः इति पूर्व्वोक्तेन सन्दिह्येति शेषः स्वमात्मानमीक्षितुं द्रष्टुं करे हस्ते धृतो दर्पण-आदर्शः श्वासेन निश्वासवायुना मलीमसो मलिनो न कृतः अपितु सर्वाभिरेव कृतः । निश्वासवायुना दर्पणस्य मालिन्यं भवत्येव । विहाय भैमीमित्यत्र स्थितयेत्यध्याहार्यम् अन्यथा क्रिययोरेककर्तृकत्वाभावात् क्त्वा न स्यात् । केचित्तु विहायेति ओ हा ङ् गतावित्यस्य रूपं गत्यर्थधातूनां ज्ञानार्थकत्वात् विज्ञायेत्यर्थस्तथाच यत्र दमयन्ती वर्त्तते तत्र किमिति वराक्या मया तद्योग्यता प्राप्यत इति विमृश्य तथा कृतमित्यभिप्राय इति वदन्ति ॥ ३१ ॥

यथोह्यमानः खलु भोगभोजिना
प्रसह्य वैरोचनिजस्य पत्तनम् ।
विदर्भजाया मदनस्तथा मनो
नलावरुद्धं वयसैव वेशितः ॥ ३२ ॥

नृपेऽनुरूपे निजरूपसम्पदां
दिदेश तस्मिन् बहुशः श्रुतिं गते ।
विशिष्य सा भीमनरेन्द्रनन्दना
मनोभवाज्ञैकवशंवदं मनः ॥ ३३ ॥

नलगतं दमयन्त्या मनोऽनुरागं वर्णयति । यथोह्यमान इति । खलूत्प्रेक्षायां विदर्भजाया दमयन्त्या नलावरुद्धं नलेन राज्ञा अवरुद्धम् आवृतं पूर्वं तद्गुणावलीश्रवणात् मनः कर्मभूतं भुज्यतेऽसाविति भोगः सुखं तद्भोजिना सुखोपभोगशीलेन वयसैव यौवनेनैव ऊह्यमानोऽस्फुटत्वात् सखीभिस्तर्क्यमाणो मदनः कन्दर्पः प्रसह्य हठात् तथा वेशितः प्रवेशितः यथा अनलेन वह्निना अवरुद्धं चतुर्दिक्षु वेष्टितं वैरोचनिजस्य बाणासुरस्य पत्तनं शोणितपुरं कर्म भोगभोजिना सर्पशरीरभक्षकेण वयसा पक्षिणा गरुडेन ऊह्यमान ऊर्ध्वं प्राप्यमाणो मदनः प्रद्युम्नः प्रसह्य वेशितः । पुरा किल स्वप्ने अनिरुद्धं दृष्ट्वा तदर्थमुत्सुकाया बाणसुताया उषायाः सखी चित्ररेखा विद्याबलात्तमनिरुद्धमानीय तस्यै ददौ ततोऽनिरुद्धस्तया सह गूढं विहरन् बाणेन ज्ञात्वा धृतो बद्धश्च तदनन्तरं नारदमुखादिवृत्तान्तं श्रुत्वा प्रद्युम्नो बलदेवकृष्णाभ्यां सह गरुडमारुह्य शोणितपुरं प्रविवेशेति पौराणिकी वार्ता । उत्प्रेक्षाश्लिष्टोपमयोः संकरोऽयम् ॥ ३२ ॥

मनसि प्रविष्टे मदने नले प्रत्यक्षा अत्यासङ्गमाह । नृप इति । भीमनरेन्द्रनन्दना भीमनृपसुता सा दमयन्ती निजरूपसम्पदां निजस्यात्मनो रूपस्य सौन्दर्यस्य सम्पदां सम्पत्तीनां च यदा निजरूपस्य सम्पदामतिशयस्यानुरूपे योग्ये बहुशो बहुवारं श्रुतिं गते चारवन्द्यादिभ्यः श्रवणात् श्रवणं प्रविष्टे श्रवणेन्द्रियजन्यज्ञानविषयतां प्राप्तवति यावत्

उपासनामेत्य पितुः स्म रज्यते
दिने दिने सावसरेषु वन्दिनाम् ।
पठत्सु तेषु प्रतिभूपतीनलं
विनिद्ररोमाजनि शृण्वती नलम् ॥ ३४ ॥

कथाप्रसङ्गेषु मिथः सखीमुखात्
तृणेऽपि तन्व्या नलनामनि श्रुते ।
द्रुतं विधूयान्यदभूयतानया
मुदा तदाकर्णनसज्जकर्णया ॥ ३५ ॥

तस्मिन् नृपे राजनि नले विशिष्य अन्यापेक्षया आधिक्येन मनोभवस्य कामस्य या आज्ञा शासनं तस्य एकं मुख्यं वशंवदम् आयत्तं मनो दिदेश दत्तवती प्रस्थापितवतीत्यर्थः ॥ ३३॥

श्रवणन्तु भवेत्तत्र दूतवन्दिसखीमुखादिति पूर्वरागस्य दूतमुखादिभ्यः श्रवणाङ्गत्वादिह वन्दिमुखान्नायकश्रवणमाह । उपासनामिति । सा दमयन्ती वन्दिनां स्तुतिपाठकानाम् अवसरेषु स्तवपाठसमयेषु एत्यागत्य पितुरुपासनां समीपेऽवस्थानं रज्यते स्म कृतवती । अथ तेषु वन्दिषु प्रतिभूपतीन् सकलभूपालान् पठत्सु असावीदृशोऽयमीदृश इति वदत्सु सत्सु नलं शृण्वती सती दमयन्ती अलमत्यर्थं विनिद्ररोमा रोमाञ्चिताङ्गी अजनि जाता ॥ ३४ ॥

अस्या गाढानुरागं व्यञ्जयति । कथेति । तन्व्या क्षीणाङ्ग्या अनया दमयन्त्या मिथः परस्परं कथाप्रसङ्गेषु आनुषङ्गिकवार्त्ताप्रस्तावेषु सखीमुखात् तृणेऽपि तृणविशेषेऽपि नलनामनि नलाभिधाने श्रुते सति तृणविशेषप्रतिपादके नलेतिशब्दे श्रुते सतीत्यर्थः द्रुतं शीघ्रम् अन्यत् कार्य्यान्तरं विधूय परित्यज्य किमेताभिर्मत्प्रियतमनलस्य वार्त्ता उच्यतइति सन्दिह्येति शेषः मुदा हर्षेण तदाकर्णनसज्जकर्णया तस्य नलपदघटितवाक्यस्य आकर्णने श्रवणे सज्जौ सावधानौ कर्णौ यस्यास्तथाभूतया अभूयत भूतम् । ईदृगनुरागस्य गाढता जाता यथा अर्थमननुसन्धायैव शब्दमात्रश्रवणेऽपि प्रवर्त्तत इति भावः ॥ ३५ ॥

स्मरात्परासोरनिमेषलोचना-
द्बिभेमि तद्भिन्नमुदाहरेति सा ।
जनेन यूनः स्तुवता तदास्पदे
निदर्शनं नैषधमभ्यषेचयत् ॥ ३६ ॥

नलस्य पृष्टा निषधागता गुणान्
मिषेण दूतद्विजवन्दिचारणाः ।
निपीय तत्कीर्त्तिकथामथानया
चिराय तस्थे विमनायमानया ॥ ३७ ॥

अथ नलोत्कर्षशुश्रूषामाह । स्मरादिति । परासोः प्राणशून्यात् मृतादित्यर्थः अनिमेषलोचनात् निमेषरहितनयनात् स्मरात् मदनाद्बिभेमि भीता भवामि अतस्तद्भिन्नं स्मरादन्यम् उदाहर कथय इत्युक्तप्रकारेण सा दमयन्ती यूनस्तरुणान् स्तुवता प्रशंसता जनेन सखीजनेन तदास्पदे स्मरस्थाने निदर्शनं श्रेष्ठत्वात् दृष्टान्तभूतं नैषधम् अभ्यषेचयत् अभिषिक्तं कारयामास । स्मरस्य परासुत्वं हरनयनाग्निदग्धत्वात् अनिमेषलोचनत्वञ्च देवत्वात् तादृशाद्भयमुचितमेव । अत्रायमभिप्रायः नलासक्तमनसा दमयन्त्या व्याजेन नलशुश्रूषार्थं कः खलु युवसमूहेषु साधीयान् युवा तं कथय किन्तु परासुमनिमेषलोचनं भयजनकं स्मरं विनेति सखीजनः पृष्टस्ततस्तेन सखीजनेन नलस्यैव स्तुतिः कृतेति ॥ ३६ ॥

अथ नलगुणश्रवणं श्रुत्वा उत्कण्ठाञ्च युगपदाह । नलस्येति । अनया दमयन्त्या निषधागता निषधदेशादायाता दूतद्विजवन्दिचारणाः दूताः सन्देशहराः द्विजाः ब्राह्मणाः वन्दिनः स्तुतिपाठकाः चारणा नटविशेषाश्च युष्माकं देशे को राजा कीदृशा वा तस्य गुणा इति मिषेण व्याजेन नलस्य गुणान् सौन्दर्य्यगांभीर्य्यादीन् पृष्टाः । अथ अनन्तरं तत्कीर्त्तिकथां नलयशोवार्त्तां निपीय सादरं श्रुत्वा दूतादिभ्य इति शेषः चिराय बहुकालं व्याप्य विमनायमानया उत्कण्ठितचित्तीभवन्त्या तस्थे स्थितम् ॥ ३७ ॥

प्रियं प्रियाञ्च त्रिजगज्जयिश्रियौ
लिखाधिलीलागृहभित्ति कावपि ।
इति स्म सा कारुतरेण लेखितं
नलस्य च स्वस्य च सख्यमीक्षते ॥ ३८ ॥

मनोरथेन स्वपतीकृतं नलं
निशि क्व सा न स्वपती स्म पश्यति ।
अदृष्टमप्यर्थमदृष्टवैभवात्
करोति सुप्तिर्जनदर्शनातिथिम् ॥ ३९ ॥

अस्याश्चित्रदर्शनेन स्वयोग्यतानिर्णयमाह । प्रियमिति । लीलागृहं क्रीड़ागारं तस्य भित्तिः कुड्यं तामधिकृत्येत्यधिलीलागृहभित्ति प्रियं वल्लभं प्रियां वल्लभाञ्च कावपि कौचन त्रिजगज्जयिनी त्रिभुवनजयनशीला श्रीः शोभा ययोस्तादृशौ लिख चित्रय इत्यमुना प्रकारेण कारुतरेण चित्रकरश्रेष्ठेन लेखितं चित्रितं नलस्य च स्वस्य च आत्मनश्च सख्यं सादृश्यं सा दमयन्ती ईक्षते स्म दृष्टवती । अत्र त्रिभुवनातीतशोभौ कावपि लिखेति व्याजेन दमयन्त्या आदिष्टेन चित्रकरेण अन्येषु तादृशशोभानवलोकनात् सुतरां तस्या नलस्य च प्रतिमूर्त्तौ लिखिते अनन्तरं सा तद्दर्शनेन स्वयोग्यतां निश्चिकायेत्यभिप्रायः ॥ ३८ ॥

पूर्वरागेऽभीष्टस्य श्रवणं दर्शनञ्च भवति तत्र श्रवणं वर्णितमधुना दर्शने वर्णयितव्ये तत्र इन्द्रजाले च चित्रे च साक्षात् स्वप्ने च दर्शनमिति चतुर्विधेषु दर्शनेषु स्वप्नदर्शनं वर्णयति । मनोरथेनेति । स्वपती शयाना सा दमयन्ती स्वस्यात्मनः पतिः प्रियः स्वपतिः मनोरथेनाभिलाषेण अस्वपतिः स्वपतिः कृत इति तं नलं क्व निशि कस्यां रात्रौ न पश्यति स्म प्रत्यक्षयामास अपितु सर्वस्यां निशि पश्यति स्म । नन्वलौकिकप्रत्यक्षरूपस्य स्वप्नस्य स्मृतिजन्यत्वेन संस्कारप्रयोज्यत्वात्तस्य च पूर्वानुभवकारणकत्वात् पूर्वानुभवं विना कथं तथाभूदित्याशंक्योपपादयति सुप्तिः स्वप्नो मिथ्यामनःसंयोग इत्यर्थः अदृष्टमपि अस्मिन् जन्मनि चाक्षुषाविषयमपि अर्थं वस्तु अदृष्टस्य प्राक्तनशुभाशुभकर्मणो-

निमीलितादक्षियुगाच्च निद्रया
हृदोऽपि बाह्येन्द्रियमौनमुद्रितात् ।
अदर्शि सङ्गोप्य कदाप्यवीक्षितो
रहस्यमस्याः स महन्महीपतिः ॥ ४० ॥

अहो अहोभिर्महिमा हिमागमे-
ऽप्यतिप्रपेदे प्रति तां स्मरार्दिताम् ।
तपर्त्तुपूर्त्तावपि मेदसां भरा
विभावरीभिर्बिभराम्बभूविरे ॥ ४१ ॥

वैभवात् बलात् अदृष्टवैभवोद्बुद्धजन्मान्तरीयसंस्कारादिति यावत् जनानां दर्शनस्य मानस-ज्ञानस्य अतिथिं विषयं करोति । यद्यपि दूतादिभ्यः श्रवणादिना अभिज्ञे व जन्मन्युत्-पन्नात् संस्कारादेव स्वप्नः सम्भवति तथापि दमयन्त्यास्तथाविधस्वप्नदर्शनस्य वास्तवप्राक्तन-संस्कारजन्यत्वात्तथोक्तम् ॥ ३९ ॥

स्वप्नदर्शनमेव विशिष्याह । निमीलितादिति । निद्रया कदापि कस्मिन्नपि समये अवीक्षितोऽदृष्टो महत् रहस्यं अतिगोपनीयं वस्तु स महीपतिर्नलः अस्या दमयन्त्या अदर्शि दर्शितः किं कृत्वा निमीलितात् मुद्रितात् अक्षियुगात् नयनद्वयात् सङ्गोप्य सम्यक् गोप-यित्वा । ननु त्वगादिकमपीन्द्रियं वर्त्तते ततः किं न कृतं गोपनमित्याह बाह्यस्य बहि-र्भूतार्थग्राहकस्य इन्द्रियस्य त्वगादेर्यत् मौनं स्वस्वविषयाग्राहकत्वं तेन मुद्रितात् तत्त-दिन्द्रियजन्यज्ञानसम्पादकताशून्यात् हृदोऽपि मनसोऽपि मनोयुक्तबाह्येन्द्रियादपीति यावत् सङ्गोप्य अतिरहस्यवस्तुनो हि गोपनमुचितमेव बाह्येन्द्रियस्य मौनं मुद्रितं यस्येति एवंविशिष्टान्मनसः सङ्गोप्येति केचित् । निद्रायां अन्येभ्यः सङ्गोप्य अतिरहस्यभूतं नायकं दर्शयन्त्याः सख्या व्यवहारारोपात् समासोक्त्यलङ्कारोऽयम् ॥ ४० ॥

स्वप्नदर्शनानन्तरमस्याः कामावस्थामाह । अहो इति । अहो आश्चर्यं हिमागमेऽपि हेमन्तेऽपि अहोभिर्दिवसैः स्मरार्दितां कामपीड़ितां तां दमयन्तीं प्रति महिमा महत्त्वं अति अतिशयं प्रपेदे प्राप्तः । तथा तपर्त्तुपूर्त्तावपि ग्रीष्मपूरणेऽपि विभावरीभिः रात्रिभिः

स्वकान्तिकीर्त्तिव्रजमौक्तिकस्रजः
श्रयन्तमन्तर्घटनागुणश्रियम् ।
कदाचिदस्या बुधधैर्य्यलोपिनं
नलोऽपि लोकादशृणोद्गुणोत्करम् ॥ ४२ ॥

तमेव लब्ध्वावसरं ततः स्मरः
शरीरशोभाजयजातमत्सरः ।
अमोघशक्त्या निजयेव मूर्त्तया
तया विनिर्ज्जेतुमियेष नैषधम् ॥ ४३ ॥

मेंदसां भराः स्थौल्याधिक्यानि बिभराम्बभूविरे धृताः । कामपीड़िताया अस्या-दुःखितचित्ततया दिवारात्रीः क्षेपणं दुष्करं भूतमिति भावः । हेमन्ते दिवसस्य ग्रीष्मे रात्रेश्चातिक्षुद्रत्वेऽपि महत्त्वादाश्चर्य्यम् । मेदसां भरा इति गौणप्रयोगः ॥ ४१ ॥

अन्योऽन्यानुरागाय नलस्य दमयन्तीश्रवणमाह । स्वकान्तीति । नलोऽपि कदाचित् कस्मिन्नपि काले बुधधैर्य्यलोपिनं का कथान्येषां बुधानां पण्डितानामपि धैर्य्यमवश्यं लुम्पतीति तादृशम् । युवधैर्य्यलोपिनमित्यपि क्वचित् पाठः तरुणानां धैर्य्यविलोपकमित्यर्थः । अस्या दमयन्त्या गुणोत्करं सौन्दर्य्यादिगुणसमूहं लोकात् दूतादेः अशृणोत् श्रुतवान् । किम्भूतं स्वकान्तेर्निजसौन्दर्य्यस्य यः कीर्त्तिव्रजो यशःसमूहः सएव मौक्तिकस्रक् मुक्तामाला तस्या योऽन्तर्घटनाया अन्तर्ग्रन्थनाया गुणः सूत्रं तस्य श्रियं शोभां श्रयन्तं भजमानं स्वयोग्यमित्यर्थः । सद्दशेन हि सूत्रेण मुक्ता ग्रथ्यन्ते ॥ ४२ ॥

तस्याः श्रवणेन नलस्यापि स्मरदशावर्णनार्थं सम्प्रति कामकर्त्तृकजयमाह । तमेवेति । शरीरस्य या शोभा सौन्दर्य्यं तस्या जयेन जातो मत्सरो द्वेषो यस्य सः । नलशरीरशोभायाः कामशरीरशोभातोऽप्युत्कृष्टत्वात् । स्मरः कामस्ततस्तद्गुणश्रवणानन्तरं तमेव अवसरं समयं लब्ध्वा प्राप्य मूर्त्तया मूर्त्तिमत्या निजया आत्मीयया अमोघशक्त्या

अकारि तेन श्रवणातिथिर्गुणः
क्षमाभुजा भीमनृपात्मजालयः ।
तदुच्चधैर्य्यव्ययसंहितेषुणा
स्मरेण च स्वात्मशरासनाश्रयः ॥ ४४ ॥

अमुष्य धीरस्य जयाय साहसी
तदा खलु ज्यां विशिखैः सनाथयन् ।
निमज्जयामास यशांसि संशये
स्मरस्त्रिलोकीविजयार्जितान्यपि ॥ ४५ ॥

इवोत्प्रेक्षे अव्यर्थास्त्रविशेषेणेव तया दमयन्त्या करणभूतया नैषधं नलं विनिर्जेतुं पराभवितुम् इयेष इच्छति स्म ॥ ४३ ॥

अथेच्छानन्तरं कामेन किं कृतमित्याह । अकारीति । क्षमाभुजा राज्ञा तेन नलेन भीमनरेन्द्रजा दमयन्ती आलय आश्रयो यस्य स गुणः सौन्दर्य्यादिः श्रवणातिथिः श्रवणविषयीऽकारि कृतः तथा तस्य नलस्य यत् उच्चं महत् धैर्य्यं व्यवसायादचलनं तस्य व्ययाय विनाशाय संहितो लक्ष्योन्मुखीकृत इषुर्येन तादृशेन स्मरेण च कन्दर्पेण च सुशोभनं यत् आत्मनो निजस्य शरासनं धनुस्तदेव आश्रयो यस्य तथाभूतो गुणो मौर्व्वी श्रवणातिथिः कर्णसमीपवर्त्ती अकारि आकर्णमाकृष्ट इत्यर्थः ॥ ४४ ॥

न पुनरस्य जयः कामेन सुकर इत्याह । अमुष्येति । तदा तस्मिन् काले शरीरानपेक्षं कर्म साहसं तदस्यास्तीति साहसी । श्लोकावसानस्थस्यापेरत्र सम्बन्धः । साहस्यपि स्मरः साहसित्वं हरतपोभङ्गादौ सुव्यक्तं धीरस्य व्यवसायादचलस्यामुष्य नलस्य जयाय ज्यां मौर्वीं विशिखैर्बाणैः सनाथयन् संयोजयन् सन् खलूत्प्रेक्षे, त्रिलोकीविजयेन त्रिभुवनानां विशेषेण जयेन अर्जितानि जनितानि यशांसि कामो महाधन्वीत्यनुरागान् संशय स्थास्यन्ति न वेति सन्देहे निमज्जयामास चिक्षेप । एतेन नलस्य जितेन्द्रियत्वं सूचितम् ॥ ४५ ॥

अनेन भैमीं घटयिष्यतस्तथा
विधेरवन्ध्येच्छतया व्यलासि तत्।
अभेदि तत्तादृगनङ्गमार्गणै-
र्यदस्य पौष्पैरपि धैर्य्यकञ्चुकम् ॥ ४६ ॥

किमन्यदद्यापि यदस्त्रतापितः
पितामहो वारिजमाश्रयत्यहो।
स्मरन्तनुच्छायतया तमात्मनः
शशाक शङ्के स न लङ्घितुं नलः ॥ ४७ ॥

तथाविधो धीरः कथं कन्दर्पेण जितइत्याह। अनेनेति। पौष्पैरपि पुष्पमयैरपि अनङ्गमार्गणैः कामवाणैः अस्य राज्ञः तत्तादृक् अनिर्वचनीयमभेद्यं धैर्य्यमेव कञ्चुकं कवचं धैर्य्यकञ्चुकं यत् अभेदि भिन्नं तदनेन राज्ञा सह भैमीं दमयन्तीं तथा तेन प्रकारेणान्योऽन्यानुरागेण घटयिष्यती योजयिष्यती विधेर्विधातुरवन्ध्येच्छतया अमोघाभिलाषेण व्यलासि विलसितम्। पुष्पमयो वाणो भेत्ता अनङ्गः भेद्यञ्च तादृक् धैर्य्यकञ्चुकमिति यद्यपि भेदस्य सर्वथासम्भवस्तथापि यद्भिन्नं तत् फलावश्यम्भाविकाया विधीच्छाया एव क्रीड़ितमिति भावः। कञ्चुकी वाणवारोऽस्त्रीति त्रिकाण्ड अस्त्रीत्यस्य कञ्चुकइत्यनेनाप्यन्वयादत्र कञ्चुकशब्दस्य क्लीवत्वम् ॥ ४६ ॥

दुर्निवार्य्याः खलु कामवाणा इत्याह। किमन्यदिति। अहो आश्चर्य्यम् अन्यत् किं वक्तव्यं पितामहो ब्रह्मा यस्य कामस्य अस्त्रेण तापितः सन् अद्यापि वारिजं पद्मम् आश्रयति भजते शङ्के इत्यहमुत्प्रेक्षे तं स्मरं लङ्घितुम् अतिक्रमितुं स नलः आत्मनः स्वस्मात् तन्वी अल्पा छाया शोभा यस्य तस्य भावस्तया तनुच्छायतया अल्पच्छायोऽसावित्यनास्थयैवेत्यर्थ इत्युत्प्रेक्षा। अथ च आत्मनः स्वस्य तनोः शरीरस्य छाया प्रतिबिम्ब तनुच्छायं तस्य भावस्तया। आत्मशरीरच्छाया हि केनापि लङ्घितुं न शक्यते यथा

उरोभुवा कुम्भयुगेन जृम्भितं
नवोपहारेण वयस्कृतेन किम् ।
त्रपासरिद्दुर्गमपि प्रतीर्य्य सा
नलस्य तन्वी हृदयं विवेश यत् ॥ ४८ ॥

अपह्नुवानस्य जनाय यन्निजा-
मधीरतामस्य कृतं मनोभुवा ।
अबोधि तज्जागरदुःखसाक्षिणी
निशा च शय्या च शशाङ्ककोमला ॥ ४९ ॥

यथा हि तल्लङ्घने प्रयत्नः क्रियते तथा तथा सा वर्द्धत इति भावः । न [illegible] न शक्तो बभूव। पितामह इति प्राचीनत्वप्रकटनाय प्राचीनस्याप्येतादृशी दशा का कथा यूनामिति ध्वनिः । वारिजमिति च शैत्यप्रकटनाय ॥ ४७ ॥

भङ्ग्या नलस्य दमयन्तीचिन्तां वर्णयति । उरोभुवेति । तन्वी क्षीणाङ्गी सा दमयन्ती त्रपा लज्जारूपा या सरिन्नदी सैव दुर्गं दुर्गमस्थानं तदपि प्रतीर्थ्य सन्तीर्य्य नलस्य हृदयं यत् विवेश प्रविष्टवती तत् किं वयस्कृतेन वयसा यौवनेन पक्षे कुलालेन कृतेन जनितेन नवोपहारेण नवानां यूनामुपहारेण उपढौकनेन पक्षे नवं नवीनञ्च तत् उप समीपे हारो मुक्तावली यस्य तच्चेति तेन उरोभुवा स्तनरूपेण अथ च वक्षःस्थितेन कुम्भयुगेन कलशद्वयेन जृम्भितं विलसितम् । अन्याऽपि स्त्रियो वक्षःस्थापितकुम्भद्वयेन नदीसन्तरणं कृत्वा सङ्केतस्थानं प्रविशन्तीति वाच्योत्प्रेक्षेयम् । किंशब्दस्य उत्प्रेक्षावाचकत्वात् रूपकमप्येकदेशस्थम् ॥ ४८ ॥

हृदयप्रविष्टायां दमयन्त्यामस्यावस्थाविशेषमाह । अपह्नुवानस्येति । जनाय लोकाय निजामधीरतामधैर्य्यम् अपह्नुवानस्य गोपयतोऽस्य राज्ञो मनोभुवा कामेन यत् कृतं तत् कामकरणं जागरे निद्राच्छेदे यद्दुःखं तस्य साक्षिणी प्रमाणभूता निशा च शय्या च

स्मरोपतप्तोऽपि भृशं न स प्रभु-
र्विदर्भराजं तनयामयाचत।
त्यजन्त्यसून् शर्म्म च मानिनो वरं
त्यजन्ति न त्वेकमयाचितव्रतम्॥ ५० ॥

मृषाविषादाभिनयादयं क्वचित्
जुगोप निश्वासततिं वियोगजाम्।
विलेपनस्याधिकचन्द्रभागता-
विभावनाच्चापललाप पाण्डुताम्॥ ५१ ॥

अवैषि अनुभूतवती। किम्भूता निशा शशाङ्केन चन्द्रेण कोमला मृद्वी शीतलेत्यर्थः ज्योत्स्नीति यावत्। किम्भूता शय्या शशस्य शशकनाम्नो मृगविशेषस्य अङ्गवत् कोमला मृदुला। दिवसे कथञ्चिद्विकारं गोपयतस्तस्य रात्रावतिसन्तापोऽभूदित्यभिप्रायः॥ ४९ ॥

नन्वेवञ्चेत् तत्पितरं कथं तां न याचितवानित्याह। स्मर इति। स प्रभुः स्वामी नलः भृशमतिशयं स्मरोपतप्तोऽपि कामपीड़ितोऽपि विदर्भराजं भीमं तनयां पुत्रीं दमयन्तीं न अयाचत न प्रार्थयामास। कुत इत्याह यतो मानिनो जना वरम् असून् प्राणान् शर्म्म च सुखञ्च त्यजन्ति तु पुनः एकं केवलमयाचितव्रतम् अप्रार्थनारूपं नियमं न त्यजन्ति। अर्थान्तरन्यासोऽयम्॥ ५० ॥

अस्य छलेन कामविकारगोपनमाह। मृषेति। अयं नलः क्वचित् स्थाने मृषा मिथ्या यो विषादः शोचनं तस्याभिनयात् प्रकाशात् वियोगजां दमयन्तीविरहजनितां निश्वासानां ततिं विस्तारं जुगोप संगोपितवान् तथा विलेपनस्य अङ्गरागस्य अधिकचन्द्रभागतायाश्चन्द्रस्य कर्पूरस्य भागोंऽशश्चन्द्रभागः अधिकश्चन्द्रभागो यत्र तस्य भावस्तादृश्याः विभावनाच्च ख्यापनाच्च पाण्डुताम् अपललाप जुगोप॥ ५१ ॥

शशाक निह्नोतुमनेन तत्प्रिया-
मयं बभाषे यदलीकवीचिताम् ।
समाजएवालपितासु वैणिकै-
र्मुमूर्च्छ यत्पञ्चममूर्च्छनासु च ॥ ५२ ॥

अवाप सापत्रपतां स भूपति-
र्जितेन्द्रियाणां धुरि कीर्त्तितस्थितिः ।
असम्बरे शम्बरवैरिविक्रमे
क्रमेण तत्र स्फुटतामुपेयुषि ॥ ५३ ॥

अस्याङ्गिकविकारनिह्नवमुक्त्वा इदानीं वाचिकविकारनिह्नवमाह शशाकेति । अयं नलः अलीकवीचितां भ्रान्त्या पुरोवर्त्तिनीकृत्य दृष्टां प्रियां दमयन्तीं यत् बभाषे एह्येहि प्रिये ते स्वागतमित्यादि यदुवाच तत् अनेन वक्ष्यमाणप्रकारेण निह्नोतुं सङ्गोपयितुं शशाक शक्तो बभूव । अनेन केनेत्याह वैणिकैर्वीणावादकैः पञ्चममूर्च्छनासु च पञ्चमस्य कोकिलस्वरतुल्यस्वरविशेषस्य मूर्च्छनासु च रागेषु च आलपितासु गीतासु सतीषु समाजएव सामाजिकगणएव यत् मुमूर्च्छ मुमोह । अतिसुश्राव्यतया तासां मनोहरत्वात् । मूर्च्छनालक्षणमाह भरतः । स्वरः संमूर्च्छितो यत्र रागतां प्रतिपद्यते । मूर्च्छनामिति तामाहुः कवयो ग्रामसम्भवामिति ॥ ५२ ॥

इतः परमस्य कामविकाराभिव्यक्तिं वर्णयति । अवापेति । तत्र दमयन्त्यां रागोत्पत्ते शम्बरवैरिणः शम्बरनामकदानवरिपोः कामस्य विक्रमे पराक्रमे पराक्रम[illegible]नादिविकार इत्यर्थः क्रमेण स्फुटतां व्यक्तताम् उपेयुषि प्राप्तवति सति स भूपतिर्नलः सापत्रपताम् अन्येभ्यः सलज्जताम् अवाप प्राप्तवान् । ननु तथाविधो धीरः कथं काम-विक्रमणमपि न संवृतवानिति तं विशिनष्टि असम्बरे प्रबलतया असंगोप्ये । [illegible]

अलं नलं रोद्धुममी किलाभवन्
गुणा विवेकप्रमुखा न चापलम् ।
स्मरः स रत्यामनिरुद्धमेव यत्
सृजत्ययं सर्गनिसर्ग ईदृशः ॥ ५४ ॥

अनङ्गचिह्नं स विना शशाक नो
यदासितुं संसदि यत्नवानपि ।
क्षणान्तदारामविहारकैतवा-
न्निषेवितुं देशमियेष निर्जनम् ॥ ५५ ॥

तथाविधकामविक्रमस्य सार्व्वलौकिकस्य प्रकाशः कथमन्येभ्यो लज्जितवानिति नलस्यापि हेतुगर्भविशेषणमाह जितानि वशीकृतानि इन्द्रियाणि यैस्तेषां धुरि अग्रगणनायां कीर्त्तिता प्रशंसिता स्थितिर्म्मर्य्यादा यस्य सः ॥ ५३ ॥

ननु सत्सु विवेकादिगुणेषु कथमयमीदृशीं कामवशतामापन्न इत्युपपादयति । अलमिति । अमी विवेकप्रमुखाः सारासारविचारी विवेकस्तत्प्रमुखास्तदादयः । प्रमुखपदेन धैर्य्यादीनां ग्रहणं । गुणाः किल निश्चितं नलं चापलं चाञ्चल्यं रोद्धुं न अलं न समर्था अभवन् । रुधेर्द्विकर्म्मकत्वात् चापलमिति गौणं कर्म । कथमेवमित्याह ईदृशोऽयं सर्गनिसर्गः सृष्टिस्वभावः यत् स प्रसिद्धप्रभावः स्मरः रत्यामनुरागे सत्याम् अनिरुद्धमेव अनर्गलमेव अनिवार्य्यमेवेत्यर्थः पुरुषं सृजति करोति । अथ च स्मरो रत्यां स्वपत्न्याम् अनिरुद्धं नाम स्वपुत्रं सृजति जनयति अयं हि सृष्टिस्वभावः ॥ ५४ ॥

अत्यर्थं प्रकटिते कामविकारे तेन किं कृतमित्याह । अनङ्गेति । स नलः यत्नवानपि कामविकारगोपने कृतप्रयासोऽपि संसदि सभायाम् अनङ्गचिह्नं कामलक्षणं विना क्षणमपि आसितुम् अवस्थातुं यदा नो शशाक तदा तस्मिन् समये आरामविहार-

अथ श्रिया भर्त्सितमीनकेतनः
समं वयस्यैः स्वरहस्यवेदिभिः ।
पुरोपकण्ठं स वनं किलेक्षिता
दिदेश यानाय निदेशकारिणः ॥ ५६ ॥

अमी ततस्तस्य विभूषितं सितं
जवेऽपि मानेऽपि च पौरुषाधिकम् ।
उपाहरन्नश्वमजस्रचञ्चलैः
खुराञ्चलैः क्षोभितमन्दुरोदरम् ॥ ५७ ॥

कैतवात् उपवनविहरणच्छलात् निर्ज्जनं देशं निषेवितुम् आश्रयितुम् इयेष इच्छति स्म । यद्वावापीत्यवापेः क्षणमित्यनेनाप्यन्वयो बोध्यः ॥ ५५ ॥

इच्छानन्तरं प्रवृत्तौ तदुद्योगमाह । अथेति । अथानन्तरं श्रिया शोभया भर्त्सितः तिरस्कृतो मीनकेतनः कन्दर्पो येन तादृशः स नलः स्वरहस्यवेदिभिर्निजगोप्यविषयज्ञातृभिर्वयस्यैः स्निग्धैः समं सह पुरोपकण्ठं नगरसमीपं वनं किल व्याजेन ईक्षिता दर्शनशीलः सन् निदेशकारिणः आज्ञाकारिणो जनान् यानाय यानं वाहनमानेतुं दिदेश आज्ञापयामास ॥ ५६ ॥

यानानयनं वर्णयति । अमी इति । तत आदेशानन्तरं अमी निदेशकारिणस्तस्य राज्ञः निकटइति शेषः विभूषितम् अश्वालङ्कारैः कुथादिभिरलङ्कृतं सितं शुभ्रं जवेऽपि वेगेऽपि मानेऽपि च परिमाणेऽपि च पौरुषेण पराक्रमेण ऊर्द्धविस्तृतहस्तस्य पुरुषस्य यत् परिमाणं तेन च अधिकं महान्तम् अश्वम् उपाहरन् उपनिन्युः । किम्भूतम् अजस्र-चञ्चलैरनवरतचपलैः खुरस्य शफस्य अञ्चलैरेकदेशैः प्रान्तैरित्यर्थः क्षोभितं क्षुब्धं मन्दुराया अश्वशालाया उदरम् अभ्यन्तरं येन तादृशम् ॥ ५७ ॥

अथान्तरेणावटुगामिनाध्वना
निशीथिनीनाथमहःसहोदरैः ।
निगालगाद्देवमणेरिवोत्थितै-
र्विराजितं केशरकेशरश्मिभिः ॥ ५८ ॥

अजस्रभूमीतटकुट्टनोत्थितै-
रुपास्यमानं चरणेषु रेणुभिः ।
रयप्रकर्षाध्ययनार्थमागतै-
र्जनस्य चेतोभिरिवाणिमाङ्कितैः ॥५९ ॥

सप्तभिः श्लोकैरत्यकुलकेनाश्वं विशिनष्टि । अथेति । अथाश्वानयनानन्तरं सः क्षितिपाकशासनः पृथिवीन्द्रो नलः हयमारुरोहेत्यग्रिमसप्तमश्लोकेनान्वयः । किम्भूतं हयं निशीथिनीनाथमहःसहोदरैः शुभ्रत्वाच्चन्द्रकिरणतुल्यैः केशररूपा ये केशास्तेषां रश्मिभिः किरणैर्विराजितं शोभितं । अथोत्प्रेक्षते किम्भूतैः आन्तरेण मध्यवर्तिना अवटुगामिना घाटापर्यन्तगतेन अध्वना पथा निगालगात् गलदेशनिष्ठात् देवमणेः रोमावर्तविशेषात् अथ च कौस्तुभात् उत्थितैरिव उद्गतैरिव कौस्तुभात्तेजांसीव वहिर्भूतानीत्युत्प्रेक्षा ॥ ५८ ॥

पुनः किम्भूतमित्याह । अजस्रेति । अजस्रम् अविरतं यत् भूमितलस्य कुट्टनं खननं तेन उद्गतैरुत्थितैः रेणुभिर्धूलिभिश्चरणेषु पादचतुष्टयावच्छेदेन उपास्यमानं सेव्यमानं युक्तमिति यावत् । अथोत्प्रेक्षते रयप्रकर्षस्य वेगोत्कर्षस्य अध्ययनार्थं शिक्षार्थम् आगतैर्जनस्य चेतोभिर्मनोभिरुपास्यमानमिव । जनस्येति जात्याश्रयत्वादेकवचनं जनाना-मित्यर्थः अन्यथा चेतसां बहुत्वानुपपत्तिः स्यात् । कथमेतानि चेतांसीति त्वया ज्ञातमिति चेतोविशेषणादुपपादयति अणिमाङ्कितैः अणिम्ना सूक्ष्मत्वेनाङ्कितैश्चिह्नितैः अणुत्वलिङ्गकानु-मितिविषयीभूतैरित्यर्थः न्यायमते चेतसामणुत्वात् । उत्प्रेक्षास्वभावोक्त्योः सङ्करोऽयम् । यस्मात् येनाधीयते स तस्मादधिकविद्यो भवतीति चेतोभिरुपास्यमानमिवेति कविप्रौढोक्ति-सिद्धेनोत्प्रेक्षालङ्कारेण चेतसां वेगादश्वस्य वेगोऽधिक इति व्यतिरेकालङ्कारश्च व्यज्यते ॥५९॥

चलाचलप्रोथतया महीभृते
स्ववेगदर्पानिव वक्तुमुत्सुकम् ।
अलं गिरा वेद किलायमाशयं
स्वयं हयस्येति च मौनमास्थितम् ॥ ६० ॥

महारथस्याध्वनि चक्रवर्त्तिनः
परानपेक्ष्योद्वहनाद्यशःसितम् ।
रदावदातांशुमिषादनीदृशां
हसन्तमन्तर्बलमर्व्वतां रवेः ॥ ६१ ॥

पुनः किम्भूतमित्याह। चलाचलेति। प्रोथमश्वनासिका चलाचलप्रोथतया चञ्चलनासिकतया महीभृते राज्ञे नलाय स्वस्य निजस्य वेगे ये दर्पा अहङ्कारास्तान् वक्तुं कथयितुम् उत्सुकमिव उद्युक्तमिव। तर्हि कथं नोक्तवानित्याह अयं राजा हयस्य अश्वस्य आशयमभिप्रायं स्वयमात्मनैव वेद जानाति अतोगिरा कथनेनालं [illegible] इति हेतोः किलोत्प्रेक्षे मौनम् अभाषणम् आस्थितञ्च आश्रितञ्च। नलस्य अश्वाभिप्रायाभिज्ञत्वञ्च भारतादिषु प्रसिद्धम्। अत्रापि उत्प्रेक्षास्वभावोक्त्योः सङ्करः ॥ ६० ॥

पुनः किम्भूतमित्याह। महारथस्येति। महारथस्य रथिकविशेषस्य चक्रवर्त्तिनः सार्वभौमस्य नलस्य अध्वनि पथि परः स्वभिन्नोऽनपेक्ष्योऽनपेक्षणीयो यत्र तथाभूतादुद्वहनाद्दिगन्तरप्रापणाद्धेतोर्यशसा सितं शुक्लम् अतएव रदानां दन्तानां येऽवदाताः श्वेता अंशवः किरणास्तेषां मिषाच्छलात् अनीदृशां न एतत्सदृशास्तेषां कुत्सितानामित्यर्थः रवेः सूर्यस्य अर्व्वतां घोटकानां बलम् अन्तर्मनसि हसन्तम्। विभक्तिव्यत्ययेन श्लिष्टं पूर्व्वार्द्धमपि सूर्याश्वानां विशेषणं कवेरभिप्रेतं तथाहि अध्वनि आकाशगमनात् शब्दशून्यं [illegible] यस्य तथाभूतस्य महारथस्य महतः स्यन्दनस्य परान् अन्यान् अपेक्ष्य [illegible] समाश्रवाद्यत्वात् यत् उद्वहनं तेन हेतुना यशसि सितानां क्षीणानां। [illegible] रूपम्। श्लेषमूलव्यतिरेकापह्नुतिस्वभावोक्तीनामङ्गाङ्गिभावः सङ्करोऽयम्। [illegible]

सितत्विषश्चञ्चलतामुपेयुषो
मिषेण पुच्छस्य च केशरस्य च ।
स्फुटं चलच्चामरयुग्मचिह्नै-
रनिह्नुवानं निजवाजिराजताम् ॥ ६२ ॥

अपि द्विजिह्वाभ्यवहारपौरुषे
मुखानुषक्तायतवल्गुवल्गया ।
उपेयिवांसं प्रतिमल्लतां रय-
स्मये जितस्य प्रसभं गरुत्मतः ॥ ६३ ॥

स्वचर्णं ययौ । रथैर्नैकेन यः शत्रून् साहङ्कारी व्रजत्यलम् । महारथः स विज्ञेयो युद्धशास्त्रविशारद इति ॥ ६१ ॥

पुनः किम्भूतमित्याह । सितत्विष इति । सिता शुभ्रा त्विट् कान्तिर्यस्य तादृशस्य तथा चञ्चलतां चापल्यम् उपेयुष उपगतस्य पुच्छस्य लाङ्गूलस्य केशरस्य च ग्रीवास्थ-बालस्य च मिषेण छलेन स्फुटमुत्प्रेक्षे चलतोश्चामरयोर्यत् युग्मं द्वयं तदेव चिह्नानि चिह्नकरणानि तैर्निजवाजिराजतां स्वस्य अश्वराजताम् अनिह्नुवानं प्रकाशयन्तम् अश्वेषा-मपि राज्ञामुभयपार्श्वे चामरद्वयं तिष्ठतीत्युत्प्रेक्षा । चिह्नैरिति बालानां बहुत्वाद्बहु-वचनम् ॥ ६२ ॥

पुनः किम्भूतमित्याह । अपीति । मुखे अनुषक्ता युक्ता आयता दीर्घा वल्गुः शोभना या वल्गा दन्तालिकानामरज्जुविशेषस्तया कारणेन रयस्मये वेगदर्पे प्रसभं हठात् जितस्य पराभूतस्य गरुत्मतो गरुड़स्य द्विजिह्वस्य सर्पस्य योऽभ्यवहारो भोजनं तद्रूपं यत् पौरुषं पुरुषकारस्तस्मिन्नपि प्रतिमल्लतां प्रतिपक्षवीरताम् उपेयिवांसम् उपगतं वल्गायाः सर्प-तुल्यत्वात् ॥ ६३ ॥

स सिन्धुजं शीतमहःसहोदरं
हरन्तमुच्चैःश्रवसः श्रियं हयम् ।
जिताखिलक्ष्माभृदनल्पलोचन-
स्तमारुरोह क्षितिपाकशासनः ॥ ६४ ॥

निजा मयूखा इव तीक्ष्णदीधितिं
स्फुटारविन्दाङ्कितपाणिपल्लवम् ।
तमश्ववारा जवनाश्वयायिनं
प्रकाशरूपा मनुजेशमन्वयुः ॥ ६५ ॥

पुनः किम्भूतमित्याह । स सिन्धुजमिति । सिन्धुजं सिन्धुदेशोद्भवं तथा शीतमहस-श्चन्द्रस्य सहोदरं तुल्यं शुक्लत्वात् तथा उच्चैःश्रवस इन्द्रघोटकस्य श्रियं शोभां हरन्तं तत्सदृशमित्यर्थः । सिन्धुजमिति शीतमहःसहोदरमिति च विभक्तिविपरिणामादुच्चैः-श्रवसोऽपि विशेषणं तथाहि सिन्धुजस्य समुद्रोत्पन्नस्य शीतमहःसहोदरस्य चन्द्रसहजस्य एकसमुद्रोदरस्थितत्वात् । स किम्भूतः जिता अखिला अशेषाः क्ष्माभृतो राजानो येन स तथा अनल्पे दीर्घे लोचने चक्षुषी यस्य सः । इन्द्रोऽपि जिताखिलक्ष्माभृत् पराजित-सकलपर्वतोऽनल्पलोचनः सहस्रनयनः । कुलकं समाप्तम् । यत् पुनः कलापकं चतुर्भिस्तु पञ्चभिः कुलकं मतमिति पञ्चभिः श्लोकैः कुलकत्वमुक्तं तन्न्यूनसङ्ख्याव्यवच्छेदार्थं तेनाष्ट-सप्तभिः श्लोकैरपि न कुलकत्वहानिः ॥ ६४ ॥

अश्वारोहणानन्तरं गमनं वर्णयति । निजा इति । मयूखा इव किरणा यथा तीक्ष्णदीधितिं खरकिरणं सूर्य्यम् अनुयान्ति तथा अश्ववारा अश्वारोहास्तं मनुजेशं राजानं नलम् अन्वयुः अनुगतवन्तः । किम्भूता अश्ववारा मयूखाश्च । निजा आत्मीयाः स्वरहस्य-वेदिन इति यावत् पक्षे स्वकीयाः तथा प्रकाशरूपाः प्रकाशम् अगूढं ख्यातमिति यावत् रूपं सौन्दर्य्यं येषां ते । पक्षे प्रकाशयतीति प्रकाशं वस्तुव्यञ्जकं रूपं येषां ते । किम्भूतं मनुजेशं तीक्ष्णदीधितिञ्च । स्फुटं सुव्यक्तं यथा तथा अरविन्देन रेखासमर्पितं

चलन्नलङ्कृत्य महारयं हयं
स वाहवाहोचितवेशपेशलः ।
प्रमोदनिष्पन्दतराक्षिपक्ष्मभि-
र्व्यलोकि लोकैर्नगरालयैर्नलः ॥ ६६ ॥

क्षणादथैष क्षणदापतिप्रभः
प्रभञ्जनाध्येयजवेन वाजिना ।
सहैव ताभिर्जनदृष्टिवृष्टिभि-
र्बहिः पुरोऽभूत्पुरुहूतपौरुषः ॥ ६७ ॥

अङ्कितं चिह्नितं पाणिपङ्कजं करकमलं यस्य तम् । राज्ञां हि पाणौ पद्ममत्स्यादिरूपा रेखा भवतीति सामुद्रकम् । पक्षे स्फुटाभ्यामरविन्दाभ्यामङ्किते युक्ते पाणिपङ्कजे यस्य तं सूर्य्यो हि हस्ताभ्यां पद्मयुग्मं धारयन् ध्यायति । रक्ताब्जयुग्माभयदानहस्तमित्याद्यागमात् । तथा जवनाश्वयायिनं जवनेनाधिकवेगवता अश्वेन साधु याति गच्छतीति तम् । पक्षे जवनैरश्वैः सप्तभिर्यातुं शीलमस्येति तम् ॥ ६५ ॥

अश्वमारुह्य गच्छतस्तस्य पौराणां सानन्दं दर्शनमाह । चलन्निति । प्रमोदेनानन्देन निष्पन्दतराणि अतिशयेन स्पन्दरहितानि निर्निमेषाणीत्यर्थः अक्षिपक्ष्माणि नयनलोमानि येषां तैः । नगरमेवालयोवासस्थलम् अथवा नगरे आलयो वासो येषां तैर्लोकैर्जनैः महारयम् अतिवेगिनं हयमश्वम् अलङ्कृत्य आत्मना शोभयित्वा तस्यालङ्करणीभूयेत्यर्थः चलन् गच्छन् स नलः व्यलोकि दृष्टः । किम्भूतः वाहस्याश्वस्य यो वाहो वहनं देशान्तरप्रापणमित्यर्थः तत्र उचितो योग्यो यो वेशः कवचधारणादिस्तेन पेशलो मनोरमः ॥ ६६ ॥

अस्य नगराद्बहिर्गमं वर्णयति । क्षणादिति । अथानन्तरं क्षणदापतेश्चन्द्रस्येव प्रभा कान्तिर्यस्य स तथा पुरुहूतस्य इन्द्रस्येव पौरुषं पुरुषोयं कर्म तेजो वा यस्य तादृशः

ततः प्रतीच्छप्रहरेतिभाषिणी
परस्परोल्लासितशल्यपल्लवे ।
मृषामृधं सादिबले कुतूहला-
न्नलस्य नासीरगते वितेनतुः ॥ ६८ ॥

प्रयातुमस्माकमियं कियत्पदं
धरा तदम्भोधिरपि स्थलायताम् ।
इतीव वाहैर्निजवेगदर्पितैः
पयोधिरोधक्षममुद्धृतं रजः ॥ ६९ ॥

एष राजा ताभिः पुरस्त्रीकौतुकाभिर्जनदृष्टिदृष्टिभिः सहैव जनैर्दृश्यमान एवेत्यर्थः प्रभञ्जनेन वायुना अधिकः शिक्षणीयो जवो वेगो यस्य तादृशेन वाजिना घोटकेन चयात् पुरो नगराद्बहिरभूत् बहिर्बभूव ॥ ६७ ॥

नगराद्बहिर्गते तस्मिन् सैन्यानां क्रीड़ायुद्धमाह । ततइति । ततो बहिर्गमनानन्तरं प्रतीच्छ गृहाण प्रहर ताड़य इति भाषितुं शीलं ययोस्तादृशौ तथा परस्परमन्योऽन्यम् उल्लासितम् उत्तोलितं शल्यं पल्लवमिवेति तत् याभ्यां ते सादिबले अश्वारोहिसैन्यभागद्वयं नलस्य नासीरगते अग्रगामिनी सती कुतूहलात् कौतुकात् मृषामृधं मिथ्यायुद्धं वितेनतुः चक्रतुः । शल्यपल्लवे इति हिंस्रत्वाभावात् पल्लवसादृश्यम् । अथवा परस्परोल्लासितानां शल्यानां पल्लवौ विस्तरो ययोस्तादृशे । पल्लवोऽस्त्री किशलये विटपे विस्तरे बल इति मेदिनी ॥ ६८ ॥

अश्वानां गमनेन रज उत्थितं तत्रोत्प्रेक्षते । प्रयातुमिति । अस्माकं प्रयातुं विक्रमितुम् इयं धरा पृथिवी कियत्पदं किंपरिमाणं स्थानम् अत्यल्पमित्यर्थः ततस्मात् अम्भोधिरपि समुद्रोऽपि स्थलायतां स्थलीभवतु इवोत्प्रेक्षे इति विचिन्त्य निजवेगदर्पितैः स्ववेगाज्जातगर्वैर्वाहैर्घोटकैः पयोधिः समुद्रस्य रोधं आवरणं स्थलीकरणं इत्यर्थः तत्र समर्थं यावता समुद्ररोधो भवेत्तावदित्यर्थः रजोधूलिरुद्धृतम् उत्थापितम् ॥ ६९ ॥

हरेर्यदक्रामि पदैककेन खं
पदैश्चतुर्भिः क्रमणेऽपि तस्य नः ।
त्रपा हरीणामिति नामिताननै-
र्न्यवर्त्ति तैरर्द्धनभःकृतक्रमैः ॥ ७० ॥

चमूचरास्तस्य नृपस्य सादिनो
जिनोक्तिषु श्राद्धतयेव सैन्धवाः ।
विहारदेशं तमवाप्य मण्डली-
मकारयन् भूरि तुरङ्गमानपि ॥ ७१ ॥

अश्वानां स्वाभाविकमूर्द्धमाक्रम्य पुनर्निवर्त्तनं भङ्ग्या वर्णयति । हरेरिति । हरेस्त्रिविक्रमरूपस्य भगवत एककेनाद्वितीयेन पदा चरणेन यत् खमाकाशम् अक्रामि आक्रान्तं तस्य खस्य हरीणां घोटकानां नोऽस्माकं चतुर्भिः पदैश्चरणैः क्रमणेन आक्रान्त्या त्रपा लज्जा न तु पौरुषम् इति विचिन्त्येति शेषः नभसि आकाशे कृतो नभःकृतः । अर्द्धः अर्द्धशीर्षोत्तोलनादसंपूर्णो नभःकृतः क्रमः पादविक्षेपो येषां तथाभूतैस्तैर्घोटकैः नामितानि नम्रीकृतानि आननानि मुखानि यैस्तादृशैः सद्भिर्न्यवर्त्ति निवृत्तम् एकस्य हरेरेककेन चरणेन यदाक्रान्तं तस्य हरीणां बहुभिश्चरणैराक्रमणं लज्जा समुचितैव । प्रतीयमानोत्प्रेक्षेयम् । इतिपदोत्तरमिवार्थस्य प्रतीयमानत्वात् क्रमणेऽपीति क्वचित् पाठस्तत्र एवकारार्थोऽपिशब्दस्त्रपेत्यनेनान्वितः । केचित्तु अर्द्धनभःकृतक्रमैरित्यत्र नभसोऽर्द्धम् अर्द्धनभस्तत्र कृतः क्रमो यैरिति विग्रहं कुर्व्वन्ति तच्चिन्त्यं नभसोऽपरिच्छिन्नपरिमाणवत्तया अर्द्धत्वासम्भवात् ॥ ७० ॥

अस्य सैनिकाश्वानां मण्डलाकारगमनमाह । चमूचरा इति । तस्य नृपस्य राज्ञः सैन्धवाः सिन्धुदेशजाः सादिनोऽश्वारोहाः चमूषु सेनासु चरन्तीति चमूचराः सैनिकाः तं पुराद्बहिःकल्पितं विहारदेशं भ्रमणभूमिम् अवाप्य प्राप्य जिनोक्तिषु बुद्धवचनेषु श्राद्धतयेव श्रद्धावत्तयेव भूरि बहुवारं कृत्वा तथा तुरङ्गमानपि स्वयं चक्रुरिव घोटकानपि मण्डलीं

द्विषद्भिरेवास्य विलङ्घिता दिशो
यशोभिरेवाब्धिरकारि गोष्पदम् ।
इतीव धारामवधीर्य्य मण्डली-
क्रियाश्रियामण्डि तुरङ्गमैः स्थली ॥ ७२ ॥

अचीकरच्चारुहयेन या भ्रमी-
र्निजातपत्रस्य तलस्थले नलः ।
मरुत् किमद्यापि न तासु शिक्षते
वितत्य वात्यामयचक्रचंक्रमान् ॥ ७३ ॥

मण्डलाकारगतिम् अकारयन् कारयामासुः । सिन्धुदेशजा हि स्वभाववौद्धभक्ताः अतः स्वर्गार्थिना विहारदेशमासाद्य प्रदक्षिणं कर्त्तव्यमिति बुद्धागमप्रतिपादितं [illegible] मण्डलीं कुर्वन्ति अश्वानपि कारयन्तीत्युत्प्रेक्षा । विहारशब्देन बौद्धानामुपासना[illegible] बोध्यते । विहारोभ्रमणे स्कन्धे लीलायां सुगतालये इति मेदिनी ॥ ७१ ॥

प्रकारान्तरेणोत्प्रेक्ष्य पुनस्तमर्थमेवाह । द्विषद्भिरिति । अस्य राज्ञो द्विषद्भिरेव शत्रुभिरेव दिशः पूर्वादयोविलङ्घिता उत्तीर्णाः तेषां नलभयेन दिगन्तपर्यन्तपलायनात् । तथास्य यशोभिरेव कीर्त्तिभिरपि । एवकारोऽत्र अप्यर्थकः । अब्धिः समुद्रो गोष्पदं गोक्षुरगर्त्तवत् ज्ञानविषयः समुद्रमप्युल्लङ्घ्य गमनात् गतिविषयो वा अकारि [illegible] इतीव पिष्टपेषणवल्लङ्घितलङ्घनमश्वाकमनुचितमिति विचिन्त्येव धाराम् आस्कन्दितादिगतिपञ्च-कम् अवधीर्य्य अवज्ञाय परित्यज्येत्यर्थः मण्डलीक्रियाश्रिया मण्डलाकारगतिकरणशोभया तुरङ्गमैरश्वैः स्थली भूमिरमण्डि भूषिता । उत्प्रेक्षेयम् । गोष्पदं गोष्पदप्रमे [illegible] गतिगोचर इति मेदिनी । आस्कन्दितं धौरितकं रेचितं वल्गितं प्लुतम् । गतयोऽमूः पञ्च धारेत्यमरः ॥ ७२ ॥

अल्पस्थलेऽश्वस्य भ्रमणा आरोढुर्नैपुण्यमावेदयति सा नलस्याश्वलीढित्याह । अचीकरदिति । नलोराजा चारुहयेन श्रेष्ठघोटकेन चारु यथास्यात्तथा या निजात-

विवेश गत्वा स विलासकाननं
ततः क्षणात् क्षौणिपतिर्धृतीच्छया।
प्रवालरागच्छुरितं सुषुप्सया
हरिर्घनच्छायमिवार्णसां निधिम् ॥ ७४ ॥

वनान्तपर्य्यन्तमुपेत्य सस्पृहं
क्रमेण तस्मिन्नथ तीर्णदृक्पथे।
न्यवर्त्ति दृष्टिप्रकरैः पुरौकसा-
मनुव्रजद्बन्धुसमाजबन्धुभिः ॥ ७५ ॥

पवनस्य स्वीयच्छलस्य तलस्थले अधोभूमौ या भ्रमीर्मण्डलाकारगमनानि अचीकरत् कारयामास मरुद्वायुः वात्यामया वायुमण्डलिकारूपा ये चक्रवच्चंक्रमाः कुटिलगतयस्तान् वितत्य विधाय तासु भूमिषु अद्यापि किं न भ्रियते नाभ्यस्यति अपितु भ्रियतएव भ्रियार्थमेव तादृशीर्भ्रमीः करोतीत्यर्थः। हयेनेति क्रञः प्रयोगे प्रयोज्यस्य कर्मत्व-विकल्पनात् कर्त्तरि तृतीया ॥ ७३ ॥

अस्य केलिवनप्रवेशमाह। विवेशेति। ततस्तदनन्तरं स क्षौणिपतिर्नलः धृतीच्छया धैर्य्यवाञ्छया क्षणात् झटिति गत्वा विलासकाननं क्रीड़ावनं विवेश प्रविष्टवान्। अत्रो-पमिनीति हरिरिव नारायणो यथा सुषुप्सया शयनेच्छया अम्भसां निधिं समुद्रं प्रविशति तथा। किम्भूतं वनं समुद्रञ्च। प्रवालानां नवपल्लवानां पक्षे विद्रुमाणां रागेण लौहित्येन छुरितं मिश्रितं तथा घना सान्द्रा छाया आतपाभावोयत्र तथाभूतं पक्षे घनस्येव मेघस्येव घनैर्व्वा छाया कान्तिर्यस्य तादृशम्। प्रवालोवल्लकीदण्डे विद्रुमे नवपल्लव इति विश्वः। घनं स्यात् कांस्यतालादिवाद्यमध्यमनृत्ययोः। ना मुस्ताब्दौघदार्ढ्येषु विस्तारे लौहमुद्गरे। त्रिषु सान्द्रे दृढे चेति। छाया स्यादातपाभावे प्रतिविम्बार्कयोषितोः। पालनोत्कोचयोः कान्तिसच्छोभापंक्तिषु स्त्रियामिति च मेदिनी ॥ ७४ ॥

पुरवासिनां दर्शननिवृत्तिमाह। वनान्तेति। पुरौकसां पुरवासिनां दृष्टिप्रकरै-श्चक्षुःसमूहैः सस्पृहं साभिलाषं यथा तथा वनान्तपर्य्यन्तं काननान्तिकावधिम् अन्तशब्दो-

ततः प्रसूने च फले च मञ्जुले
स सम्मुखस्थाङ्गुलिना जनाधिपः ।
निवेद्यमानं वनपालपाणिना
व्यलोकयत्काननकामनीयकम् ॥ ७६ ॥

फलानि पुष्पाणि च पल्लवे करे
वयोऽतिपातोद्गतवातवेपिते ।
स्थितैः समादाय महर्षिवार्द्धका-
द्वने तदातिथ्यमशिक्षि शाखिभिः ॥ ७७ ॥

ऽन्तिकवाची उपेत्य गत्वा अथानन्तरं तस्मिन् राजनि तीर्णदृक्पथे अतिक्रान्तनयनमार्गे सति न्यवर्त्ति निवृत्तम् । किम्भूतैः अनुव्रजन्तः पश्चाद्गच्छन्तो ये बन्धुसमाजा आत्मीयसमूहास्तेषां बन्धुभिस्तुल्यैः । बान्धवा हि ओदकान्तं प्रियमनुव्रजेदिति श्रुतेर्जलसमीपावधिं प्रियजनमनुगम्य तस्मिन्नतीतदृक्पथे सति सस्पृहं निवर्त्तन्ते । बन्धुशब्दस्य तुल्यार्थकत्वादार्थीयमुपमा । आर्थी तुल्यसमानाद्यास्तुल्यार्थो यत्र वा वतीति लक्षणात् । गहनं काननं वनमिति जीवनं भुवनं वनमिति चामरः । अन्तं स्वरूपे नाशे ना न स्त्री शेषेऽन्तिके त्रिष्विति मेदिनी ॥ ७५ ॥

इतः परमस्य काननरमणीयतादर्शनमाह । ततइति । ततो वनप्रवेशानन्तरं स जनाधिपो नलः मञ्जुले मनोज्ञे प्रसूने पुष्पे च फले च सम्मुखस्था अभिमुखवर्त्तिनी अङ्गुलिर्यस्य तादृशेन वनपालपाणिना वनरक्षकहस्तेन निवेद्यमानं विज्ञाप्य कथ्यमानं काननस्य कामनीयकं रम्यतां व्यलोकयत् दृष्टवान् ॥ ७६ ॥

वृक्षाणां करतुल्यपत्रलग्नप्रभूतफलकुसुमतया आतिथ्यशिक्षामुत्प्रेक्षते । फलानीति । वयसां पक्षिणामतिपातेन मनुष्यदर्शनात् पलायनेन उद्गत उत्थितो यो वातो वायुस्तेन वेपिते चलिते पल्लवे करे किशलयरूपे हस्ते फलानि पुष्पाणि च समादाय गृहीत्वा वने स्थितैः शाखिभिर्वृक्षैर्महर्षीणां मुनिश्रेष्ठानां मध्ये यो वार्द्धको वृद्धस्तस्मात् तदातिथ्यं तस्य राज्ञ आतिथ्यम् अतिथिसत्कारः अशिक्षि शिक्षितम् महर्षिवार्द्धकोऽपि वयसां यौवनस्य

विनिद्रपत्त्रालिगतालिकैतवा-
न्मृगाङ्कचूड़ामणिवर्जनार्जितम् ।
दधानमाशासु चरिष्णु दुर्यशः
स कौतुकी तत्र ददर्श केतकम् ॥ ७८ ॥

वियोगभाजां हृदि कण्टकैः कटु-
र्निधीयसे कर्णिशरः स्मरेण यत् ।
ततो दुराकर्षतया तदन्तक-
द्विगीयसे मन्मथदेहदाहिना ॥ ७९ ॥

...ऽतिपाती व्यपगमस्तेनोद्भत उत्पन्नो यो वातो वायुस्तेन वेपिते कम्पिते करे फल-कुसुमान्यादाय वने तिष्ठन्नातिथ्यं करोतीति प्रतीयमानोत्प्रेक्षेयम् इवार्थस्य प्रतीयमानत्वात् । वयः पक्षिणि बाल्यादौ यौवने च नपुंसकमिति मेदिनी । त्रिषु स्थाष्णु-र्जङ्गमौ वृद्धे क्लीवं तद्भावसङ्घयोरिति बलः ॥ ७७ ॥

अस्य केतकीकुसुमदर्शनमाह । विनिद्रेति । स राजा कौतुकी हृष्टः सन् तत्र वने केतकं केतकीपुष्पं ददर्श दृष्टवान् । किम्भूतं केतकं विनिद्रा विकाशिनी या पत्त्रालिर्दलपङ्क्तिस्तत्र गता पतिता येऽलयो भ्रमरास्तेषां कैतवात् छलात् मृगाङ्कश्चन्द्र-श्चूड़ामणिः शिरोरत्नं यस्य स मृगाङ्कचूड़ामणिः शिवस्तेन यद्वर्जनं परित्यागस्तेनार्जितं जनितम् आशासु दिक्षु चरिष्णु गमनशीलं दुर्यशोऽकीर्त्तिं दधानम् । पुरा खलु ब्रह्मणा सह विष्णोर्विवादे मिथ्याभाषणात् केतकी शिवेन परित्यक्तेति पौराणिकी वार्त्ता । अकीर्त्तेः कृष्णवर्णत्वस्य कविप्रसिद्धत्वेन सादृश्यहेतुकभ्रमरापह्नवनादियमपह्नुतिः ॥ ७८ ॥

केतकीपुष्पाणां कामोद्दीपकतया विरहिणां विद्विष्टत्वात्तद्दर्शने नलस्य भर्त्सनं त्रिभिः श्लोकैः सन्दानितकेन वर्णयति । वियोगेति । तेन नलेन क्रुधा कोपेन इत्यनेन पूर्वोक्त-प्रकारेण केतकं केतकीकुसुमम् आक्रुश्यत भर्त्सितमिति वक्ष्यमाणतृतीयश्लोकेनान्वयः । ...तिपदाक्रष्टमाक्रोशप्रकारमाह यत् यस्मात् स्मरेण कामेन वियोगभाजां विरहिणां हृदि हृदये कर्णिशरोविधनास्त्रविशेषस्तत्स्वरूपस्त्वं निधीयसे अर्प्यसे ततस्तस्मात् मन्मथदेहदाहिना

त्वदग्रसूच्या सचिवेन कामिनो-
र्मनोभवः सीव्यति दुर्यशःपटी।
स्फुटञ्च पत्रैः करपत्रमूर्त्तिभि-
र्वियोगिहृद्दारुणि दारुणायसे ॥ ८० ॥

धनुर्मधुस्विन्नकरोऽपि भीमजा-
परं परागैस्तव धूलिहस्तयन्।
प्रसूनधन्वा शरसात्करोति मा-
मिति क्रुधाक्रुश्यत तेन केतकम् ॥ ८१ ॥

कामशरीरदाहकेन शिवेन विगीयसे निन्द्यसे पूजायामस्वीकारात्। यो हि यच्छरीरदाहकस्तेन तस्यास्त्वं निन्दनीयं भवत्येव। कर्णिशरस्वरूपत्वे हेतुगर्भविशेषणद्वयमाह कण्टकैस्तीक्ष्णावयवविशेषैः कटुर्दुःसहः। कर्णिशरस्यापि पार्श्वद्वये तादृशावयवास्तिष्ठन्ति। तथा दुराकर्षतया आक्रष्टुमशक्यतया तेषां विरहिणाम् अन्तकृत् विनाशकृत् एतदपि कर्णिशरस्येव। रूपकमिदम्। यद्वा दुराकर्षतया ततो हृदयात् यत् निर्गच्छत् सत् अन्तकृत् विनाशकृत्। यद्विति शत्रन्तं केतकविशेषणत्वान्नपुंसकम्। एवं योजनायां यतो निधीयसे ततो विगीयस इति पूर्वोत्तरवाक्ययोर्हेतुसद्भावात् रूपकोत्थापितः काव्यलिङ्गालङ्कारोऽयम् ॥ ७९ ॥

त्वदग्रेति। मनोभवः कन्दर्पः सचिवेन सहकारिणा त्वदग्रमेव सूची सीवनसाधनं तया करणेन कामिनोः कामी च कामिनी च तयोर्विरहिणोरिति शेषः दुर्यशसी अकीर्त्ती एव पटी वस्त्रे सीव्यति संश्लेषयति। दुर्यशश्च विरहिणोरुन्मादादिना। तथा त्वं करपत्रमूर्त्तिभिः क्रकचाकृतिभिः पत्रैः करणैः वियोगिनां विरहिणां हृन्मनो दार्विव काष्ठमिव तस्मिन् दारुणायसे भयङ्करीभवसि। स्फुटमित्युत्प्रेक्षावाचकं [illegible]ति। यथा इतरजनेन करपत्रद्वारा दारु विदार्यते तथा किं तव पत्रद्वारा कामेन विरहिहृदयं विदार्यत इत्यर्थः। पूर्वत्र रूपकेण उत्तरत्रोपमया चोत्थापितोत्प्रेक्षेयम् ॥ ८० ॥

धनुरिति। प्रसूनं पुष्पं धनुर्यस्य स कामः धनुर्मधुस्विन्नकरोऽपि धनुषः पुष्पमयत्वात् तन्निर्गतैर्मधुभिर्मकरन्दैः स्विन्नः खेदयुक्तः करो यस्य तादृशोऽपि तव परागैर्धूलिभिः

विदर्भसुभ्रूस्तनतुङ्गताप्तये
घटानिवापश्यदलं तपस्यतः ।
फलानि धूमस्य धयानधोमुखान्
स दाड़िमे दोहदधूपिनि द्रुमे ॥ ८२ ॥

वियोगिनीमैक्षत दाड़िमीमसौ
प्रियस्मृतेः स्पष्टमुदीतकण्टकाम् ।
फलस्तनस्थानविदीर्णरागिहृ-
द्विशच्छुकास्यस्मरकिंशुकाशुगाम् ॥ ८३ ॥

धूलियुक्तौ हस्तौ धूलिहस्तस्तं कुर्वन् सन् भीमजापरं दमयन्त्यासक्तमानसं मां शरसात् शरायत्तं करोति । अन्ये हि धन्विनः खिन्नहस्तं धूलियुक्तं कृत्वा शरान् मुञ्चन्ति । यदि तव परागा न स्युस्तदा खिन्नकरतया कामः शरमोचनेऽसमर्थः स्यात् मुञ्चेद्वा यदि कथञ्चित्तदा प्रहारातिशयो न स्यादित्यभिप्रायः । अस्य वाक्यार्थस्यावास्तवत्वेन सम्भाव्यमानत्वादियं प्रतीयमानोत्प्रेक्षा । सन्दानितकं समाप्तं तच्च श्लोकत्रयात्मकम् । उक्तञ्च । द्वाभ्यान्तु युग्मकं सन्दानितकं त्रिभिरिष्यत इति ॥ ८१ ॥

अस्य दाड़िमफलदर्शनमाह । विदर्भेति । स राजा दोहदस्य फलवैलक्षण्यजनकधूपद्रव्यविशेषस्य धूपिनि सन्तापवति दाड़िमे द्रुमे वृक्षे फलानि अपश्यत् दृष्टवान् फलानामधोमुखतया दोहदधूमाभिमुखत्वादुत्प्रेक्षते । विदर्भसुभ्रुवो दमयन्त्याः स्तनयोर्या तुङ्गता औन्नत्यं तस्या आप्तये प्राप्तये अधोमुखान् धूमस्य धयान् धूमं पिवतः सतः अलमत्यर्थं तपस्यतस्तपस्यां कुर्वतो घटानिव कलशानिव । अन्योऽपि तपस्वी तुङ्गपदाप्तये अधोमुखो भूत्वा धूमं पिवन् तपस्यतीत्युत्प्रेक्षा ॥ ८२ ॥

अस्य दाड़िमीवृक्षदर्शनमाह । वियोगिनीमिति । असौ राजा वेः पक्षिणः शुकस्य योगः सम्बन्धो विद्यते यत्र तां वियोगिनीम् अथच विरहिणीं दाड़िमीं वृक्षम् ऐक्षत दृष्टवान् । किम्भूतां स्पष्टमुत्प्रेक्षायां प्रियस्मृतेः कान्तस्मरणादिव उदीत उद्गतः कण्टकसौक्ष्म्याग्रावयवविशेष एव कण्टको रोमाञ्चो यस्यास्ताम् । श्लिष्टरूपकम् । विरहिण्या अपि प्रियस्मरणेन सत्त्वोदयात् रोमाञ्चो जायते । तथा फलमेव स्तनस्तत्स्थाने विदीर्ण

अमन्यतासौ कुसुमेषु गर्भगं
परागमन्धंकरणं वियोगिनाम् ।
स्मरेण मुक्तेषु पुरा पुरारये
तदङ्गभस्मेव शरेषु सङ्गतम् ॥ ८७ ॥

पिकाद्वने शृण्वति भृङ्गहूंकृतै-
र्दशामुदञ्चत्करुणे वियोगिनाम् ।
अनास्थया सूनकरप्रसारिणीं
ददर्श दूनः स्थलपद्मिनीं नलः ॥ ८८ ॥

अस्य पुष्परेणुदर्शनमाह । अमन्यतेति । असौ राजा कुसुमेषु पुष्पेषु गर्भगम् अन्तर्गतं परागं रजः पुरा पूर्वस्मिन् काले स्मरेण कामेन पुरारये शिवाय पुरारिसुहिश्चेत्यर्थः मुक्तेषु त्यक्तेषु शरेषु पुष्पमयबाणेषु सङ्गतं संलग्नं तस्य पुरारेरङ्गभस्मेव असन्यत ज्ञातवान् । किम्भूतम् वियोगिनां विरहिणामन्धङ्करणं अनन्धाः अन्धाः क्रियन्तेऽनेनेति तादृशम् अन्धङ्करणत्वादेव भस्मत्वोत्प्रेक्षा । भस्मापि नयनपतितं सत् अन्धं करोति ॥ ८७ ॥

अस्य स्थलपद्मिनीदर्शनमाह । पिकादिति । उदञ्चन्तो विकाशं प्राप्नुवन्तः करुणाः करुणसंज्ञकवृक्षा यत्र तादृशे अथ च उत्पन्नदये वने भृङ्गहूंकृतैर्भ्रमराणां हुंकारध्वनिभिः वियोगिनां विरहिणां दशामवस्थां पिकात् कोकिलात् शृण्वति सति अनास्थया अल-मलं दुःखिनां कथयेत्यनादरेण सूनमेव पुष्पमेव करो हस्तस्तं प्रसारयति निवारणार्थं विस्तृतं करोतीति तादृशीं स्थलपद्मिनीं नलो राजा दूनः सन् कोकिलादीनामुद्दीपकत्वात् सन्तप्तः सन् ददर्श दृष्टवान् । अन्यस्मिन्नपि दयावति कस्यचिद्दुर्दशां शृण्वति सति इतरो हस्तमुत्तोल्य निवारयति । यद्वा अनास्थया ईदृगसारोऽयं संसार इत्यभिप्रायभावनया सूनकरप्रसारिणीं अभिनयवशात् पुष्पहस्तविस्तारिणीम् । शृण्वतीत्यत्र अनास्थयेत्यत्र च इवार्थस्य प्रतीयमानत्वात् प्रतीयमानोत्प्रेक्षा । श्रोतृभिर्हि वक्तरि स्वामिनमप्रापनाय हुंकारेण कथा श्रूयत इति भृङ्गहूंकृतैरित्युक्तम् ॥ ८८ ॥

रसालसालः समदृश्यतामुना
स्फुरद्द्विरेफारवरोषहूंकृतिः ।
समीरलोलैर्मुकुलैर्वियोगिने
जनाय दित्सन्निव तर्ज्जनाभियम् ॥ ८९ ॥

दिने दिने त्वं तनुरेधि रेऽधिकं
पुनः पुनर्मूर्च्छ च तापमृच्छ च ।
इतीव पान्थं शपतः पिकान् द्विजान्
सखेदमैक्षिष्ट स लोहितेक्षणान् ॥ ९० ॥

अस्याम्रवृक्षदर्शनमाह । रसालेति । अमुना नलेन रसालसालः आम्रवृक्षः समदृश्यत दृष्टः । उत्प्रेक्षणेन रसालं विशिनष्टि स्फुरन्तः इतस्ततो भ्रमन्तो ये द्विरेफा भ्रमरास्तेषामारव एव शब्द एव रोषहूंकृतिः क्रोधहूंकारो यत्र तादृशः सन् समीरेण वायुना लोलैश्चञ्चलैर्मुकुलैः कुड्मलैः करणैर्वियोगिने विरहिणे जनाय तर्ज्जनाया भर्त्सनाया या भीर्भयं तां दित्सन्निव दातुमिच्छन्निव । आम्रवृक्षस्य विरहिणं प्रति कोपः कामपरिजनत्वात् । अन्योऽपि रोषवशेन वायुभागप्रबलतया चञ्चलैर्मुकुलतुल्याङ्गुल्यादिभिरपराधकारिणं तर्ज्जयतीत्युत्प्रेक्षा ॥ ८९ ॥

अथ कोकिलावलोकनमाह । दिने दिन इति । रे इत्याक्षेपसम्बोधने । अरे पान्थ त्वं दिने दिने प्रतिदिनम् अधिकं सातिशयं यथा तथा तनुः कृश एधि भव पुनःपुनर्मूर्च्छ च मूर्च्छाञ्च प्राप्नुहि तापञ्च विरहज्वरञ्च ऋच्छ लभस्व इति एवंप्रकारेण पान्थं शपत इव पथिकजनाय शापं ददत इव लोहितेक्षणान् स्वभावतो रक्तनयनान् अथच क्रोधात् द्विजान् पक्षिणोऽथच ब्राह्मणान् पिकान् कोकिलान् स राजा सखेदं विरहिणां सोद्वेगं यथा तथा ऐक्षिष्ट दृष्टवान् । कोकिलालापं श्रुत्वा पथिकानां कृशत्वं मूर्च्छा तापश्च भवत्येव । अन्योऽपि तादृशं शपतो रक्तनयनान् ब्राह्मणान् सखेदं पश्यति । तापस्तु विरहज्वर इति साहित्यदर्पणः ॥ ९० ॥

अलिस्रजा कुड्मलमुच्चशेखरं
निपीय चाम्पेयमधीरया दृशा।
स धूमकेतुं विपदे वियोगिना-
मुदीतमातङ्कितवानशङ्कत ॥ ९१ ॥

गलत्परागं भ्रमिभङ्गिभिः पतत्
प्रसक्तभृङ्गावलि नागकेशरम्।
स मारनाराचनिघर्षणस्खल-
ज्ज्वलत्कणं शाणमिव व्यलोकयत् ॥ ९२ ॥

अथ नागकेशरकुड्मलालोकनमाह। अलीति। स राजा आतङ्कितवान् सभयः सन् अलिस्रजा भ्रमरपङ्क्त्या उच्चं शेखरमग्रं यस्य तादृशं चाम्पेयं नागकेशरसम्बन्धिनं कुड्मलं मुकुलम् अधीरया विरहित्वेन भीतत्वात् चञ्चलया दृशा चक्षुषा धियेति क्वचित्पाठः अस्थिरया बुद्ध्या निपीय आलोक्य वियोगिनां विरहिणां विपदे विपत्तये उदीतम् उत्थितं धूमकेतुम् उत्पातविशेषम् अशङ्कत तर्कितवान्। अन्योऽपि धूमकेतुः शुक्लवर्णः श्यामलाग्रभागी लोकानां विनाशाय आकाशे उदेति। धूमकेतुम् अग्निम् अथ च ग्रहविशेषमित्यपि केचित्। स्याद्धूमकेतुरुत्पातभेदे वैश्वानरे पुमानिति मेदिनी ॥ ९१ ॥

अथ विकसितपतन्नागकेशरकुसुमालोकनमाह। गलदिति। स राजा प्रसक्ता संलग्ना भृङ्गाणां भ्रमराणामावलिः श्रेणी यत्र तादृशम् अतएव भ्रमिभङ्गिभिर्भ्रमणरचना-विशेषैः पतत् भ्रमरभरेण श्लथवृन्तत्वात् वृक्षान्निर्गच्छत् तथा गलन्तो भ्रश्यन्तः परागा रजांसि यस्मात् तादृशं नागकेशरं केशरकुसुमं मारस्य कामस्य नाराचनिघर्षणेन बाणसंघर्षणेन स्खलन्तो निर्गच्छन्तो ज्वलन्तो दीप्यमानाः कणाः स्फुलिङ्गा यत्र तादृशं शाणमिव अस्त्र-निकषणयन्त्रविशेषमिव व्यलोकयत् दृष्टवान्। नागकेशरकुसुमस्य शाणाकारतया स्फुलिङ्गनाराचादिसदृशपरागभ्रमरपंक्त्यादिमत्तया च तथाविधशाणत्वेन सम्भावनम्। शाणस्तु निकषः कष इत्यमरः ॥ ९२ ॥

तदङ्गमुद्दिश्य सुगन्धि पातुकाः
शिलीमुखालीः कुसुमाद्गुणस्पृशः ।
स्वचापदुर्निर्गतमार्गणभ्रमात्
स्मरः स्वनन्तीरवलोक्य लज्जितः ॥ ९३ ॥

मरुल्ललत्पल्लवकण्टकैः क्षतं
समुच्चरच्चन्दनसारसौरभम् ।
स वारनारीकुचसञ्चितोपमं
ददर्श मालूरफलं पचेलिमम् ॥ ९४ ॥

अस्य वपुषः सौगन्ध्यात् पुष्पं विहाय भ्रमराणां तत्र पतनमाह। तदङ्गेति। सुगन्धि स्वभावतो गन्धद्रव्यादिना वा सुगन्धशालि तस्य नलस्याङ्गम् उद्दिश्य अभिलक्ष्य अथ च लक्ष्यीकृत्य कुसुमात् पुष्पसकाशात् अथ च कुसुमरूपचापकामधनुषः पातुकाः पतन्तीः गुणस्पृशः सौरभ्यग्राहिकाः अथ च ज्यासङ्गिनीः शिलीमुखालीर्भ्रमरपंक्तीः अथ च बाणसमूहान् स्वनन्तीः शब्दायमाना अवलोक्य दृष्ट्वा स्मरः कामः स्वचापात् आत्मधनुषो दुर्निर्गता असम्यङ्निःसृता ये मार्गणा बाणास्तेषां भ्रमात् ताद्रूप्येण ज्ञानात् लज्जितः लज्जां प्राप्त इवेति प्रतीयमानोत्प्रेक्षा। असम्यङ्निःसृते हि बाणे शब्दो भवत्येव तथाविधबाणनिःसरणेन च लक्ष्यस्याप्रतीकारात् स्वस्य चानैपुण्यप्रकाशात् बाणक्षेप्तुर्लज्जा जायत एव शिलीमुखता कुसुमादभिमुखपातुकता गुणस्पर्शिता च उभयोरविशिष्टाऽतो भ्रमसम्भवः। अलिबाणौ शिलीमुखावित्यमरः ॥ ९३ ॥

अस्य बिल्वफलदर्शनमाह। मरुदिति। स राजा पचेलिमं स्वयं पक्वं वारनार्या गणिकायाः कुचेन सञ्चिता अर्जिता उपमा साम्यं यस्य तादृशं वेश्यास्तनसदृशमित्यर्थः मालूरफलं बिल्वफलं ददर्श दृष्टवान्। स्तनसादृश्यं विशेषणाभ्यामुपपादयति। किम्भूतं मरुता वायुना ललन् चञ्चलीभवन् यः पल्लवः किसलयस्तत्र वर्त्तमानैः कण्टकैस्तीक्ष्णाग्रावयवविशेषैः करणैः क्षतं सव्रणीकृतं तथा समुच्चरत् सम्यगुद्गच्छत् चन्दनवत् सारं श्रेष्ठं

युवद्वयीचित्तनिमज्जनोचित-
प्रसूनशून्येतरगर्भगह्वरम् ।
स्मरेषुधीकृत्य धिया भियान्धया
स पाटलायाः स्तवकं प्रकम्पितः ॥ ९५ ॥

मुनिद्रुमः कोरकितः शितिद्युति-
र्वनेऽमुनामन्यत सिंहिकासुतः ।
तमिस्रपक्षत्रुटिकूटभक्षितं
कलाकलापं किल वैधवं वमन् ॥ ९६ ॥

सौरभं सौगन्ध्यं यस्य तादृशम् । वारनारीकुचोऽपि मरुदिव देव इव [illegible] कामो-द्रेकाच्चञ्चलो यः पल्लवः पिङ्गस्तस्य कण्टकैर्नखैः क्षतः खण्डितो भवति तथा समुच्चरतः समुल्लसतश्चन्दनस्य सारं सौरभं यत्र तादृशोऽपि भवति । मरुतौ पवनामरावित्यमरः । पल्लवः किशले वने । विटपे विस्तरेऽलक्तरागे शृङ्गारषिङ्गयोरिति हेमचन्द्रः । कण्टकोऽस्त्री क्षुद्रशत्रौ रोमाञ्चे करजे द्रुमाङ्ग इति बलः ॥ ९४ ॥

अथ पाटलागुच्छावलोकनमाह । युवद्वयीति । स राजा पाटलायाः पाटलि-वृक्षस्य स्तवकं गुच्छं भिया भयेन अन्धया विचारमूढया धिया बुद्ध्या स्मरेषुधीकृत्य कामतूणीकृत्य कामतूणत्वेन स्थिरीकृत्य प्रकम्पितश्चकितवान् । किम्भूतं यूनोः स्त्रीपुंसयो-र्द्वयी द्वयं तस्या ये चित्ते मनसी तत्र यन्निमज्जनं प्रवेशस्तत्रोचितानि योग्यानि यानि प्रसूनानि पुष्पाणि तैः शून्येतरं संपूर्णं गर्भगह्वरं मध्यबिलं यस्य तादृशम् । पुष्पाणां कामबाणत्वात् युवचित्ते निमज्जनं स्वतपूर्णत्वात् पाटलास्तवकस्य कामतूणत्वं नाव-धारणचोचितमेव तद्दर्शनेन नलस्यापि विरहित्वात् कम्पो युज्यत एव । तूणीप्रसङ्ग-तूणीरनिषङ्गा इषुधिर्द्वयोरित्यमरः ॥ ९५ ॥

अथ बकवृक्षदर्शनमाह । मुनिद्रुम इति । अमुना राज्ञा वने कोरकितो जातकलिकः शितिः श्यामला द्युतिश्छविर्यस्य तादृशो मुनिद्रुमो बकवृक्षः सिंहिकासुतं

पुरोहठाक्षिप्ततुषारपाण्डुर-
च्छदावृतेर्वीरुधि बद्धविभ्रमाः ।
मिलन्निमीलं ससृजुर्विलोकिता-
नभस्वतस्तं कुसुमेषु केलयः ॥ ८७ ॥

राहुः अमन्यत तर्कितः । किम्भूतः किलोत्प्रेक्षायां तमिस्रपक्षे या त्रुटिर्हानिः अर्थाच्चन्द्रकलानां तस्याः कूटेन छलेन भक्षितं कवलितं वैधवं विधुसम्बन्धि कलाकलापं भागसमूहं वमन् उद्गिरन्निव । तमिस्रपक्षे हि चन्द्रस्य त्रुटिर्जायते चन्द्रकलानां भक्षणं वमनञ्च राहोः प्रसिद्धमेव । वृक्षे च चन्द्रकलाकाराः कोरकाः सन्तीत्युत्प्रेक्षितम् । शितिद्युतिमत्त्वस्य चन्द्रकलावमनत्वेन सम्भाव्यमानतादृशकोरकावस्थानस्य च साधारणधर्मत्वात् सिंहिकासुतइति गौणप्रयोगः । मुनिद्रुमः पाशुपतो वकोऽगस्त्यो वसुर्मुनिरिति मलः ॥ ८६ ॥

अस्य वायुचलितलतादर्शनमाह । पुरइति । नभस्वतो वायोः कुसुमेषु पुष्पेषु केलयः क्रीड़ाः चञ्चलीकरणादयः विलोकिताः अर्थान्नलेन दृष्टाः सत्यः तं नलं मिलन्ती जायमाना निमीला नेत्रमुद्रणा यस्य तादृशं ससृजुः कृतवत्यः । तादृशकेलीनां कामोद्दीपकतया वियोगिनां दुष्प्रेक्ष्यत्वात् । नभस्वतः किम्भूतस्य पुरः प्रथमं हठात् झटिति आक्षिप्ता अपसारिता तुषारेण हिमेन पाण्डुरस्य पाण्डुवर्णस्य छदस्य पत्रस्य आवृतिः हिमजालावरणं येन तस्य । केलयः किम्भूताः वीरुधि लतायां बद्धः कृतो विभ्रमो विशिष्टभ्रमणं यासु तादृश्यः । अथ च पुरः प्रथमं हठेन बलात्कारेण आक्षिप्ता अपनीता तुषारवत् पाण्डुरस्य शुभ्रस्य छदस्य वस्त्रस्यावृतिर्येन तादृशस्य नभस्वतः नभो वयो विद्यते यस्य तस्य प्रशस्तवयस्कस्येत्यर्थः तरुणस्येति यावत् । वीरुधि लताजातीयस्त्रियां बद्धविभ्रमा बद्धविलासाः कुसुमेषुकेलयः कामक्रीड़ाः विलोकिताः सत्यः काममपि साधुजनं मिलन्निमीलं मुद्रितचक्षुषं कुर्व्वन्ति । साधोर्हि परोपभुज्यमानस्त्रीदर्शने लज्जावशात् चक्षुर्मुद्रितं भवति । नभोऽन्तरीक्षे वयसीति नभस्वान् तरुणे वाते इति च मलः ॥ ८७ ॥

गता यदुत्सङ्गतले विशालतां
द्रुमाः शिरोभिः फलगौरवेण ताम् ।
कथं न धात्रीमतिमात्रनामितैः
स वन्दमानानभिनन्दति स्म तान् ॥ ९८ ॥

नृपाय तस्मै हिमितं वनानिलैः
सुधीकृतं पुष्परसैरहर्महः ।
विनिर्मितं केतकरेणुभिः सितं
वियोगिनेऽदत्त न कौमुदी मुदः ॥ ९९ ॥

अथ फलभरनम्रद्रुमदर्शनमाह । गता इति । द्रुमा वृक्षा यस्या धात्र्या उत्सङ्गतले उपरिभागे अथ च क्रोडदेशे विशालतां वृद्धिं गताः तां धात्रीं पृथिवीम् अथ च उपमातरं फलगौरवेण स्फीतपक्वफलभरेण अथ च पुत्रातिशयार्थम् अतिमात्रनामितैरतिशयं नम्रीकृतैः शिरोभिरग्रभागैः अथ च मस्तकैः वन्दमानान् स्तुवतः अथ च नमस्कुर्वतस्तान् द्रुमान् स राजा कथं न अभिनन्दति स्म न प्रीत्यास्तौषीत् । फलभरेण नम्रा वृक्षा हि अभिनन्दनीया एव । धात्री जनन्यामलकीवसुमत्युपमातृष्विति मेदिनी ॥ ९८ ॥

नलं प्रति दिनतेजसोऽपि कामोद्दीपकतामाह । नृपायेति । अहर्महो दिनतेजःस्वरूपा कौमुदी ज्योत्स्ना वियोगिने विरहिणे तस्मै नृपाय नलाय मुदो हर्षान् न अदत्त न दत्तवती । दिनतेजसः कौमुदीस्वरूपत्वं विशेषणैरुपपादयति किम्भूतं वनानिलैर्वनवायुभिर्हिमितं शीतलीकृतं तथा पुष्परसैर्मकरन्दैः सुधीकृतम् अमृतीकृतम् तथा केतकरेणुभिः केतकपुष्पपरागैः सितं विनिर्मितं श्वेतीकृतम् । कौमुद्यपि स्वभावतो हिमिता सुधामयी सिता च । अहर्महः कौमुदीति व्यस्तरूपकम् ॥ ९९ ॥

वियोगभाजोऽपि नृपस्य पश्यता
तदेव साक्षादमृतांशुमाननम्।
पिकेन रोषारुणचक्षुषा मुहुः
कुहूरुताहूयत चन्द्रवैरिणी ॥ १०० ॥

अशोकमर्थान्वितनामताशया
गतान् शरण्यं गृहशोचिनोऽध्वगान्।
अमन्यतावन्तमिवैष पल्लवैः
प्रतीष्टकामज्वलदस्त्रजालकम् ॥ १०१ ॥

अथ कोकिलालापश्रवणमाह। वियोगेति। वियोगभाजोऽपि विरहिणोऽपि नृपस्य नलस्य तदेव न किञ्चिदन्यथाभूतम् आननं मुखं साक्षादबाधितत्वेन अमृतांशुं चन्द्रं पश्यता पिकेन कोकिलेन कुहूरिति स्वाभाविकशब्देन अथ च अमावास्यानामग्रहणेन रौतीति तादृशेन सता मुहुर्व्वारं वारं चन्द्रवैरिणी अमावस्या आहूयत आकारिता। किम्भूतेन विरहिणां मुखेन म्लानेन भवितव्यं तव तु विरहिणस्तदधुनापि न म्लायतीति रोषेण कोपेन अरुणे रक्ते चक्षुषी यस्य तादृशेन। अत्रायं भावः कन्दर्पो विरहिणां शत्रुः कोकिलोऽपि कन्दर्पपरिवारत्वात्तेषां शत्रुरेव अतो विरहिणो नलस्य मुखं साक्षाच्चन्द्रं दृष्ट्वा शत्रुणा कोकिलेन चन्द्रवैरिणी आहूतेति। वाक्यार्थस्य सम्भाव्यमानत्वात् प्रतीयमानोत्प्रेक्षेयम् ॥ १०० ॥

अथाशोकद्रुमदर्शनमाह। अशोकेति। एष राजा गृहान् स्त्रीः शोचितुम् शीलम् येषां तादृशान् अतएव अर्थान्वितं नास्ति शोको यस्मादित्यर्थयुक्तम् नाम यस्य ...वस्तुता तस्या आशया विश्वासेन शरण्यम् रक्षकेषु साधुम् आगतान् प्राप्तान् अध्वगान् पान्थान् अवन्तमिव रक्षन्तमिव अशोकम् अशोकनामकवृक्षम् अमन्यत सम्भावितवान्। किम्भूतम् पल्लवैरग्रवर्त्तिभिः पत्रैः करणैः प्रतीष्टमङ्गीकृतम् कामस्य ज्वलदारक्तं अस्त्रजालमस्त्रसमूहः अस्त्ररूपाणि जालकानि कुसुमकलिका वा येन तादृशम्। अत्र

विलासवापीतटवीचिवादनात्
पिकालिगीतैः शिखिलास्यलाघवात् ।
वनेऽपि तौर्य्यत्रिकमारराध तं
क्व भोगमाप्नोति न भाग्यभाग्जनः ॥ १०२ ॥

तदर्थमध्याप्य जनेन तद्वने
शुका विमुक्ताः पटवस्तमस्तुवन् ।
स्वरामृतेनोपजगुश्च शारिका-
स्तथैव तत्पौरुषगायनीकृताः ॥ १०३ ॥

पल्लवस्य हस्तस्वरूपत्वमार्थम् । अन्योऽपि शरण्यो हस्तेन विपद्मास्त्रं गृहीत्वा शरणागतान् रक्षति । गृहं गृहाश्च पुंभूम्नि कलत्रेऽपि च सद्मनीति मेदिनी ॥ १०१ ॥

अथ वनेऽपि वाद्यादिभिः सेव्यमानतामाह । विलासेति । तौर्य्यत्रिकं नृत्यगीत-वाद्यरूपं कर्तृ वनेऽपि तं नलम् आरराध सेवते स्म । कस्मात् विलासवाप्याः क्रीडादीर्घि-कायास्तटे तीरे यत् वीचीनां वादनं तरङ्गाणामाश्लेषशब्दस्तस्मात् तथा पिकानां कोकिलानामलीनां भ्रमराणां कोकिलश्रेण्या वा गीतिर्गानात् तथा शिखिनां मयूराणां लास्ये नर्त्तने यत् लाघवं चातुर्य्यं तस्मात् । अथार्थान्तरमप्युपन्यस्यति भाग्यभाग्जनः शुभादृष्टयुक्तः पुरुषः क्व कुत्र भोगं सुखं सुखसाधनं वा न आप्नोति न लभते अपि तु सर्व्वत्रैव । तौर्य्यत्रिकं नृत्यगीतवाद्यं नाट्यमित्यमरः । भाग्यं शुभात्मकविधौ स्यात्क्षुभा-शुभकर्मणीति विश्वः ॥ १०२ ॥

अथ शुकशारिकाभिरपि स्तूयमानतामाह । तदर्थमिति । जनेनोद्यानपालादिना तदर्थं नलस्तुत्यर्थम् अध्याप्य पाठयित्वा तद्वने नलोद्याने विमुक्तास्त्यक्ताः पटवः स्फुटवाचः शुकाः कीरास्तं नलम् अस्तुवन् स्तुतवन्तः । एवं तथैव शुकवदध्याप्य विमुक्ताः शारिकाः सुक्तानामपचिविशेषाः स्वरोऽमृतमिवेति तेन तम् उपजगुश्च तुष्टुवुश्च । किम्भूताः

इतीष्टगन्धाढ्यमटन्नसौ वनं
पिकोपगीतोऽपि शुकस्तुतोऽपि च।
अविन्दतामोदभरं बहिश्चरं
विदर्भसुभ्रूविरहेण नान्तरम् ॥ १०४ ॥

करेण मीनं निजकेतनं दधत्
द्रुमालवालाम्बुनिवेशशङ्कया।
व्यतर्कि सर्व्वर्त्तुघने वने मधुं
स मित्रमत्रानुसरन्निव स्मरः ॥ १०५ ॥

शुकाः शारिकाश्च तस्य नलस्य पौरुषं पराक्रमस्तस्य गायनीकृता गायनताम् प्रापिताः उभयोर्विशेषणमिदम् शारिकाणामेवेति केचित्। सूक्ता मदनशलाका चित्राची शारिकावचण्डा चेति त्रिकाण्डशेषः ॥ १०३ ॥

वनमागतस्याप्यस्य वनशोभावलोकनेन विरहाधिक्यमाह। इतीष्टेति। इति पूर्व्वोक्तप्रकारेण इष्टगन्धेनाढ्यं समृद्धिमद्वनम् अटन् परिभ्रमन् पिकैरुपगीतोऽपि गानेन प्रशंसितोऽपि शुकैः स्तुतोऽपि च असौ राजा बहिश्चरं बाह्यम् आमोदभरं गन्धातिशयं अविन्दत अलभत किन्तु विदर्भसुभ्रुवो दमयन्त्या विरहेण आन्तरम् अन्तर्गतम् आमोदभरं हर्षातिशयं न अविन्दत। अत्रामोदभरमिति श्लिष्टं पदम्। आमोदो हर्षगन्धयोरिति विश्वः ॥ १०४ ॥

एवं वने भ्रमत्यस्मिन् जनानां कन्दर्पसम्भावनामाह। करेणेति। सर्वैः षड्भिरृतु-भिर्वसन्तादिभिर्वने सङ्कुले अत्र वने मित्रं सुहृदं मधुं वसन्तम् अनुसरन् मृगयमाणः स्मरः काम इव स राजा व्यतर्कि सम्भावितः जनैरिति शेषः। स्मरत्वेन तर्कणे हेतुगर्भ-विशेषणमाह द्रुमाणां वृक्षाणां यदालवालं मूलेषु जलदानस्थानं तस्याम्बुनि जले यो निवेशः प्रवेशस्तस्य शङ्कया करेण हस्तेन निजस्य नलरूपस्य अथ च कन्दर्परूपस्य केतनं चिह्नविशेषं अथ च ध्वजं मीनं मत्स्यं दधत् धारयन्। स्यादालवालमावालमावाप इत्यमरः ॥ १०५ ॥

लतावलालास्यकलागुरुस्तरु-
प्रसूनगन्धोत्करपश्यतोहरः ।
असेवतामुं मधुगन्धवारिणि
प्रणीतलीलाप्लवनो वनानिलः ॥ १०६ ॥

अथ स्वमादाय भयेन मन्थना-
च्चिरत्नरत्नाधिकमुच्चितं चिरात् ।
निलीय तस्मिन्निवसन्नपांनिधि-
र्वने तड़ागो ददृशेऽवनीभुजा ॥ १०७ ॥

अस्य वनवायुना सेव्यमानतामाह । लतेति । वनानिलो वनवायुः अमुं नलम् असेवत उपासितवान् । किम्भूतः लतारूपा या अवलाः स्त्रियस्तासां या लास्यकला नृत्यविद्या तत्र गुरुरध्यापकस्तथा तरूणां वृक्षसम्बन्धीनि वृक्षस्थितानीत्यर्थः न तु पर्य्युषितत्वाद्भूनिष्ठानि यानि प्रसूनानि पुष्पाणि तेषां यो गन्धोत्करो गन्धसमूहस्तस्य पश्यतोहरश्चौरः तथा मधु पुष्परसएव गन्धवारि गन्धोदकं तत्र प्रणीतम् कृतं लीलाप्लवनं क्रीड़ास्नानं येन तादृशः । मधुगन्धाख्यं नलस्य सरइति केचित् । अत्र क्रमेण त्रिभिर्विशेषणैर्वायोर्मान्द्यसौगन्ध्यशैत्यानि सूचितानि । पश्यतोहर इति पश्यन्तं जनम् अनादृत्य हरतीत्यनादरे षष्ठी । वाग्दिक्पश्यता मित्यादिना षष्ठ्या अलोपः ॥ १०६ ॥

अस्य वने सरोवरदर्शनमाह । अथेति । अथानन्तरम् अवनीभुजा राज्ञा नलेन वने तड़ागः पद्माकरः मन्थनाद्भयेन चिरात् बहुकालेन उच्चितं वृद्धिं प्रापितं चिरत्नैश्चिरन्तनैरत्नैरैरावतादिभिरधिकम् अधिकपूर्वं स्वं धनम् आदाय गृहीत्वा तस्मिन् वने निलीय तिरोहितीभूय निवसन् तिष्ठन्नपांनिधिः समुद्र इवेति प्रतीयमानोत्प्रेक्षा स ददृशे दृष्टः । तस्मिन् वने सन् विद्यमानोऽपांनिधिरिवेतियोजनायां वाच्योत्प्रेक्षा । एतेन तड़ागस्य जलबाहुल्यं नलस्य च देवेभ्यस्त्रातत्वं ध्वनितम् । अन्योऽपि कश्चिद्धनी राजोपद्रवाद्भयेन सर्वस्वमादाय देशान्तरे निलीय निवसति ॥ १०७ ॥

पयोनिलीनाभ्रमुकामुकावली-
रदाननन्तोरगपुच्छसच्छवीन् ।
जलार्द्रवृत्तस्य तटान्तभूभिदो
मृणालजालस्य मिषाद्बभार यः ॥ १०८ ॥

तटान्तविश्रान्ततुरङ्गमच्छटा-
स्फुटानुबिम्बोदयचुम्बनेन यः ।
बभौ चलद्वीचिकशान्तशातनैः
सहस्रमुच्चैःश्रवसामिव श्रयन् ॥ १०९ ॥

पयोधिलक्ष्मीमुषीति विशेषणस्य वक्ष्यमाणत्वात् समुद्रसादृश्यं प्रतिपादयितुं नवभिः श्लोकैस्तडागं विशिनष्टि । पयइति । यस्तडागो मृणालजालस्य विससमूहस्य मिषाच्छलात् अनन्तोरगस्य शेषनागस्य यत् पुच्छं लाङ्गूलं तस्येव सती शोभना छविर्दीप्तिर्येषां तादृशान् शुभ्रानित्यर्थः पयसि जले निलीना निमग्ना ये अभ्रमुकामुका ऐरावतास्तेषां या आवली समूहस्तस्या रदान् दन्तान् बभार धृतवान् । किम्भूतस्य मृणालजालस्य जलेनार्द्रं वृत्तमावृतं यस्य तादृशस्य तथा तटस्य अन्तभुवं निकटभूमिं भिनत्तीति तादृशस्य तीरान्तिकभूमिं भित्त्वोत्थितस्येत्यर्थः । गजदन्ता अपि तीरान्तिकभूमिं भिन्दन्ति । पूर्वं समुद्र एक ऐरावतः स्थितः अधुना तु तस्य रत्नाकरत्वात् बहवो जाता इति भावः ॥ १०८ ॥

तटान्तेति । यस्तडागस्तटान्ते तीरप्रान्ते विश्रान्ता कृतविश्रमा या तुरङ्गमाणां नलाश्वानां छटा तया स्फुटो व्यक्तो योऽनुबिम्बस्य प्रतिबिम्बस्य उदय उद्गमस्तस्य चुम्बनेन सम्बन्धेन प्रतिबिम्बच्छलेनेत्यर्थः उच्चैःश्रवसां सहस्रं श्रयन्निव धारयन्निव बभौ शोभितवान् । किम्भूतं वीचयस्तरङ्गा एव कशा अश्वताडन्यस्तासामन्ता अग्रभागास्तैः शातनैस्ताडनैश्चलत् चञ्चलीभवत् । प्रतिबिम्बितं हि वस्तु तरङ्गवशाच्चलमिव प्रतिभातीति कशाताडितचलदश्वलीनोत्प्रेक्षा । अश्वादेस्ताडनी कशेत्यमरः ॥ १०९ ॥

सिताम्बुजानां निवहस्य यश्छला-
दभावलिश्यामलितोदरश्रियाम् ।
तमःसमच्छायकलङ्कसङ्कुलं
कुलं सुधांशोर्बहुलं वहन् बहु ॥ ११० ॥

रथाङ्गभाजा कमलानुषङ्गिणा
शिलीमुखस्तोमसखेन शार्ङ्गिणा ।
सरोजिनीस्तम्बकदम्बकैतवा-
न्मृणालशेषाहिभुवान्वयायि यः ॥ १११ ॥

सितेति । यस्तड़ागः अलिभिर्भ्रमरैः श्यामलिता श्यामीकृता उदरश्रीरभ्यन्तरशोभा येषां तेषां सिताम्बुजानां धवलपद्मानां निवहस्य समूहस्य छलात् व्याजात् तमसा अन्धकारेण समा सदृशी छाया शोभा यस्य तादृशो यः कलङ्कस्तेन सङ्कुलं व्याप्तं सुधांशोश्चन्द्रस्य बहुलं विस्तृतं कुलं वृन्दं वहन् धारयन् सन् बहु अतिशयेन बभौ शोभते । सिताम्बुजानां शुभ्रत्वाच्चन्द्रसाम्यम् अलीनाञ्च श्यामत्वात् कलङ्कसाम्यम् ॥ ११० ॥

रथाङ्गेति । यस्तड़ागः सरोजिन्याः पद्मिन्याः स्तम्बकदम्बस्य गुच्छसमूहस्य कैतवात् छलात् पद्मिनीगुच्छसमूहरूपेणेत्यर्थः शार्ङ्गिणा कृष्णेन अन्वयायि अनुगतः सेवित इत्यर्थः कृष्णो हि समुद्रे निद्राति । कदम्बपदोपादानात् शार्ङ्गिणेति जातावेकवचनम् । पद्मिनीस्तम्बकदम्बस्य शार्ङ्गिस्वरूपत्वं शब्दश्लेषेणोपपादयति । किम्भूतेन शार्ङ्गिणा रथाङ्गं चक्रं सुदर्शनाख्यं भजत इति तादृशेन तथा कमलाया लक्ष्म्या अनुषङ्गः सम्बन्धः सोऽस्यास्तीति तादृशेन तथा शिलीमुखानां बाणानां स्तोमस्य समूहस्य सखा मित्रं तेन सहितेनेत्यर्थः तथा मृणालमिव विसमिव यः शेषाहिरनन्तनागः सएव भूः शयनस्थानं यस्य तेन । सरोजिनीस्तम्बकदम्बमपि रथाङ्गं चक्रवाकपक्षिणं भजते कमलस्य जलजस्य पद्मस्य वा अनुषङ्गि सम्बन्धि शिलीमुखस्तोमसखं भ्रमरसमूहसहितं मृणालं शेषाहिरिवेति क

तरङ्गिणीरङ्कजुषः स्ववल्लभा-
स्तरङ्गलेखा बिभराम्बभूव यः ।
दरोद्गतैः कोकनदौघकोरकै-
र्धृतप्रवालाङ्कुरसञ्चयश्च यः ॥ ११२ ॥

महीयसः पङ्कजमण्डलस्य य-
श्छलेन गौरस्य च मेचकस्य च ।
नलेन मेने सलिले निलीनयो-
स्त्विषं विमुञ्चन् विधुकालकूटयोः ॥ ११३ ॥

भूरुत्पत्तिस्थानं यस्य तादृशमपि भवति । रथाङ्गं न द्वयोश्चक्रे ना चक्राङ्गविहङ्गम इति मेदिनी । कमला श्रीर्हरिप्रियेति कमलं जलमिति सहस्रपत्रं कमलमिति चलिवाची ... मुखाविति चामरः ॥ १११ ॥

...ङ्गिणीरिति । यस्तड़ागः तरङ्गलेखास्तरङ्गश्रेणीस्वरूपास्तरङ्गिणीर्नदीर्बिभराम्बभूव धृतवान् । किम्भूताः अङ्कजुषः क्रोड़सेविनीः अथच मध्यस्थाः तथा स्वस्यात्मनो वल्लभाः कान्ताः अथच प्रियाः नदीनां समुद्रपतिकत्वात् । एवं यश्च तड़ागः दरोद्गतैरीषदुत्थितैः कोकनदौघस्य रक्तोत्पलसमूहस्य कोरकैः कलिकाभिः तेषां छलेनेत्यर्थः धृतः प्रवालाङ्कुर-सञ्चयो विद्रुमाङ्कुरसमूहो येन तादृशः अभूदिति शेषः । समुद्रे प्रवालाङ्कुराः सन्त्येव अत्रापि तद्वत् कोरका इति साम्यम् ॥ ११२ ॥

महीयस इति । यस्तड़ागो महीयसो महत्तरस्य गौरस्य शुक्लस्य मेचकस्य च कृष्णस्य च पङ्कजमण्डलस्य पद्मसमूहस्य छलेन सलिले जले निलीनयोर्निमग्नयोर्विधु-कालकूटयोश्चन्द्रविषविशेषयोस्त्विषं कान्तिं विमुञ्चन्निव उद्गिरन्निव नलेन मेने तर्कितः प्रतीयमानोत्प्रेक्षेयम् । समुद्रे हि विधुकालकूटयोरुत्पत्तिः अत्रापि निमज्य वर्त्त-मानयोस्तयोः कान्तिर्निर्गच्छतीत्युत्प्रेक्षितम् ॥ ११३ ॥

चलीकृता यत्र तरङ्गरिङ्गणै-
ररालशैवाललतापरम्पराः ।
ध्रुवन्दधुर्व्वाडवहव्यवाडव-
स्थितिप्ररोहत्तमभूमधूमताम् ॥ ११४ ॥

प्रकाममादित्यमवाप्य कण्टकैः
करम्बितामोदभरं विवृण्वती ।
धृतस्फुटश्रीगृहविग्रहा दिवा
सरोजिनी यत्प्रभवाप्सरायिता ॥ ११५ ॥

चलीकृता इति । यत्र यस्मिन् तड़ागे तरङ्गाणां रिङ्गणैर्गमनैश्चलीकृताश्चालिता अराला वक्रा याः शैवाललताः परस्परमिलनेन दीर्घत्वात् लतासदृशा जलनील्यस्तासां परम्पराः समूहाः ध्रुवमुत्प्रेक्षे वाड़वहव्यवाहो वाड़वाग्नेरवस्थित्या प्ररोहत्तमोऽतिशयेन प्रादुर्भवन् भूमा प्राचुर्य्यं यस्य तादृशो यो धूमस्तस्य भावस्तत्तां दधुर्धृतवत्यः । नैताः शैवाललतापरम्पराः किन्त्वस्मिन् समुद्रे वर्त्तमानस्य वाड़वानलस्य धूमसमूह इत्युत्प्रेक्षा । जलनीली तु शैवालं शैवल इत्यमरः ॥ ११४ ॥

प्रकाममिति । यस्मात् तड़ागात् प्रभव उत्पत्तिर्यस्यास्तादृशी सरोजिनी पद्मिनी दिवा दिवसे अप्सरायिता अप्सरा इवाचरति स्म । किम्भूता कण्टकैर्मृणालस्थसूक्ष्मावयवविशेषैः करम्बिता युक्ता तथा आदित्यं सूर्य्यम् अवाप्य प्रकाममतिशयं यथा तथा आमोदभरं सौगन्ध्यातिशयं विवृण्वती प्रकाशयन्ती । सूर्य्योदये हि पद्मानां विकाशात् गन्धातिशयो दिक्षु निःसरति । तथा स्फुटानि प्रफुल्लानि श्रिया लक्ष्म्या गृहाणि आश्रयाआसनानीति यावत् लक्ष्म्याः पद्मासनत्वात् धृतस्तान्येव विग्रहो यया तादृशी । अप्सरा अपि प्रकामं प्रकृष्टमदनम् आदित्यम् अदितिरपत्यं देवम् अवाप्य आमोदभरं हर्षातिशयं विवृण्वती कण्टकैः रोमाञ्चैः करम्बिता च भवति तथा दिवा स्वर्गेण एव स्फुटायाः प्रकाशमानायाः श्रियाः शोभायाः गृहं स्थानं विग्रहः शरीरं यस्यास्तादृशी च भवति । समुद्रे अप्सरसस्तिष्ठन्ति अत्र तु सरोजिन्य एव ता इति भावः । आदित्यो भास्करे देव इति

यदम्बुपूरप्रतिबिम्बितायति-
र्मरुत्तरङ्गैस्तरलस्तटद्रुमः ।
निमज्ज्य मैनाकमहीभृतः सत-
स्ततान पक्षान् धुवतः सपक्षताम् ॥ ११६ ॥

पयोधिलक्ष्मीमुषि केलिपल्वले
रिरंसुहंसीकलनादसादरम् ।
स तत्र चित्रं विचरन्तमन्तिके
हिरण्मयं हंसमबोधि नैषधः ॥ ११७ ॥

मेदिनी । रोमाञ्चे क्षुद्रशत्रौ च द्रुमाङ्गे कण्टकोऽस्त्रियामिति त्रिकाण्डशेषः । आमोदो हर्षगन्धयोरिति हेमचन्द्रः ॥ ११५ ॥

यदम्बुपूरेति । यस्य तडागस्य अम्बुनो जलस्य पूरे समूहे प्रतिबिम्बिता आयति-र्यस्य तादृशः प्रतिबिम्बिताकृतिरिति पाठे आकृतिः शरीरं यस्येति विग्रहः तटद्रुमः कूलस्थवृक्षः मरुतो वातात् तज्जनितैरित्यर्थः तरङ्गैरूर्मिभिस्तरलश्चञ्चलः सन् निमज्ज्य निमग्नीभूय इन्द्रभयादिति शेषः सतो विद्यमानस्य पक्षान् गरुतो धुवतः कम्पयतो मैनाकमहीभृतो मैनाकपर्वतस्य सपक्षतां साम्यं ततान विस्तारयामास । पुरा खलु पर्वतानां पक्षांश्छेत्तुमुद्यतादिन्द्राद्भयेन मैनाकमहीधरः सपक्ष एव पलाय्य समुद्रं प्रविष्ट इति पौराणिकी वार्त्ता ॥ ११६ ॥

अथ तत्र सरसि नलस्य भविष्यद्दमयन्तीघटनामूलहंसदर्शनं युग्मकेनाह । पयोधीति । स नैषधो नलः पयोधेः समुद्रस्य लक्ष्मीं सम्पत्तिं पूर्वोक्तरीत्या मुष्णाति अपहरतीति तादृशे तत्र केलिपल्वले क्रीडासरसि अन्तिके समीपे विचरन्तं भ्रमन्तं मृणालादि[...]ज्ञानं वा । चर गतौ भक्षणे चेत्यस्य रूपम् । हिरण्मयम् अतएव चित्रं विस्मयजनकं कदाचि[...]र तथाविधानवलोकनात् । हंसम् अबोधि दृष्टवान् । किम्भूतं हंसं रिरंसुरन्तु-मिच्छुर्या[...]ी तस्याः कलनादे अस्फुटमधुरध्वनौ सादरं साभिलाषम् । अथ च

प्रियासु बालासु रतक्षमासु च
द्विपत्रितं पल्लवितञ्च बिभ्रतम् ।
स्मरार्ज्जितं रागमहीरुहाङ्कुरं
मिषेण चञ्च्वोश्चरणद्वयस्य च ॥ ११८ ॥

महीमहेन्द्रस्तमवेक्ष्य स क्षणं
शकुन्तमेकान्तमनोविनोदिनम् ।
प्रियावियोगाद्विधुरोऽपि निर्भरं
कुतूहलाक्रान्तमना मनागभूत् ॥ ११९ ॥

भूतावासत्वात् क्रोधद्वेषादिना भयानकत्वाच्च समुद्रसदृशे विनश्वरत्वाच्च पल्वलसदृशे शरीरे कश्चिद्योगी रिरंसुर्हंसी माया तस्याः कलनादसादरं चिरं मायया विज्ञापितं सर्व्वव्यापकत्वात् अन्तिके विचरन्तं हिरण्मयः पुरुष एक इति श्रुतेर्हिरण्मयं हंसं परमात्मानं पश्यति। पल्वलं स्यादल्पसरः सरीनाचेऽपि पल्वलमिति मलः ॥ ११७ ॥

पुनः किम्भूतमित्याह। प्रियास्विति। स्मरेण कामेन अर्ज्जितम् उत्पादितं रागमहीरुहस्य अनुरागरूपवृक्षस्य अङ्कुरम् अभिनवोद्भिदं बिभ्रतं धारयन्तमिव। मतोऽमानीत्प्रेक्षेयम्। किम्भूतमङ्कुरं चञ्च्वोस्त्रोटेर्म्मिषेण व्याजेन बालासु मुग्धासु प्रियासु कान्तासु द्विपत्रितं संजातद्विपत्रम् ईषद्विकसितमित्यर्थः हंसानां चञ्च्वोस्तद्रूपत्वात्। तथा चरणद्वयस्य च मिषेण रतक्षमासु प्रौढ़ासु प्रियासु पल्लवितं संजातपल्लवं अभ्यधिकाभिव्यक्त-मित्यर्थः तेषां चरणद्वयस्यापि पल्लवतुल्यत्वात्। यथासंख्यालङ्कारोऽयं यथासंख्यमनूद्देश-उद्दिष्टानां क्रमेण यदिति लक्षणात् ॥ ११८ ॥

अस्य हंसदर्शनेन हर्षं वर्णयति। महीमहेन्द्र इति। महीमहेन्द्रः पृथिवीन्द्रो नलः निर्भरमत्यर्थं प्रियाया दमयन्त्या वियोगात् विरहात् विधुरोऽपि व्याकुलः सन् एकान्तेन नियमेन मनोऽन्तःकरणं विनोदयति प्रमोदयतीति तादृशं तं शकुन्तं हंसम् अवेक्ष्य दृष्ट्वा क्षणमल्पकालं मनाक् किञ्चित् कुतूहलेन कौतुकेन आक्रान्तं व्याप्तं मनो यस्य तादृशोऽभूत् ॥ ११९ ॥

अवश्यभव्येष्वनवग्रहग्रहा
यया दिशा धावति वेधस: स्पृहा ।
तृणेन वात्येव तयानुगम्यते
जनस्य चित्तेन भृशावशात्मना ॥ १२० ॥

अथावलम्ब्य क्षणमेकपादिकां
तदा निदद्रावुपपल्वलं खग: ।
स तिर्य्यगावर्त्तितकन्धर: शिर:
पिधाय पक्षेण रतक्लमालस: ॥ १२१ ॥

कथं तथाविधो हंसस्तत्रागत: कथं वा तं दृष्ट्वा विरहित्वेऽपि नलस्य कौतुकं जातमित्यपेक्षायामर्थान्तरमुपन्यस्यति । अवश्येति । अवश्यभव्येषु नियमेन भाविषु शुभादिषु न विद्यतेऽवग्रह: प्रतिबन्धो यस्य तादृशो ग्रहो निर्बन्धो यस्यास्तादृशी अबाध्यमानप्रयत्नेत्यर्थ: वेधसो ब्रह्मण: स्पृहा वाञ्छा यया दिशा येन मार्गेण धावति याति यो[...]ो भवतीत्यर्थ: तया दिशा भृशमत्यर्थम् अवश आत्मा स्वरूपं यस्य तेन अतिपराधीनेनेत्यर्थ: जनस्य लोकस्य चित्तेन मनसा अनुगम्यते अनुगता भवति वेधस: स्पृहेति शेष: । मनसा इष्टसाधनत्वादिना निश्चित्य तत्रैव जन: प्रवर्त्तत इत्यर्थ: । अत्रोपमिनोति तृणेन वात्येव । यथा अप्रतिबन्धा वात्या वातकुण्डलिका यया दिशा धावति तया दिशा नि:सारत्वात् वात्याधीनेन तृणेन सानुगम्यते तथेत्यर्थ: । अत्रावश्यम्भावी दमयन्त्या सह परिणयस्तदनुकूलया विधीच्छया प्रेरिते हंसे कौतुकं भवत्येवेति भाव: । अवग्रह: प्रतिबन्धे स्याद्वृष्टिरोधे गजालिकइति रन्तिदेव: । ग्रहोऽनुग्रहनिर्बन्धग्रहणेषु रणोद्यमे । सूर्य्यादौ पूतनादौ च सैंहिकेयोपरागयोरिति मेदिनी ॥ १२० ॥

धारणानुकूलां हंसस्य निद्रां वर्णयति । अथेति । अथानन्तरं स खगो हंस: तदा तस्मिन् समये रतक्लमेन सुरतखेदेनालस: सन् उपपल्वलं सर:समीपे एकपादिकाम् एकचरणम् अवलम्ब्य पक्षेण छदेन शिरो मस्तकं पिधाय आच्छाद्य तिर्य्यक् आवर्त्तिता

सनालमात्माननिर्जितप्रभं
ह्रिया नतं काञ्चनमम्बुजन्म किम्।
अबुद्ध तं विद्रुमदण्डमण्डितं
स पीतमम्भःप्रभुचामरञ्च किम् ॥ १२२ ॥

कृतावरोहस्य हयादुपानहौ
ततः पदे रेजतुरस्य बिभ्रती।
तयोः प्रवालैर्वनयोस्तथाम्बुजै-
र्नियोद्धुकामे किमु बद्धवर्म्मणी ॥ १२३ ॥

संस्थापिता कन्धरा ग्रीवा येन तादृशः सन् क्षणं निदद्रौ निद्रितवान्। एकपादिकामिति एकपाद एवेत्येकपादिका स्वार्थे कः। स्वार्थिकाः प्रत्ययाः क्वचित् प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिक्रम्य वर्त्तन्त इति स्त्रीत्वम्। स्वभावोक्तिरियम् ॥ १२१ ॥

अथ निद्रितहंसं दृष्ट्वा वितर्कमाह। सनालेति। स नलः तं हंसम् इति अबुद्ध तर्कितवान्। इति किमित्याह एतत् किं सनालं सदण्डम् आत्माननेन स्वमुखेन निर्जिता प्रभा शोभा यस्य तादृशम् अतएव ह्रिया लज्जया नतं नम्रीभूतं काञ्चनं सौवर्णम् अम्बुजन्म पद्मं तथा चरणस्य लौहित्यात् विद्रुमदण्डेन प्रवालदण्डेन मण्डितम् भूषितम् अम्भःप्रभोर्वरुणस्य पीतं पीतवर्णं चामरं किम् इति वितर्कः। अत्र एतत्पदमितिपदञ्च अध्याहर्त्तव्यम् किमुत्प्रेक्षे स नलस्तं हंसं काञ्चनमम्बुजन्म अबुद्ध सौवर्णपद्मत्वेन निश्चितवानित्याद्यपि व्याचक्षते ॥ १२२ ॥

अथ हंसजिघृक्षायामुद्योगमाह। कृतेति। ततो हयादश्वात् कृतोऽवरोहोऽवतरणं येन तादृशस्यास्य नलस्य उपानहौ पादुके बिभ्रती दधती पदे चरणे रेजतुः शुशुभाते। अत्रोत्प्रेक्षते तयोर्वनयोः काननसलिलयोः प्रवालैर्नवपल्लवैस्तथा अम्बुजैः पद्मैः यथाक्रममन्वयः काननस्य प्रवालैः सलिलस्य चाम्बुजैः सह नियोद्धुं संग्रामयितुं कामोऽभिलाषो ययोस्तादृशे सती किमुत्प्रेक्षे बद्धं संनद्धं वर्म्म कवचं याभ्यां तथाभूते। वने सलिलकानने इत्यमरः। नियुद्धं बाहुयुद्धे स्यादायुधमात्रेऽपि चेष्यत इति बलः ॥ १२३ ॥

विधाय मूर्त्तिं कपटेन वामनीं
स्वयं बलिध्वंसिविडम्बिनीमयम् ।
उपेतपार्श्वश्चरणेन मौनिना
नृपः पतङ्गं तमधत्त पाणिना ॥ १२४ ॥

तदात्तमात्मानमवेत्य सम्भ्रमात्
पुनः पुनः प्रायसदुत्प्लवाय सः ।
गतो विरुत्योड्डयने निराशतां
करौ निरोद्धुर्दशति स्म केवलम् ॥ १२५ ॥

अस्य हंसधारणमाह । विधायेति । अयं नृपो नलः बलिध्वंसिनं वामनदेवं विडम्बयितुं सदृशीकर्त्तुं शीलं यस्यास्तादृशीं वामनीं ह्रस्वां मूर्त्तिं तनूं कपटेन छलेन विधाय कृत्वा मौनिना निःशब्देन चरणेन उपेतपार्श्वः पार्श्वसमीपगतः सन् पाणिना हस्तेन तं पतङ्गं पक्षिणं हंसं स्वयमात्मना अधत्त धृतवान् । वामनदेवोऽपि बलिच्छलनकपटेन वामनीं मूर्त्तिं विधाय तत्क्षणोत्पन्नचरणेनोपेतपार्श्वः सन् पाणिना पतङ्गं सूर्य्यं स्पृष्टवान् । पतङ्गौ पक्षिसूर्य्यौ चेत्यमरः ॥ १२४ ॥

अनेन धृतस्य हंसस्य चेष्टामाह । तदात्तमिति । स हंसः तेन नलेन आत्तं गृहीतम् आत्मानम् अवेत्य ज्ञात्वा सम्भ्रमात् भयात् सम्भ्रमं प्राप्येत्यर्थः उत्प्लवाय उड्डयनाय पुनः पुनः प्रायसत् प्रयत्नं कृतवान् । अथ उड्डयने निराशतां सम्भावनाशून्यतां गतः सन् विरुत्य विशेषेण शब्दं कृत्वा निरोद्धुर्गृहीतुर्नलस्य करौ हस्तौ केवलं दशति स्म दष्टवान् । पक्षिणो हि अन्येन धृताः सन्तः प्रथममुड्डयने यतन्ते ततः शब्दं कुर्व्वन्ति ततो धारकस्य हस्तौ दशन्तीति स्वभावोक्तिरियम् ॥ १२५ ॥

ससम्भ्रमोत्पातिपतत्कुलाकुलं
सरः प्रपद्योत्कतयानुकम्पताम् ।
तमूर्म्मिलोलैः पतगग्रहान्नृपं
न्यवारयद्वारिरुहैः करैरिव ॥ १२६ ॥

पतत्रिणा तद्रुचिरेण वञ्चितं
श्रियः प्रयान्त्याः प्रविहाय पल्वलम् ।
चलत्पदाम्भोरुहनूपुरोपमा
चुकूज कूले कलहंसमण्डली ॥ १२७ ॥

गृहीते तस्मिन् अन्यपक्षिणामुड्डयनात् सरःक्षोभं वर्णयति । ससम्भ्रमेति । ससम्भ्रमेण सभयेन उत्पातिनाम् उड्डीयमानानाम् पतताम् पक्षिणां कुलैः समूहैराकुलं व्याप्तं सरस्तडागः उत्कतया उद्गतजलत्वेन अथच उत्सुकतया अनु पश्चात् कम्प्रतां कम्पनम् अथच कृपालुतां प्रपद्य प्राप्य ऊर्म्मिभिस्तरङ्गैः कारणैर्लोलैश्चञ्चलैः वारिरुहैः पद्मलक्षणैः करैर्हस्तैः पतगग्रहात् पक्षिधारणात् तं नृपं नलं न्यवारयदिव निवारितवदिव । उत्सुकतया कृपालुतामेत्य चञ्चलकरेण एवं व्यवसायिनं जनं निवारयतीत्युत्प्रेक्षा पतत्त्रिपत्त्रिपतगपतत्पत्त्ररथाण्डजा इति कं शिरोऽम्बुनोरिति चामरः ॥ १२६ ॥

हंसधारणात् कूलगतानामन्यराजहंसानां रवमाह । पतत्रिणेति । तत् पल्वलं प्रविहाय त्यक्त्वा प्रयान्त्या गच्छन्त्याः श्रियो लक्ष्म्याश्चलन्ती स्पन्दमाने ये पदाम्भोरुहे चरणकमले तयोर्वर्त्तमानाभ्यां नूपुराभ्यामुपमा सादृश्यं यस्यास्तादृशी कलहंसानां राजहंसानां कादम्बानां वा मण्डली समूहः कूले तटे चुकूज रराव । हंसानां कलध्वनिरूपसमानधर्म्मवत्त्वात् नूपुरसादृश्यम् । लक्ष्मीपरित्याग कारणमाह किम्भूतं सरः रुचिरेण मनोज्ञेन पतत्रिणा हंसेन वञ्चितं रहितम् । लक्ष्मीर्हि रुचिरवस्तुरहितं स्थानं परित्यजति । प्रयान्त्या इति वर्त्तमानप्रयोगात् अधुनैव श्रीः परित्यज्य गच्छतीति सूचितम् । कलहंसो राजहंसे कादम्बे नृपसत्तम इति हेमचन्द्रः ॥ १२७ ॥

न वासयोग्या वसुधेयमीदृश-
स्त्वमङ्ग यस्याः पतिरुज्झितस्थितिः ।
इति प्रहाय क्षितिमाश्रिता नभः
खगास्तमाचुक्रुशुरारवैः खलु ॥ १२८ ॥

न जातरूपच्छदजातरूपता
द्विजस्य दृष्टेयमिति स्तुवन् मुहुः ।
अवादि तेनाथ स मानसौकसा
जनाधिनाथः करपञ्जरस्पृशा ॥ १२९ ॥

ऊर्ध्वगतानामन्यपक्षिणामपि रवमाह । न वासेति । अङ्ग हे राजन् त्वं यस्याः वसुधाया उज्झितस्थितिस्त्यक्तमर्यादः ईदृशोऽनपराधप्राणिधारणरूपमधर्मं कुर्वाणः पतिः पालयिता इयं वसुधा वसूनि रत्नानि दधातीति तादृशी सरत्नापीत्यर्थः न वासयोग्या अवस्थानोपयुक्ता न भवति वरं शून्यमेवाश्रयणीयं न तु भवत्पतिका रत्नपूर्णापि पृथिवीति भावः इति एवंप्रकारं खलूत्प्रेक्षायां खगाः पक्षिणः क्षितिं पृथिवीं प्रहाय परित्यज्य नभोऽन्तरीक्षम् आश्रिता गताः सन्तः आरवैः शब्दैस्तं नलम् आचुक्रुशुः निनिन्दु-रिव ॥ १२८ ॥

अथ तथाविधं रूपं दृष्ट्वा प्रशंसन्तं राजानं प्रति हंसस्योक्तिप्रवृत्तिं वर्णयति । न जातेति । अथानन्तरं द्विजस्य पक्षिणः इयं जातरूपस्य सुवर्णस्य छदाभ्यां पक्षाभ्यां जातमुत्पन्नं रूपं सौन्दर्यं यस्य तस्य भावस्तत्ता न दृष्टा इत्येवं मुहुर्वारं वारं स्तुवन् प्रशंसन् स जनाधिनाथो राजा करपञ्जरं हस्तरूपं पञ्जरं पक्षिबन्धनयन्त्रं स्पृशति भजत इति तादृशेन तेन मानसौकसा हंसेन अवादि वक्ष्यमाणप्रकारेणोक्तः । चामीकरं जातरूपं महारजतकाञ्चने इति हंसास्तु श्वेतगरुतश्चक्राङ्गा मानसौकस इति चामरः ॥ १२९ ॥

धिगस्तु तृष्णातरलं भवन्मनः
समीक्ष्य पक्षान्मम हेमजन्मनः ।
तवार्णवस्येव तुषारशीकरै-
र्भवेदमीभिः कमलोदयः कियान् ॥ १२० ॥

न केवलं प्राणिवधो वधो मम
त्वदीक्षणाद्विश्वसितान्तरात्मनः ।
विगर्हितं धर्मधनैर्निबर्हणं
विशिष्य विश्वासजुषां द्विषामपि ॥ १२१ ॥

किमवादीत्याह । धिगस्त्विति । हे राजन् हेमजन्मनः स्वर्णसम्भवान् मम पक्षान् समीक्ष्य दृष्ट्वा तृष्णया लिप्सया तरलं चञ्चलं भवन्मनस्त्वदन्तःकरणं धिगस्तु त्वन्मनो निन्दितं भवत्वित्यर्थः स्वर्णलोभेनैव त्वया धृतोऽस्मीति भावः । स्वर्णं किं लक्ष्मीवर्द्धकं न भवतीति निरस्यति अमीभिर्हेमजन्मपक्षैस्तव कियान् किंपरिमाणः कमलायाः लक्ष्म्याः उदयः आधिक्यं भवेत् अपि तु नाल्पोऽपीत्यर्थः । अत्रोपमिनोति तुषारशीकरैर्हिमक[illegible] णैरेव कमलस्य जलस्य उदयः यथा हिमकणैर्जलधेर्जलवृद्धिर्न भवेत्तथा मम पक्षैरखिल[illegible] भरातलाधीश्वरस्य तव लक्ष्मीवृद्धिर्न भवेदित्यर्थः । कमलोदय इति श्लिष्टं पदम् । कमलं सलिले ताम्रे जलजे क्लोम्नि भेषजे । मृगभेदे तु कमलः कमला श्रीवरस्त्रियोरिति मेदिनी ॥ १२० ॥

न केवलमिति । त्वदीक्षणात् पुण्यश्लोकस्य राज्ञस्तव विलोकनात् विश्वसितो विश्वासं प्राप्तोऽन्तरात्मा यस्य तादृशस्य मम वधः केवलं प्राणिवधो न जन्तुहिंसामात्रं न भवति किन्तु विश्वस्तवधोऽपीत्यर्थः । ननु कोविशेषो विश्वस्ताविश्वस्तवधयोरित्यपेक्षायामाह धर्म-मेव धनं येषां तैर्धार्मिकैर्मुनिभिः विश्वासजुषां विश्वासभाजां द्विषामपि वैरिणामपि निबर्हणं मारणं विशिष्य अन्यापेक्षया विशेषं कृत्वा विगर्हितं विशेषेण निन्दितम् । ये तु हिंसनीया एव तेषामपि विश्वस्तानां वधो विशेषेण निन्दितः का कथा निरपराधानां तथाविधानां मादृशानामिति भावः ॥ १२१ ॥

पदे पदे सन्ति भटा रणोद्भटाः
न तेषु हिंसारस एष पूर्य्यते।
धिगीदृशन्ते नृपते कुविक्रमं
कृपाश्रये यः कृपणे पतत्त्रिणि ॥ १३२ ॥

फलेन मूलेन च वारिभूरुहां
मुनेरिवेत्थं मम यस्य वृत्तयः।
त्वयाद्य तस्मिन्नपि दण्डधारिणा
कथं न पत्या धरणी ह्रिणीयते ॥ १३३ ॥

क्षत्रिया हि स्वभावतो हिंस्रा इत्याशङ्क्याह। पद इति। पदे पदे स्थाने स्थाने रणे युद्धे उद्भटा दुर्मदा भटा वीराः सन्ति विद्यन्ते तेषु भटेषु एष हिंसारसो मारणानुरागः न पूर्य्यते न पूर्णो भवति अपि तु तेष्वेव पूर्णः कर्त्तव्य इति काकुः। हे नृपते ते तव ईदृशं कुविक्रमं कुत्सितपौरुषं धिक्। निन्दनीयस्ते कुविक्रम इत्यर्थः। यः कुविक्रमः कृपणे स्वभावतो दीने अतएव कृपाश्रये दयापात्रे पतत्त्रिणि पक्षिणि मयि वर्त्तत इति शेषः ॥ १३२ ॥

राज्ञां स्वविषयवासिनी दण्डनीया एव ननु तद्दूषणमावहतीत्याशङ्क्याह। फलेनेति। इत्थमेवंप्रकारं मुर्वजनसमानमित्यर्थः वारि जलमेव भूरुत्पत्तिस्थानं तत्र रोहन्ति जायन्त इति तेषां वारिभूरुहां पद्मानां फलेन वराटकादिना मूलेन च शालूकादिना च मुनेरिव ऋषेरिव यस्य मम हंसस्य वृत्तयो जीविकाः तस्मिन्नपि मुनिव्रतावपि मयि अद्य दण्डधारिणा शासनकारिणा पत्या स्वामिना त्वया धरणी पृथिवी कथं न ह्रिणीयते न लज्जते अपि तु लज्जत एवेत्यर्थः। अधर्म्मवर्त्तिनि स्वामिनि स्त्रियो लज्जाः कुप्यन्त एव ॥ १३३ ॥

कथं विधातर्मयि पाणिपङ्कजा-
त्तव प्रियाशैत्यमृदुत्वशिल्पिनः ।
वियोक्ष्यसे वल्लभयेति निर्गता
लिपिर्ललाटन्तपनिष्ठुराक्षरा ॥ १३८ ॥

अयि स्वयूथ्यैरशनिक्षतोपमं
ममाद्य वृत्तान्तमिमं वतोदिता ।
मुखानि लोलाक्षि दिशामसंशयं
दशापि शून्यानि विलोकयिष्यसि ॥ १३९ ॥

पुनरपि विधातारं सम्बोध्याविपति । कथमिति । हे विधातः प्रियाया मम वल्लभाया यत् शैत्यं शीतलत्वं मृदुत्वं कोमलत्वञ्च तयोः शिल्पिनो निर्म्माणवतः पाणिः करः पङ्कजमिवेति तस्मात् वल्लभया प्रियया वियोक्ष्यसे वियुक्तोभविष्यसीति ललाटन्तपानि ललाटतापकारीणि निष्ठुराणि कठोराणि अक्षराणि यत्र तादृशी लिपिर्लिखिताक्षर-संस्थानं मयि कथं निर्गता निःसृता एतदयुक्तमेवेत्यर्थः । करस्य प्रियाशैत्यादिविशेषणेन यद्यपि अदृष्टानुसारेण विधिर्लिखति तथापि शरीराद्धं स्मृता जाया पुण्यापुण्यफले [illegible]-त्यादि स्मृत्या जाययोः समानत्वमेव युज्यत इति भावः । पाणिः पङ्कजमिवेति लुप्तोप-मया च पङ्कजतुल्यशीतलात् पाणिपङ्कजादेतादृशनिष्टुरलिपिनिःसरणं नोचितमिति व्यज्यते । ललाटन्तपेति ललाटपूर्व्वात्तपधातोर्हिंसत्परललाटात्तप इति खः । लिखिता-क्षरसंस्थाने लिपिर्लिविरुभे स्त्रियामित्यमरः ॥ १३८ ॥

पुनरपि स्त्रियं सम्बोध्य विलपति । अयीति । अयि लोलाक्षि स्वभावतः शोकाद्वा चञ्चलनयने वत खेदे स्वयूथ्यैर्म्मामात्मीयहंसवर्गैः अशनिक्षतोपमं वज्राघातसदृशम् इमं मम वृत्तान्तं मरणवार्त्ताम् अद्य उदिता उक्ता सती त्वम् असंशयं निश्चितमेव दिशां दशापि मुखानि शून्यानि रिक्तानि विलोकयिष्यसि द्रक्ष्यसि । मां विना तव सर्व्वं शून्य-मिव भविष्यतीति भावः । अयीति कातरसम्बोधने अपीति पाठे अपि सम्भाव-नायाम् ॥ १३९ ॥

ममैव शोकेन विदीर्णवक्षसा
त्वयापि चित्राङ्गि विपद्यते यदि ।
तदस्मि दैवेन हतोऽपि हा हतः
स्फुटं यतस्ते शिशवः परासवः ॥ १४० ॥

तवापि हाहा विरहात् क्षुधाकुलाः
कुलायकूलेषु विलुठ्य तेषु ते ।
चिरेण लब्धा बहुभिर्मनोरथै-
र्गताः क्षणेनास्फुटितेक्षणा मम ॥ १४१ ॥

स्वशोकात् प्रियामरणं सम्भाव्य विलपति । ममैवेति । हे चित्राङ्गि रमणीयगात्रि ममैव शोकेन दुःखेन विदीर्णवक्षसा स्फुटितहृदयया सत्या त्वयापि यदि विपद्यते म्रियते तत् तदा दैवेन विधात्रा अहं हतोऽपि मारितोऽपि हा खेदे पुनर्हतोऽस्मि यतो यस्मात् स्फुटं निश्चितं तेऽचिरोत्पन्नाः शिशवो बालकाः परासवो गतप्राणा मृता इति यावत् भवेयुरिति शेषः । मम मरणेऽपि त्वत्तस्तेषां जीवनं भवेत् उभयोर्मरणे तु तेऽपि म्रियन्तीति पिष्टपेषणमेव विधिना कृतमिति भावः । पुत्रे जीवति सति मृतोऽपि पिता जीवत्येव तस्यैव पुत्रस्वरूपत्वात् । तथाच आत्मा वै जायते पुत्र इति श्रुतिः । मनुरपि पतिर्भार्यां संप्रविश्य गर्भो भूत्वेह जायते । जायायास्तद्धि जायात्वं यदस्यां जायते पुनरिति ॥ १४० ॥

प्रियामरणं निश्चित्य सुतान् विलपति । तवापीति । हाहा अतिकष्टं हे प्रिये तवापि अपिशब्दान्ममापि विरहात् वियोगात् क्षुधया बुभुक्षया आकुला विधुराः सन्तः तेषु कुलायस्य नीडस्य कूलेषु तटेषु समीपेष्वित्यर्थः विलुठ्य अतिशयं लुठित्वा चिरेण बहुकालेन बहुभिर्मनोरथैरभिलाषैर्लब्धाः प्राप्ता मम ते शिशवः क्षणेन गता मृतप्राया इत्यर्थः अतोऽस्फुटितेक्षणा अप्रकाशितनयनाः नयनाप्रकाशात् स्वयमाहारादानेऽसमर्था इत्यर्थः । गता इति [illegible] । कुलायो नीडमस्त्रियामित्यमरः ॥ १४१ ॥

सुताः कमाहूय चिराय चूङ्कृतै-
र्विधाय कम्प्राणि मुखानि कं प्रति ।
कथासु शिष्यध्वमिति प्रमील्य स
स्रुतस्य सेकाद्बुबुधे नृपाश्रुणः ॥ १४२ ॥

इत्थममुं विलपन्तममुञ्चद्दीनदयालुतयावनिपालः ।
रूपमदर्शि धृतोऽसि यदर्थं गच्छ यथेच्छमथेत्यभिधाय ॥ १४३ ॥

आनन्दजाश्रुभिरनुस्रियमाणमार्गान्
प्राक्शोकनिर्गलितनेत्रपयःप्रवाहान् ।
चक्रे स चक्रनिभचङ्क्रमणच्छलेन
नीराजनां जनयतां निजबान्धवानाम् ॥ १४४ ॥

सुतान् विलप्य मूर्च्छां गतस्यास्य नृपाश्रुसेकात् संज्ञामाह । सुता इति । हे सुताः आवयोर्मरणात् चूङ्कृतैः चूमित्यव्यक्तध्वनिभिश्चिराय बहुकालम् आहूय आकाश कं प्रति मुखानि कम्प्राणि कम्पनशीलानि विधाय कृत्वा कथासु शिष्यध्वं [illegible]यथाः अविष्यथ युष्माकं कथामात्रं लोके स्थास्यतीत्यर्थः मरिष्यथेति यावत् । सुतानां भावि मरणस्य मरणादिशब्देन वक्तुमशक्यत्वादेवमुक्तम् । इत्युक्त्वा स हंसः प्रमील्य मूर्च्छां प्राप्य स्रुतस्य कारुण्योदयात् गलितस्य नृपाश्रुणो नलनयनजलस्य सेकात् बुबुधे संज्ञां प्राप्तवान् अन्यस्यापि मूर्च्छा जलसेकादपगच्छति । प्रथमश्लोकमारभ्य एतत्पर्य्यन्तं वंशस्थच्छन्दः जतौ तु वंशस्थमुदीरितं जराविति लक्षणात् ॥ १४२ ॥

राज्ञो दयया हंसपरित्यागमाह । इत्थमिति । अवनिपालो राजा इत्थं पूर्व्वोक्त-प्रकारेण विलपन्तं विलापं कुर्व्वन्तम् अमुं हंसं दीनदयालुतया दीनेषु सदयतया इत्यभि-धाय इत्युक्त्वा अमुञ्चत् तत्याज । इति किं हे हंस यदर्थं यन्निमित्तं धृतोऽसि तत् रूपम् अदर्शि मया दृष्टम् अथ इतः परं यथेच्छम् इच्छामनतिक्रम्य तव यथेच्छा वर्त्तते तथेत्यर्थः गच्छ याहि । दोधकं छन्द इदम् । दोधकवृत्तमिदं भभभाद्गाविति लक्षणात् ॥ १४३ ॥

अथ परित्यागादस्य हंसानामानन्दमाह । आनन्देति । स हंसः चक्रनिभं चक्रा-

श्रीहर्षं कविराजराजिमुकुटालङ्कारहीरः सुतं
श्रीहीरः सुषुवे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम्।
तच्चिन्तामणिमन्त्रचिन्तनफले शृङ्गारभङ्ग्या महा-
काव्ये चारुणि नैषधीयचरिते सर्गोऽयमादिर्गतः॥१४५॥

कारं यच्चङ्क्रमणं मण्डलीभ्रमणं तस्य छलेन व्याजेन नीराजनां निर्मञ्छनां जनयता कुर्व्वता निजबान्धवानां स्वीयसहचरपक्षिणां प्राक् प्रथमं धारणकाले भीतेन निर्गलितानां चरितानां नेत्रपयसां चक्षुर्जलानां प्रवाहान् निर्झरान् आनन्दजाश्रुभिः स्वस्य पुनःपरित्यागात् हर्षजातनयनजलैः अनुक्षियमाणोऽनुगम्यमानोमार्गः पन्था येषां तादृशान् चक्रे कृतवान् बद्धमुक्तं पक्षिणं वेष्टयित्वा अन्ये पक्षिणो भ्रमन्तीति पक्षिस्वभावः अन्यस्यापि कारादिबन्धनान्मुक्तस्य तद्बान्धवैर्नीराजना क्रियत इति नीराजनामित्याद्युक्तम्। वसन्ततिलकावृत्तमिदम्। उक्ता वसन्ततिलका तभजा जगौ ग इति लक्षणात्॥१४४॥

सम्प्रति कविः स्वस्य मातापित्रोश्च नामोत्कीर्त्तयन् ग्रन्थस्य चोत्कर्षमाविष्कुर्व्वन् सर्गसमाप्तिमाह। श्रीहर्षमिति। कविराजानां कविश्रेष्ठानां या राजिः समूहस्तस्य मुकुटालङ्कारहीरः शिरोभूषणस्थहीरकमणिस्वरूपः कवीनामतिमान्य इत्यर्थः श्रीहीरः श्रीहीरनामा मामल्लदेवी च जितेन्द्रियचयं वशीकृतेन्द्रियवर्गं यं श्रीहर्षं श्रीहर्षनामानं सुतं पुत्रं सुषुवे जनयामास तस्य श्रीहर्षस्य यत् चिन्तामणिमन्त्रस्य चिन्तामणिनामसारस्वतैकाक्षरमन्त्रस्य ब्रह्ममन्त्रस्य गायत्र्यादेर्वा चिन्तनं जपस्तस्य फले तज्जन्यादृष्टपरिणामभूते शृङ्गारस्य भङ्ग्या परिपाट्या शृङ्गाररसप्रधानतयेत्यर्थः चारुणि मनोज्ञे नैषधीयचरिते नलचरित्रे महाकाव्ये अयम् आदिः प्रथमः सर्गो गतः समाप्तः। चिन्तामणिर्बुधमणीभिदोः। मन्त्रभेदे ब्रह्मणि चेति शब्दाब्धिः। शार्द्दूलविक्रीडितमिदं वृत्तम्। सूर्य्याश्वैर्मसजस्तताः सगुरवः शार्द्दूलविक्रीडितमिति लक्षणात्॥१४५॥

इति श्रीप्रेमचन्द्रतर्कवागीशविरचितायां नैषधीयटीकायामन्वयबोधिकासमाख्यायां प्रथमः सर्गः समाप्तः।

द्वितीयः सर्गः ।

अधिगत्य जगत्यधीश्वरादथ मुक्तिं पुरुषोत्तमात्ततः ।
वचसामपि गोचरो न यः स तमानन्दमविन्दत द्विजः ॥ १ ॥
अधुनीत खगः स नैकधा तनुमुत्फुल्लतनूरुहीकृताम् ।
करयन्त्रणदन्तुरान्तरे व्यलिखच्चञ्चुपुटेन पक्षती ॥ २ ॥

हंसमुखेन काव्यनायिकाभूताया दमयन्त्या वर्णनमारिप्सुः सम्प्रति पूर्वसर्गेण सहैकवाक्यतार्थं राज्ञा परित्यक्तस्य हंसस्य हर्षातिशयमाह । अधिगत्येति । अथानन्तरं स द्विजः पक्षी हंसः ततस्तस्मात् पुरुषेषूत्तमात् पुरुषश्रेष्ठात् जगत्याः पृथिव्या अधीश्वरात् प्रणताशेषसामन्तलक्षणरूपात् नलात् मुक्तिं मोचनम् अधिगत्य प्राप्य तम् आनन्दं लोकोत्तरं हर्षम् अविन्दत प्राप्तवान् तं कं य आनन्दो वचसामपि वाचामपि न गोचरः न विषयः वाक्यैरपि वक्तुमशक्य इत्यर्थः । अपिशब्दात् मनसापि निर्णेतुमशक्यः । अथ च अन्योऽपि द्विजो ब्राह्मणो जगतीनां भुवनानां अधीश्वरात् परमेश्वरात् पुरुषोत्तमात् नारायणात् तत्प्रसादादित्यर्थः मुक्तिम् आत्यन्तिकदुःखनिवृत्तिं मोक्षसाधनम् तत्त्वज्ञानं वा अधिगत्य प्राप्य वचसामगोचरम् आनन्दं नित्यनिरतिशयसुखलक्षणं ब्रह्म प्राप्नोति । यतो वाचो निवर्त्तन्त इति नित्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेति आनन्दो ब्रह्मणो रूपं तच्च मोक्षे प्रतिष्ठितमिति च श्रुतिः । जगती जगतीच्छन्दोविशेषेऽपि चितावपीति राजा तु प्रणताशेषसामन्तः स्यादधीश्वर इति दन्तविप्राण्डजा द्विजा इति चामरः । मुक्तिर्मोचनमोक्षयोरिति हेमचन्द्रः । अस्मिन् सर्गे सुन्दरीच्छन्दः अयुजोर्यदि सौ लगौ लगौ समयोः सभौ रलगाश्च सुन्दरीति लक्षणात् ॥ १ ॥

अथ गात्रकम्पनादिकमप्याह । अधुनीतेति । स खगो हंसः नैकधा बहुवारम् उत्फुल्लानि विकसितानि तनूरुहाणि रोमाणि यस्याः सा अनुत्फुल्लतनूरुहा उत्फुल्ल-

अयमेकतमेन पक्षतेरधिमध्योर्ध्वगजङ्घमङ्घ्रिणा।
स्खलनक्षण एव शिश्रिये द्रुतकण्डूयितमौलिरालयम्॥ ३॥
स गरुद्वनदुर्गदुर्ग्रहान् कटु कीटान् दशतः सतः क्वचित्।
नुनुदे तनुकण्डु पक्षितः पटुचञ्चूपुटकोटिकुट्टनैः॥ ४॥

तनूरुहा कृता तां तनुं शरीरमधुनीत कम्पयामास। तथा चञ्चुपुटेन पुटीकृतया त्रोट्या कराभ्यां नलस्य हस्ताभ्यां यत् यन्त्रणं धारणं नियमनं तेन दन्तुरम् उन्नतानतम् अन्तरं मध्यं ययोस्तादृशे पक्षती पक्षमूले व्यलिखत् परिष्कृतवान्। पक्षमूलयोरुन्नतानतानि रोमाणि यथास्थानं न्यवेशयदित्यर्थः। पक्षिणो हि धूतमुक्ताः सन्तो गात्रकम्पनादिकं कुर्वन्तीति स्वभावोक्तिः। स्त्री पक्षतिः पक्षमूलं चञ्चुस्त्रोटिरुभे स्त्रियामित्यमरः॥ २॥

अयमिति। अयं हंसः स्खलनक्षण एव मोचनसमय एव आलयं नीडं शिश्रिये आश्रितवान्। किम्भूतः पक्षतेः पक्षमूलस्य अधिमध्यं मध्यमधिकृत्य मध्ये इत्यर्थः ऊर्ध्वगा ऊर्ध्वगामिनी जङ्घा यत्र कर्मणि तद्यथा तथा एकतमेन एकेन अङ्घ्रिणा चरणेन द्रुतं शीघ्रं कण्डूयितो मौलिर्मस्तकं येन सः। अयमपि पक्षिस्वभावः। अधिमध्येति सप्तम्यर्थे अव्ययीभावः। एकतमेति स्वार्थे तमः॥ २॥

स इति। पक्षितः कण्डूयनदक्षः स हंसः पटोर्निपुणस्य चञ्चूपुटस्य या कोटिरग्रभागस्तया कुट्टनैश्छेदनैः खण्डखण्डीकरणैरित्यर्थः क्वचित् शरीरैकदेशे सतो वर्तमानान् कीटान् तन्वी अल्पा कण्डूः कण्डूयनं यत्र क्रियायां तद्यथा तथा नुनुदे अपनीतवान्। किम्भूतान् गरुद्वनं पक्षसमूहस्तदेव दुर्गं तत्र दुर्ग्रहान् ग्रहीतुमशक्यान् तथा कटु तीक्ष्णं दुःखदं यथा तथा दशतः दंशनं कुर्वतः। अयमपि पक्षिस्वभावः। अन्योऽपि पर्वतादिदुर्गदुर्ग्रहान् शत्रून् नुदति। तनुकण्ड्विति क्रियाविशेषणतया क्लीबत्वाद्ध्रस्वः। केचित्तु तनोः शरीरस्य कण्डूः। कण्डूयने पक्षितः कुशल इति विग्रहः ईदृशोऽन्यपद इति व्याख्यां वदन्ति॥ ४॥

अयमेत्य तडागनीडजैर्लघु पर्य्यव्रियतार्थ शङ्कितैः ।
उदडीयत वैकृतात् करग्रहजादस्य विकस्वरस्वरैः ॥ ५ ॥

वहतो बहुशैवलक्ष्मतां धृतरुद्राक्षमधुव्रतं खगः ।
स नलस्य ययौ करं पुनः सरसः कोकनदभ्रमादिव ॥ ६ ॥

अयमिति । अयं हंसस्तडागस्य नीडजैः पक्षिभिर्लघु शीघ्रम् एत्य आगत्य पर्य्यव्रियत वेष्टितः । अथानन्तरं अस्य हंसस्य, करग्रहजात् नलहस्तग्रहणजनितात् वैकृतात् विकारात् दन्तुरपक्षरूपात् शङ्कितैस्त्रस्तैः अतएव विकस्वराः अतिविसरणशीलाः स्वराः शब्दा येषां तादृशैः सद्भिः उच्चस्वरैरित्यर्थः पक्षिभिः उदडीयत उड्डीनम् । अयमपि पक्षिणां स्वभावः । अथ च कैश्चित् तीर्थादौ करग्रहणार्थमागम्य कश्चन परिवृतः अथ करग्रहजात् बलिग्रहणजाताद्वैकृतात् विवादादेः शङ्कितैः उच्चस्वरैः सद्भिस्तैर्गम्यते । नीडोद्भवा गरुत्मन्त इति लघु क्षिप्रमरं द्रुतमिति चामरः । विकस्वरैरिति कस गता-विसस्य रूपम् ॥ ५ ॥

अथ स्वेच्छया हंसस्य नलहस्तगमनमाह । वहत इति । स खगो हंसः सरसः पल्वलस्य कोकनदभ्रमादिव रक्तोत्पलभ्रान्तेरिव नलस्य करं हस्तं पुनर्ययौ गतवान् नलकरस्य रक्तवर्णत्वादियं भ्रान्तिः । हंसा हि कोकनदप्रिया इत्युत्प्रेक्षा । किम्भूतस्य नलस्य सरसश्च बहूनि शैवानि शिवभक्तसम्बन्धीनि लक्ष्माणि त्रिपुण्ड्रादिचिह्नानि यस्य तस्य भावस्तत्ता तां वहतो धारयतः । बहूनि शैवानि मङ्गलसम्बन्धीनि मङ्गलसूचकानि लक्ष्माणि सामुद्रकोक्तपद्मनक्षत्रादिचिह्नानि यस्येति वा । पक्षे बहवः शैवला यत्र तादृशी क्ष्मा भूमिर्यस्य तस्य भावं वहतः । शैवचिह्नधारित्वम् करविशेषणेनोपपादयति किम्भूतं करं धृता रुद्राक्षा मधुव्रता इव भ्रमरा इवेति ते येन तम् कोकनदमपि रुद्राक्षसदृश-भ्रमरैर्युक्तं भवति । यद्वा रुद्रं शिवं न क्षमन्त इति रुद्राक्षमाः शिवद्रोहिणस्तान् धुनाति कम्पयतीति रुद्राक्षमधु तच्च तत् व्रतं नियमश्चेति धृतं तच्चेन तादृशं शिवद्रोहिणां विनाश-कारित्वमित्यर्थः । रुद्रवत् समन्ताद्राक्षाः रोऽपि सदृशोक्षि येषां ते पिङ्गलनयना इत्यर्थः तादृशा मधुव्रता यत्र तादृशं कोकनदमित्यपरार्थे । रक्तोत्पलं कोकनदमित्यमरः । रः कृतः पावके तीक्ष्णे इति मेदिनी ॥ ६ ॥

पतगश्चिरकाललालनादतिविश्रम्भमवापितो नु सः ।
अतुलं विदधे कुतूहलं भुजमेतस्य भजन्महीभुजः ॥ ७ ॥

नृपमानसमिष्टमानसः स निमज्जत् कुतुकामृतोर्मिषु ।
अवलम्बितकर्णशष्कुलीकलसीकं रचयन्नवोचत ॥ ८ ॥

मृगया न विगीयते नृपैरपि धर्मागममर्मपारगैः ।
स्मरसुन्दर मां यदत्यजस्तव धर्मः स दयोदयोज्ज्वलः ॥ ९ ॥

करं गते तस्मिन् राज्ञः कौतुकातिशयमाह । पतग इति । स पतगो हंसः एतस्य महीभुजो राज्ञो नलस्य भुजं हस्तं भजन् आश्रयन् सन् अतुलम् अनुपमं कुतूहलं विदधे जनयामास । स्वयं भजनादितर्कयति नु वितर्के चिरकालं यत् लालनं पोषणं तस्मात् अतिविश्रम्भम् अत्यन्तविश्वासम् अवापितः प्रापित इव । अन्योऽपि बहुकालपोषितः सन् स्वामिनं गुणेन सकौतुकं करोति । महीभुज इत्यस्य भुजमित्यनेन कुतूहलमित्यनेन चान्वयः । भुजौ बाहौ च पाणौ चेति विश्वः ॥ ७ ॥

अथ हंसोवक्तुमारभते । नृपेति । इष्टं मानसं मानसाख्यं सरो येन तादृशः स हंसः कुतुकं कुतूहलमेवामृतं सुधा तस्य ऊर्म्मिषु तरङ्गेषु निमज्जत् निमग्नीभवत् नृपमानसं नलान्तःकरणम् अवलम्बिते आश्रिते कर्णशष्कुल्यावेव कर्णविवरे एव कलसी येन तादृशं रचयन् कुर्वन् सन् स्ववचनश्रवणोत्सुकं कुर्वन्नित्यर्थः अवोचत उक्तवान् । अन्योऽपि जलतरङ्गेषु निमज्जते जनाय अवलम्बनार्थं कलसीद्वयं ददाति । मानसं सरसि स्वान्त इति मेदिनी । अमृतं यज्ञशेषे स्यात् पीयूषे सलिले घृतइति विश्वः । कलसीकमिति के चेति कप्रत्ययविधिः । अवोचतेति ब्रूञोलुङ् ॥ ८ ॥

किमवोचतेत्याह । मृगयेति । धर्मागमाः धर्मशास्त्राणि श्रुत्यादीनि तेषां यत् मर्म रहस्यं तस्य पारगैः पारगामिभिरपि नृपै राजभिर्मृगया मृगादिमारणक्रिया न विगीयते न निन्द्यते प्रत्युत तैः क्रियत इत्यर्थः । हे स्मरसुन्दर कामवन्मनोहर हे सुन्दर त्वं स्मर विचारयेति वा मां यत् अत्यजः त्यक्तवानसि तव स त्यागः धर्मः न तु विविधामनुष्ठानजन्यं पापं । किम्भूतो धर्मः दयाया उदयेन उत्पत्त्या उज्ज्वलः शोभमानः ॥ ९ ॥

अबलस्वकुलाशिनो झषान्निजनीडद्रुमपीडिनः खगान् ।
अनवद्यतृणार्दिनो मृगान् मृगयाघाय न भूभृतां घ्नताम् ॥ १० ॥
यदवादिषमप्रियं तव प्रियमाधाय नुनुत्सुरस्मि तत् ।
कृतमातपसंज्वरं तरोरभिवृष्यामृतमंशुमानिव ॥ ११ ॥
उपनम्रमयाचितं हितं परिहर्तुं न तवापि साम्प्रतम् ।
करकल्पजनान्तराद्विधेः शुचितः प्रापि स हि प्रतिग्रहः ॥ १२ ॥

मृगया कथं न विगीयत इत्याह । अबलेति । झषान् मत्स्यान् खगान् पक्षिणः मृगान् हरिणादीन् घ्नतां मारयतां भूभृतां राज्ञां मृगया अघाय पापाय न भवति । एतेषां मारणजन्यं पापं राज्ञां न भवतीत्यर्थः । कथं न भवतीति अथार्थां विशेषणेनापराधमाह । किम्भूतान् झषान् अबलम् असमर्थं यत् स्वकुलं निजवंशस्तत् अश्नन्ति भुञ्जत इत्येवंशीलान् । खगान् किम्भूतान् निजाः स्वीया ये नीडद्रुमा वासस्थानवृक्षास्तान् पीडयन्तीत्येवंशीलान् । मृगान् किम्भूतान् अनवद्यानि अनिन्दनीयानि अनपराधकारीणीत्यर्थः, यानि तृणानि कुशादीनि तान्यर्दयन्ति पीडयन्तीत्येवंशीलान् । दुष्टनिग्रहो हि राज्ञां धर्मः अतोऽपराधकारिणामेतेषां मारणे राज्ञामधर्मो न भवतीति भावः । पृथुरोमा झषो मत्स्य इत्यमरः ॥ १० ॥

धिगस्तु तृष्णेत्यादिना यदनुचितमुक्तं तदपहाराय वक्तुं प्रस्तौति । यदिति । हे राजन् अहं तव यत् अप्रियं निन्दाम् अवादिषम् उक्तवानस्मि । प्रियम् इष्टम् आधाय कृत्वा तत् अप्रियं नुनुत्सुरस्मि इदानीं निराकर्तुमिच्छुर्भवामि । अत्रोपमिनोति अंशुमानिव सूर्यो यथा तरोर्वृक्षस्य कृतं स्वयमुत्पादितम् आतपेन संज्वरं सन्तापपीडाम् अमृतं जलम् अभिवृष्य अभितो वर्षयित्वा नुदति तथेत्यर्थः । अनेनोपमालङ्कारेण अतिशयितं तव प्रियं करिष्यामीति व्यज्यते । आदित्याज्जायते वृष्टिरिति मनुः । पयः कीलालममृतमित्यमरः ॥ ११ ॥

उपनम्रमिति । उपनम्रम् उपस्थितम् अयाचितम् अप्रार्थितं हितं प्रियं परिहर्तुम् वर्जितुं तवापि सार्वभौमस्यापि न साम्प्रतं न युक्तम् । हि यतः करकल्पं हस्तादीषदूनं

पतगेन मया जगत्पतेरुपकृत्यै तव किं प्रभूयते।
इति वेद्मि न तु त्यजन्ति मां तदपि प्रत्युपकर्त्तुमर्त्तयः॥ १३ ॥
अचिरादुपकर्त्तुराचरेदथवात्मौपयिकीमुपक्रियाम्।
पृथुरित्थमथाणुरस्तु सा न विशेषे विदुषामिह ग्रहः॥ १४ ॥
भविता न विचारचारु चेत्तदपि श्रव्यमिदं मदीरितम्।
खगवागियमित्यतोऽपि किं न मुदं धास्यति कीरगीरिव॥ १५ ॥

अनायासं मन्ववर्णोऽनीश्वरो यस्य तादृशात् सुचितः सुखात् अनुकूलादित्यर्थः विधेर्दैवात् स प्रतिपक्षः प्राप्ति त्वया प्राप्तः। सर्वं हि शुभाशुभं दैवात् प्राप्यते न तु इतरजनात् अतो मया यत् कर्त्तव्यं तत् विधिनैव कृतमिति ज्ञात्वा त्वया नोपेक्षणीयमिति भावः। प्राप्नोति भूतकालप्रत्ययात् स प्रतिपक्षः पूर्वमेव विधिना तुभ्यं दत्त इति सूचितम्॥ १२ ॥

निर्भीकत्वं परिहरति। पतगेनेति। पतगेन पक्षिणा मया जगत्पतेर्भुवनेश्वरस्य तव उपकृत्यै उपकारं कर्त्तुं किं प्रभूयते किं समर्थेन भूयते अपि तु नेवत्यर्थः इत्यहं वेद्मि जानामि तदपि तथापि प्रत्युपकर्त्तुं प्रत्युपकारार्थम् अर्त्तयः कथमस्योपकारिणः प्रत्युपकारो मया न कर्त्तव्य इत्येवंरूपाः पीड़ा मां न तु नैव त्यजन्ति। पीड़ा एव मां प्रेरयन्तीत्यर्थः॥ १३ ॥

तर्हि किं पक्षिणा त्वया राज्ञो मम प्रत्युपकारो न कर्त्तव्य इत्याशङ्क्याह। अचिरादिति। अथवा पश्चात्तदि उपकर्त्तुरुपकारकस्य आत्मौपयिकीम् आत्मोपायसाध्याम् उपक्रियां प्रत्युपकारम् अचिरात् शीघ्रमेव आचरेत् विदध्यात् जन इति शेषः। प्राणिनां स्वस्वगतशक्त्यादिचिराद्विमानम्। एतेन प्रत्युपकारकरणस्यावश्यकत्वं सूचितम्। इत्थम् एवं विधौ सति सा उपक्रिया पृथुर्महती अस्तु भवतु अथ अणुरल्पा अस्तु। इह इति विशेषे महत्त्वाल्पत्वे विदुषां पण्डितानां ग्रहो निर्बन्धो न नास्ति आत्मशक्त्यनुरूपो भवेत् नियमात्: प्रत्युपकारस्तथा अवश्यमेव कर्त्तव्य इति भावः॥ १४ ॥

निजवचसां श्रवणीयत्वं प्रतिपादयन्नाह। भवितेति। मदीरितं मदीयं वच-

स जयत्यरिसार्थसार्थकीकृतनामा किल भीमभूपतिः ।
यमवाप्य विदर्भभूः प्रभुं हसति द्यामपि शक्रभर्तृकाम् ॥ १६ ॥
दमनादमनाक् प्रसेदुषस्तनयां तथ्यगिरस्तपोधनात् ।
वरमाप स दिष्टपिष्टपत्रितयानन्यसदृग्गुणोदयाम् ॥ १७ ॥

महदुपकारं ते करिष्यामीत्येवंरूपं चेत् यदि विचारे मीमांसायां चारु मनोहरं मीमांसासहमित्यर्थः न भविता न भविष्यति तदपि तथापि इदमग्रे वक्ष्यमाणं मदीरितं श्रव्यं तव श्रवणार्हं भवत्येव । कथं विचारासहं वाक्यं श्रवणार्हमित्याशङ्कायामाह इयं खगवाक् पक्षिवचनम् अयं खगोऽपि मनुष्यवद्वक्तीत्यर्थः इत्यतोऽपि इत्याश्चर्यतोऽपि कीरगीरिव शुकवाक्यमिव मम वाक्यं किं मुदं तव हर्षं न धास्यति न जनयिष्यति अपि तु धास्यत्येव । इष्टसाधकत्वात् इष्टसाधनताज्ञानजन्या हि जनानां प्रवृत्तिरतो हर्षलक्षणस्येष्टस्य जनकत्वात् मम वचसि तव श्रवणप्रवृत्तिर्भविष्यत्येवेति भावः ॥ १५ ॥

तदेवाह । स इति । किल प्रसिद्धौ अरिसार्थेषु शत्रुसमूहेषु सार्थकीकृतं बिभ्यत्यस्मादरय इति अन्वर्थीकृतम् नाम संज्ञा यस्य तादृशः स भीमभूपतिर्भीमनामा भूपालः जयति सर्वोत्कर्षेण वर्त्तते । स कः विदर्भभूर्विदर्भभूमिः यं प्रभुम् स्वामिनम् अवाप्य प्राप्य शक्रभर्तृकामपि इन्द्रपतिकामपि द्याम् अमरावतीं हसति तत्सदृशी भवतीत्यर्थः । शक्यते जेतुमिति शक्यस्तद्भर्तृका द्यौः भवन्तु भीमभर्तृकेत्युपहासबीजम् । शक्नुते तपस्विभ्योऽपीति शक्र इति प्राञ्चः । केचित्तु शक्नोति शत्रून् जेतुमिति व्युत्पन्नं शक्रेति इन्द्रस्य नाम न सार्थकं युद्धात् कदाचित् पलायनश्रवणादित्याहुः ॥ १६ ॥

दमनादिति । स भीमभूपतिः अमनाक् अत्यर्थं प्रसेदुषः प्रसन्नात् तथ्यगिरः सत्यवचनात् दमनात् दमननाम्नस्तपोधनात् मुनेः तनयां कन्यारूपां वरं अभीष्टं आप प्राप्तवान् । किम्भूतां तनयां दिष्टः कालः पिष्टपं जगत् अनयोस्त्रितये भूतभविष्यद्वर्त्तमानरूपे स्वर्गमर्त्त्यपातालरूपे च नास्ति अन्यः सदृक् समानो यस्य तादृक् गुणोदयो यस्यास्तादृशीम् । लोकत्रये च तादृशसौन्दर्य्यादिगुणवती कापि नासीदित्यर्थः । यद्वा दिष्टो दमनमुनिना आदिष्टो दत्त इति यावत् पिष्टपत्रितये लोकत्रये अनन्यसदृक् गुणोदयो यस्यै तादृशीम् । कालो दिष्टोऽप्यनेहापीति पिष्टपं भुवनं जगदिति चामरः ॥ १७ ॥

भुवनत्रयसुभ्रुवामसौ दमयन्ती कमनीयतामदम् ।
उदियाय यतस्तनुश्रिया दमयन्तीति ततोऽभिधां दधौ ॥ १८ ॥

श्रियमेव परं धराधिपाद्गुणसिन्धोरुदितामवेहि ताम् ।
व्यवधावपि या विधोः कलां मृडचूडानिलयां न वेद कः ॥ १९ ॥

चिकुरप्रकरा जयन्ति ते विदुषी मूर्द्धनि साबिभर्त्ति यान् ।
पशुनाप्यपुरस्कृतेन तत्तुलनामिच्छतु चामरेण कः ॥ २० ॥

किमाख्या सेत्याह । भुवनेति । असौ भीमतनया यतो यस्माद्धेतोः तनुश्रिया देहशोभया भुवनत्रये याः सुभ्रुवः सुन्दर्य्यस्तासां कमनीयतया सौन्दर्य्येण यो मदोऽहङ्कारस्तं दमयन्ती शमयन्ती सती उदियाय उत्पन्ना ततस्तस्मात् दमयन्तीति अभिधां यौगिकं नाम दधौ धृतवती । दमयन्ती किल रूपजं मदमिति क्वचित् पाठस्तत्र किलेत्प्रसिद्धायां रूपजं सौन्दर्य्यजातमित्यर्थः ॥ १८ ॥

नलं विलोभयन् भैमीमुत्कर्षयति । श्रियमेवेति । हे राजन् त्वं गुणसिन्धोर्गुणसमुद्रात् धराधिपात् पृथिवीपतेर्भीमात् उदिताम् उत्पन्नां तां दमयन्तीं श्रियमेव लक्ष्मीमेव परं निश्चितम् अवेहि जानीहि । अन्यापि श्रीः धराम् अधिपाति धारणेन रक्षतीति तस्मात् धराधिपात् मन्दरपर्व्वतात् सिन्धोरुत्पन्ना । परामिति पाठे पराम् अन्याम् श्रियोऽप्युत्कृष्टामित्यर्थः श्रीः समुद्रादुत्पन्ना इयन्तु गुणसमुद्रादित्युत्कर्षः । त्वमपि तां जानासीत्याह व्यवधावपि व्यवधाने सत्यपि मृडः शिवस्तस्य या चूडा मौलिः सैव निलय आश्रयो यस्यास्तादृशीं विधोश्चन्द्रस्य कलां को वा जनो न वेद न जानाति अपि तु सर्व्व एव जानातीत्यर्थः । यथा शिवस्याप्रत्यक्षत्वेऽपि अतिप्रसिद्धत्वात् तन्मौलिस्थां चन्द्रकलां सर्व्वे जानन्ति तथा सत्यपि व्यवधाने त्वमपि अतिप्रसिद्धां तां जानासीति भावः ॥ १९ ॥

सर्व्वं सामान्यतः स्तुत्वा प्रत्यङ्गमस्या वर्णयति । चिकुरेति । हे राजन् ते चिकुरप्रकराः केशसमूहा जयन्ति सर्व्वोत्कृष्टतया वर्त्तन्ते के ते यान् चिकुरप्रकरान् विदुषी

स्वदृशोर्जनयन्ति सान्त्वनां खुरकण्डूयनकैतवान्मृगाः।
जितयोरुदयत्प्रमीलयोस्तदखर्वेक्षणशोभया भयात्॥ २१॥
अपि लोकयुगं दृशावपि श्रुतदृष्टा रमणीगुणा अपि।
श्रुतिगामितया दमस्वसुर्व्यतिभाते सुतरां धरापते॥ २२॥

पक्षिता सा दमयन्ती मूर्द्धनि शिरसि चामिभर्त्तिं धारयति अथच आभरणं करोति नतु चामरेण साम्ये सति कथमेषां सर्व्वोत्कृष्टत्वमतचाह पशुनापि चमरीसंज्ञकमृगेणापि अथ च मूर्द्धेणापि अपुरस्कृतेन पश्चात्कृतेन अथच अपूजितेन चामरेण तत्तुलनां तेषां केशानां तुलनां साम्यं को जन इच्छतु अभिलषतु न कोऽपीत्यर्थः। अयं भावः ये पक्षितया मस्तके आभरणीक्रियन्ते तेषां मूर्द्धेणापि अपूजितेन वस्तुना सह साम्यं कोऽभिलषतीति। एतेन चामरापेक्षयापि भैम्याः केशानां औत्कर्षिक्यं ध्वनितम्॥ २०॥

स्वदृशोरिति। हे राजन् मृगा हरिणाः खुरेण यत् कण्डूयनं तस्य कैतवात् छलात् तस्या दमयन्त्या अखर्व्वे दीर्घे ये ईक्षणे नयने तयोः शोभया सौन्दर्य्येण जितयोः पराभूतयोः अतएव भयात् त्रासादिव उदयन्ती जायमाना प्रमीला मुद्रणं ययोस्तादृशयोः स्वदृशोर्निजचक्षुषोः सान्त्वनां समाश्वासं जनयन्ति कुर्व्वन्ति। भयादिवेति प्रतीयमानोत्प्रेक्षा। यो हि येन पराजीयते तस्य तत्पराभवेन प्रमीला जायते अन्योऽपि तथाविधं भीतं करेण सान्त्वयतीति तथोत्प्रेक्षितम्। एतेन दमयन्त्यपेक्षया मृगाः नयने अतिसुन्दरे इति ध्वनितम्। खर्व्वोऽल्पस्व वामन इत्यमरः॥ २१॥

अपीति। हे धरापते महीपाल दमस्वसुर्दमयन्त्या लोकयुगमपि मातृकुलपितृकुलद्वयमपि श्रुतिगामितया लोकाकर्णनविषयतया वेदार्थानुगन्तृतया वा सुतरामतितरां व्यतिभाति परस्परं शोभते तथा तस्या दृशावपि लोचने अपि श्रुतिगामितया कर्णान्तविश्रान्ततया सुतरां व्यतिभाते परस्परं शोभेते एवं तस्याः श्रुतदृष्टा आदौ श्रुता पश्चात् दृष्टाश्च रमणीगुणा अपि सौन्दर्य्यादयः स्त्रीगुणा अपि श्रुताः पुराणादौ दृष्टाः काश्चित् सुन्दरीष्विति केचित् श्रुतिगामितया सर्व्वेषां श्रवणविषयतया सुतरां

मलिनं मलिनं विहस्वती पृषतीमस्पृशती तदीक्षणे ।
अपि खञ्जनमञ्जनाञ्चिते विदधाते रुचिगर्व्वदुर्व्विधम् ॥ २३ ॥
अधरं खलु बिम्बनामकं फलमाभ्यामिति भव्यमन्वयम् ।
लभतेऽधरबिम्बइत्यदः पदमस्या रदनच्छदे वदत् ॥ २४ ॥

व्यतिभाते परस्परं शोभन्ते । व्यतिभाते इत्यत्र व्यतीहारे आत्मनेपदम् । ते भाते अन्ते सर्व्वैव समानरूपत्वात्यनश्लेषोऽयम् । अत्र नयनवर्णनस्य प्राकरणिकतया प्रस्तुतेन तेन सह अप्रस्तुतयोर्लोकयुगरमणीगुणयोरेकधर्म्माभिसम्बन्धाद्दीपकम् ॥ २२ ॥

मलिनमिति । हे राजन् मलिनं पद्मं मलिनं हीनप्रभं विहस्वती कुर्व्वती तथा पृषतीं हरिणीम् अस्पृशती अगणयन्ती तदीक्षणे तस्या दमयन्त्या ईक्षणे चक्षुषी अञ्जनेन कज्जलेन अञ्चिते पूजिते सती साञ्जने इत्यर्थः खञ्जनमपि खञ्जरीटमपि रुचौ कान्त्यां यो गर्व्वः कज्जलरेखातुल्यरेखायोगादहङ्कारस्तेन दुर्व्विधं दरिद्रं रुचिगर्व्वाभाववन्तमित्यर्थः विदधाते कुर्व्वाते । रुचीति सप्तम्यन्तं पृथक् पदं वा । तदीक्षणाभ्यां कमलं हरिणीनयनञ्च अक्लेशेनैव जितं खञ्जनस्य तु कज्जलरेखातुल्यरेखावत्त्वात् तज्जयः साञ्जनाभ्यां ताभ्यां कृत इति भावः यद्वा विहस्वती आत्मानं प्रकाशयन्ती पृषतीम् अञ्जनशलाकाम् अस्पृशती अप्राप्ते सती तदीक्षणे मलिनम् पद्मं मलिनं विदधाते खञ्जनमपि अञ्जनाञ्चिते सती रुचिगर्व्वदुर्व्विधं विदधाते इत्यन्वयः एतत्पक्षे विहस्वती इत्यनेन अवहेलीकृतं कमलं कटाक्षावलोकनेन प्रहृतया कान्त्या जितमिति भावः । खञ्जरीटस्तु खञ्जन इत्यमरः । हरिण्यां पृषती प्रोक्ता शलाका कज्जलस्य चेति रन्तिदेवः ॥ २३ ॥

अधरमिति । हे राजन् खलु निश्चितम् अस्या दमयन्त्याः रदनच्छदे दशनवाससी वदत् अभिदधत् अधरबिम्ब इति अदः पदम् एतत् पदम् इति भव्यं समीचीनम् अन्वयं सम्बन्धं लभते प्राप्नोति । इति किं बिम्बनामकफलम् आभ्यां रदनच्छदाभ्याम् अधरं हीनं निम्नापेक्षया एतयोरतिरक्तत्वादयतरकान्तियुक्तत्वात् तथाहि अधरं बिम्बं याभ्यामिति अन्यपदार्थे बहुव्रीहिणं तु अधरौ बिम्बमिवेति व्याघ्रादित्वादुपमितसमासेन कर्म्मधारयः अधरबिम्बमिति विशेषिरहितो भाव इतिप्रदीपाकरः इत्येतं पदं

हृतसारमिवेन्दुमण्डलं दमयन्तीवदनाय वेधसा ।
कृतमध्यबिलं विलोक्यते धृतगम्भीरखनीखनीलिम ॥ २५ ॥

धृतलाञ्छनगोमयाञ्चलं विधुमालेपनपाण्डुरं विधिः ।
भ्रमयत्युचितं विदर्भजाननीराजनवर्द्धमानकम् ॥ २६ ॥

त्वमिति मतेनास्य पदत्वं सन्ध्यभावस्तु एकपदादिभ्योऽन्यत्र सन्धेर्विभाषितत्वस्य सर्वसम्मतत्वं नैर्वक्ताधीनत्वात् यद्यपि ओष्ठाधरौ तु रदनच्छदौ दशनवाससी इत्यमरकोषादौ रदनच्छदशब्दस्य पुंस्त्वं दृश्यते तथापि लिङ्गमशास्यं लोकाश्रयत्वादित्यतः क्लीबत्वं वस्तुतस्तु अस्मादित्यत्र आम्रमिति अधरबिम्बमित्यद इत्यत्र अधरबिम्ब इत्यद इति रदनच्छदमित्यत्र च रदनच्छदे इति पाठौ लिपिकरप्रमादाज्जातः सङ्गतत्वात् तथाहि अधरो बिम्बमिवेति कर्मधारये अधरं बिम्बं यस्मादधरोष्ठादिति बहुव्रीहौ च समानमेव अधरबिम्बमिति पदं बहुव्रीहौ समासान्तस्याधरोष्ठस्य विशेषणतया कर्मधारयेऽन्त्यस्यपदलिङ्गतया च क्लीबत्वम् अन्यथा लिङ्गवचनभेदेन पदभिन्नत्वात् कवेरभिप्रायो नोपपद्यतेति । अधरस्तु पुमानोष्ठे हीनेऽनूर्द्धे च वाच्यवदिति मेदिनी ॥ २४ ॥

हृतेति । इन्दुमण्डलं चन्द्रबिम्बं वेधसा विधात्रा दमयन्तीवदनाय भैमीमुखं निर्मातुं हृतः सारः श्रेष्ठभागो यस्य तादृशमिव अतएव कृतं विधात्रा जनितं मध्ये बिलं गर्त्तो यस्य तादृशं विलोक्यते दृश्यते सम्भाव्यत इत्यर्थः । किम्भूतं धृतो गम्भीरखन्यां निम्नगर्त्ते खस्याकाशस्य नीलिमा श्यामत्वं येन तादृशं दृढगर्त्तो हि दूरतः श्यामवद्भाति चन्द्रमण्डले नायं कलङ्कः किन्तु गृहीतसारत्वादुत्पन्ने गभीरगर्त्ते आकाशकालिमेति भावः । यद्यप्याकाशस्य नीलरूपत्वान्नीलिमा न सम्भवति तथापि गभीरगर्त्तस्यालोकसम्पर्काभावादालोकाभावरूपस्यान्धकारपर्य्यवसन्ननीलत्वं तदवच्छिन्नाकाशे उपचर्य्यते मालिन्यं व्योम्नि पापे इत्यादुक्तकविसमयख्यातत्वाद्वा तथोक्तम् । वदनायेति तुमर्थाच्च भाववचनादिति चतुर्थी ॥ २५ ॥

प्रकारान्तरेणापि दमयन्तीवदनस्य चन्द्राधिक्यमाह । धृतेति । विधिर्ब्रह्मा विदर्भजाया दमयन्त्या आननस्य मुखस्य नीराजनं निर्मञ्छनासाधनं वर्द्धमानकं शरावमिव विधुं चन्द्रम् उचितं योग्यं यथा स्यात्तथा भ्रमयति । किम्भूतं विधुं धृतं लाञ्छनमेव

सुषमाविषये परीक्षणे निखिलं पद्ममभाजि तन्मुखात्।
अधुनापि न भङ्गलक्षणं सलिलोन्मज्जनमुज्झति स्फुटम्॥ २७॥
धनुषी रतिपञ्चबाणयोरुदिते विश्वजयाय तद्भ्रुवौ।
नलिके न तदुच्चनासिके त्वयि नालीकविमुक्तिकामयोः॥ २८॥

कलङ्क एव गोमयाक्तं गोमयांशो येन तादृशं। गोमयाञ्जनमिति क्वचित् पाठः तत्र धृतं लाञ्छनं गोमयमिवेति तेन अञ्जनं पूजनं यस्येति विग्रहः। तथा आलेपनं पिष्टोदकम् आलिपना इति लोकप्रसिद्धं तेनैव पाण्डुरं शुभ्रं शरावमपि गोमययुक्तं पिष्टोदकेनालिप्तञ्च कृत्वा उपरि परिभ्राम्य दृष्टिदोषनिवारणार्थं नीराजना क्रियत इति लोकाचारः अधमेनोत्तमस्य नीराजना क्रियत इत्यौचित्यम्। शरावो वर्द्धमानक इत्यमरः॥ २६॥

सुषमेति। स्फुटमुत्प्रेक्षे सुषमाविषये परमशोभाविषये अधिका शोभा पद्मानां दमयन्तीमुखस्य वेत्येवंरूपे परीक्षणे परीक्षायां दिव्येन शुद्धावित्यर्थः निखिलं समस्तं पद्मं तन्मुखात् भैमीमुखात् अभाजि स्वयमेव पराजितं। कुत एवं त्वया ज्ञातमित्याह अधुनापि इदानीमपि भङ्गलक्षणं पराजयचिह्नं सलिलोन्मज्जनं जलादुत्थानं न उज्झति न त्यजति पद्ममित्यनुषज्यते पद्मस्य स्वाभाविकमपि जलोन्मज्जनं भङ्गलक्षणत्वेनोत्प्रेक्षितम्। जलदिव्ये हि तीरस्थपुरुषमुक्तं शरमादायान्येन वेगवान् जनस्त्वागत्य यदि दिव्यकारिणं निमज्जन्तं पश्यति तदा तस्य शुद्धिर्भवति यद्युन्मज्जति तदा पराजयी भवति। यदाह याज्ञवल्क्यः समकालमिषुं मुक्तमानीयान्यो जवी नरः। गते तस्मिन्निमग्नाङ्गं पश्येच्चेच्छुद्धिमाप्नुयादिति। तन्मुखादिति पराजेरसोढ इत्यपादानमिति सूत्रे पराजयार्थकधातोर्यं दृष्टापादाने पञ्चमी। सुषमा परमा शोभेत्यमरः॥ २७॥

धनुषी इति। तद्भ्रुवौ दमयन्तीभ्रुवौ रतिपञ्चबाणयोः रतिकामदेवयोर्धनुषी विश्वजयाय त्रिभुवनजयार्थम् उदिते प्रादुर्भूते तद्भ्रुवौ दृष्ट्वा सर्वेऽपि कामवशा भवन्तीति भावः। तथा तस्या भैम्या उच्चनासिके त्वयि नालीकस्य बाणस्य विमुक्तौ परित्यागे कामो-ऽभिलाषो ययोस्तादृशयो रतिपञ्चबाणयोर्नलिके न शराधारनली न अपि तु नलिके

सदृशी तव शूर सा परं जलदुर्गस्थमृणालजिद्भुजा ।
अपि मित्रजुषां सरोरुहां गृहयालुः करलीलया श्रियः ॥ २९ ॥
वयसी शिशुतातदुत्तरे सुदृशि स्वाभिविधिं विधित्सुनी ।
विधिनापि न रोमरेखया कृतसीम्नि प्रविभज्य रज्यतः ॥ ३० ॥

एवेति काकुः । त्वयि नालीकेत्यादिना सा तवैव प्रिया भविष्यतीति सूचितम् । नलिक इति नलावेव नलिके स्वार्थे कः क्वचित् स्वार्थिकप्रत्ययान्ता लिङ्गवचनान्यतिक्रम्य वर्त्तन्त इति स्त्रीत्वम् । नालीकोऽस्त्री शरे शल्ये नालीकं पद्मषण्डम इति हेमचन्द्रः ॥ २८ ॥

सदृशीति । हे शूर हे वीर सा दमयन्ती परं केवलं तव सदृशी योग्या अथच तुल्या । किम्भूता जलमेव दुर्गं दुर्गमस्थानं तत्र तिष्ठन्तीति तथाविधानि मृणालानि बिसानि जयतः इति तादृशौ भुजौ यस्यास्तादृशी मृणालादपि सरलौ कोमलौ च तस्या भुजावित्यर्थः तथा करलीलया हस्तविलासेन मित्रजुषां सूर्यप्रणयिनां सूर्योदयात् प्रफुल्लानामित्यर्थः सरोरुहां पद्मानां श्रियः शोभाः गृहयालुर्ग्रहीतुकामा । त्वमपि जलदुर्गस्थ-शत्रुजिद्भुजः मित्रजुषां सुहृत्सहायानामपि शत्रूणां करलीलया बलिक्रियया श्रियः सम्पत्तीः गृहयालुः शूरेति सम्बोधनात् । सापि ईदृशत्वात् शूरा भवतस्तवैव योग्येति भावः । मित्रस्तु सुहृदि मित्रो दिवाकर इति हेमचन्द्रः । बलिहस्तांशवः करा इति लीला विलासक्रिययोरिति चामरः ॥ २९ ॥

वयसी इति । विधिना विधात्रा रोमरेखया रोमावल्या प्रविभज्य समविभागं कृत्वा कृतसीम्नि कृतमर्यादायामपि सुदृशि सुलोचनायां दमयन्त्यां स्वाभिविधिं निजाभिव्याप्तिं विधित्सुनी कर्तुकामे शिशुता शैशवं तदुत्तरं यौवनं सा च तच्च ते द्वे वयसी न रज्यतः न तुष्यतः सीमाविवादं न त्यजत इत्यर्थः उभयोरपि तत्रानेकान्तिकत्वेन स्वातन्त्र्याभिलाषात् भ्रातरावपि मध्यस्थेन विभज्य सेत्वादिना कृतमर्यादायामपि भूमौ विवदेते । एतेन वयःसन्धौ वर्तमाना सा विवाहयोग्येति सूचितम् । अत्र विधिनापीत्य-पिशब्दः कालकौशलमेवाहेति ॥ ३० ॥

अपि तद्वपुषि प्रसर्पतोर्गमिते कान्तिझरैरगाधताम् ।
स्मरयौवनयोः खलु द्वयोः प्लवकुम्भौ भवतः कुचावुभौ ॥ ३१ ॥

कलशे निजहेतुदण्डजः किमु चक्रभ्रमिकारितागुणः ।
स तदुच्चकुचौ भवन् प्रभाझरचक्रभ्रमिमातनोति यत् ॥ ३२ ॥

भजते खलु षण्मुखं शिखी चिकुरैर्निर्मितबर्हगर्हणः ।
अपि जम्भरिपुं दमस्वसुर्जितकुम्भः कुचशोभयेभराट् ॥ ३३ ॥

अपीति । खलूत्प्रेक्षे कान्तय एव झराः प्रवाहास्तैरगाधताम् अतलस्पर्शतां गमितेऽपि प्रापितेऽपि तस्या दमयन्त्या वपुषि शरीरे प्रसर्पतोः सञ्चरतोर्द्वयोरुभयोः स्मरयौवनयोः कामतारुण्ययोः उभौ द्वौ कुचौ स्तनौ प्लवकुम्भौ सन्तरणघटौ उडुपरूपकुम्भौ वा भवतः । अत्रापिशब्दस्य गमित इत्यनेनान्वयः पूर्व्वापेक्षया समुच्चय इति केचित् अगाधजले हि सन्तरणमनुचितं तत्रापि यदि क्रियते तदा कुम्भं गृहीत्वैवेति तयोरुत्प्रेक्षितम् । अगाधमतलस्पर्शमिति प्रवाहे निर्झरो झर इति चामरः ॥ ३१ ॥

कलश इति । निजस्य स्वस्य हेतुर्निमित्तकारणं यो दण्डस्तस्माज्जायत इति तादृशो यश्चक्रभ्रमिकारितागुणः चक्रस्य कुम्भकारद्रव्यविशेषस्य भ्रमिकारिता भ्रमणजनकत्वरूपो धर्म्मः कलशे घटे किमु अस्तीति शेषः । ननु समवायिकारणगुणानामेव कार्यगुणारम्भकत्वं न तु निमित्तकारणगुणानामतोऽसम्भाव्यमेवैतदिति कथमेतादृग्वितर्क इत्याकाङ्क्षायां शब्दश्लेषेणोपपादयति यत् यस्मात् तस्या दमयन्त्या उच्चकुचौ उन्नतस्तनौ भवन् स कलशः प्रभाझरेण कान्तिसमूहेन चक्रभ्रमिं कुलालचक्रभ्रमणम् आतनोति जनयति अथ च चक्रस्य राष्ट्रस्य लोकसमूहस्य वा भ्रमिं भ्रान्तिं मोहमिति यावत् आतनोति । यद्वा प्रभाझरे कान्तिप्रवाहे चक्रभ्रमिं चक्रवाकभ्रान्तिम् आतनोति चक्रवाका हि प्रवाहे तिष्ठन्ति शब्दच्छलादेवायं वितर्कः । चक्रः कोके पुमान् क्लीवं व्रजे सैन्यरथाङ्गयोः । राष्ट्रे दम्भान्तरे कुम्भकारोपकरणास्त्रयोरिति मेदिनी ॥ ३२ ॥

भजत इति । खलूत्प्रेक्षे शिखी मयूरः दमस्वसुर्दमयन्त्याश्चिकुरैः केशैर्निर्मिता कृता बर्हाणां पिच्छानां गर्हणा तिरस्कारो यस्य तादृशः सन् षण्मुखं कार्त्तिकेयं भजते सेवते

उदरं नतमध्यपृष्ठतास्फुरदङ्गुष्ठपदेन मुष्टिना ।
चतुरङ्गुलिमध्यनिर्गतत्रिवलिभ्राजि कृतं दमस्वसुः ॥ २४ ॥
उदरं परिमाति मुष्टिना कुतुकी कोऽपि दमस्वसुः किमु ।
धृततच्चतुरङ्गुलीव यद्वलिभिर्भाति सहेमकाञ्चिभिः ॥ २५ ॥

तथा इभराट् ऐरावतोऽपि दमस्वसुः कुचशोभया जितौ तिरस्कृतौ कुम्भौ यस्य तादृशः सन् जम्भरिपुम् इन्द्रं भजते । मयूरैरावतौ देवताराधनेन वर्तुलयोर्भेनोर्भयाभ्यां स्तनसाम्य-लाभार्थं वैरनिर्यातनार्थं वा कार्त्तिकेयेन्द्रौ भजेते इति भावः । अन्योऽपि केनचित्परा-जितो भूत्वा तस्य साम्यलाभार्थं प्रतीकारार्थं वा कश्चित् देवं सेवते । अत्र कार्त्ति-केयस्य षण्मुखशब्देनाभिधानात् भयङ्करत्वम् इन्द्रस्य च जम्भरिपुशब्देन शत्रुनिवारकत्वं सूचितम् ॥ २२ ॥

उदरमिति । दमस्वसुर्दमयन्त्या उदरं मुष्टिना कृतं विधिनेति शेषः । किम्भू-तेन मुष्टिना नतं निम्नं मध्यं मध्यभागो यस्य तादृशं पृष्ठं यस्योदरस्य तस्य भावस्तत्ता तया स्फुरत् व्यक्तीभवत् अङ्गुष्ठपदम् अङ्गुष्ठाङ्गुलिनिवेशस्थानम् अङ्गुष्ठचिह्नं वा यस्य तादृशेन । उदरं कीदृशं चतसृणामङ्गुलीनां मध्येन निर्गता निःसृता यास्तिस्रो वलय-स्ताभिर्भ्राजते शोभते इति तादृशं पृष्ठमध्यस्य निम्नत्वमङ्गुष्ठनिवेशात् उदरस्य च वलि-त्रयवत्त्वम् अङ्गुलिचतुष्टयपीडनात् चतसृणां चोभयेवान्तराणि भवन्ति । अन्यदपि कोमलं वस्तु ऊर्ध्वकृताङ्गुष्ठमुष्टिना गृहीतं सत् अङ्गुष्ठनिवेशेन मध्ये नतं चतुरङ्गुलमध्यनिर्गत-वलित्रयवच्च भवति ॥ २४ ॥

प्रकारान्तरेणाप्युदरं वर्णयति । उदरमिति । किमु वितर्के कोऽपि कश्चिज्जनो ब्रह्मैव वा कुतुकी कौतूहलयुक्तः सन् मुष्टिना करेण दमस्वसुर्दमयन्त्या उदरं परिमाति परिमितं करोति यद्यस्मात् सहेमकाञ्चिभिः सुवर्णमेखलासहिताभिर्वलिभिस्तिसृभि-र्वलिभिः करेण धृतास्तस्य परिमातुर्मुष्टेर्व्या चतस्रोऽङ्गुलयो येन तादृशमिव भाति शोभते उदरमित्यर्थात् तिस्रो वलयो हेमकाञ्ची च मुष्टेरङ्गुलिचतुष्टयमित्यर्थः । को ब्रह्मा । अभिधाने । मारुते वेधसि ब्रध्ने पुंसि कः कं शिरोऽम्बुनोरित्यमरः । उदरावयवे देत्ये वलिः पुस्त्रीपक्षयोरिति विश्वः ॥ २५ ॥

पृथुवर्त्तुलतन्नितम्बकृन्मिहिरस्यन्दनशिल्पशिक्षया ।
विधिरेककचक्रचारिणं किमु निर्मित्सति मान्मथं रथम् ॥ २६ ॥
तरुमूरुयुगेन सुन्दरी किमु रम्भां परिणाहिना परम् ।
तरुणीमपि जिष्णुरेव तां धनदापत्यतपःफलस्तनीम् ॥ २७ ॥
जलजे रविसेवयेव ये पदमेतत्पदतामवापतुः ।
ध्रुवमेत्य रतः सहंसकीकुरुतस्ते विधिपत्रदम्पती ॥ २८ ॥

पृथ्विति । किमुत्प्रेक्षे विधिर्ब्रह्मा पृथुः स्थूलो वर्त्तुलो वृत्तो यस्तस्या दमयन्त्या नितम्बः कट्याः पश्चाद्भागस्तं करोतीति तादृशः सन् मिहिरस्यन्दनस्य सूर्य्यरथस्य यत् शिल्पं निर्म्माणं तस्य शिक्षया अभ्यासेन एककेनासहायेन चक्रेण चरतीत्येवंशीलं मान्मथं कन्दर्प-सम्बन्धिनं रथं निर्म्मित्सति निर्म्मातुमिच्छति । विधिर्हि पूर्व्वम् एककचक्रचारिणं सूर्य्यरथं कृतवान् तच्छिक्षया सम्प्रति किं दमयन्तीनितम्बरूपं तथाविधं कामरथं कर्त्तुमिच्छतीति तस्या नितम्बः कामरथत्वेनोत्प्रेक्षितः । एतेन भैम्यानितम्बोदर्शनमात्रेण काममाविर्भा-वयतीति सूचितम् । मिहिरारुणपूषण इत्यमरः । पश्चान्नितम्बः स्त्रीकट्या इति च ॥ २६ ।

तरुमिति । हे भो राजन् सुन्दरी दमयन्ती परिणाहिना विशालेन ऊरुयुगेण ऊरुद्वयेन परं केवलं तरुं वृक्षरूपां रम्भां कदलीमेव किं जिष्णुर्जेत्री अपि तु तरुणीमपि युवतीमपि तां रम्भां रम्भानाम्नीमप्सरसं जिष्णुः किम्भूतां धनदापत्यस्य कुबेरपुत्रस्य नल-कूवरस्य तपसः फलं स्तनौ यस्यास्तादृशीं तदुपभोग्यत्वात् । कदलीसाम्यापेक्षया तस्या ऊरू सरलौ कोमलौ च रम्भाप्सरोऽपेक्षया च सा सुन्दरीति पर्य्यवसितोऽर्थः । अत्र जिष्णु-रेवेत्येवकारस्य रम्भामित्यनेनान्वयः । परिणाहो विशालतेत्यमरः । रम्भा स्यादप्सरो-भेदे कदलीव्रीहिभेदयोरिति बलः ॥ २७ ॥

जलजे इति । ये जलजे पद्मे रविसेवयेव सूर्य्योपासनयेव एतत्पदतां दमयन्तीचरण-स्वरूपं पदम् उत्तमस्थानम् आधिपत्यं वा अवापतुः प्रापतुः कृतः शब्दात् हंसरवतुल्यशिञ्जि-तात् ध्रुवमुत्प्रेक्षे शब्दादेवेत्यहमुत्प्रेक्षे इत्यर्थः ते जलजे कर्म्मभूते विधिपत्रदम्पती ब्रह्म-वाहनहंसजायापती एत्य आगत्य सहंसकीकुरुतः हंसपङ्क्ति कुरुतः अत्र च पादकटक-

श्रितपुण्यसरःसरित्कथं न समाधिक्षपिताखिलक्षपम् ।
जलजङ्गतिमेतु मञ्जुलां दमयन्तीपदनाम्नि जन्मनि ॥ ३९ ॥
सरसीः परिशीलितुं मया गमिकर्मीकृतनैकनीवृता ।
अतिथित्वमनायि सा दृशोः सदसत्संशयगोचरोदरी ॥ ४० ॥

सहिते कुरुतः । हंसदम्पती एव पादकटकरूपेण परिणतावित्यर्थः । सूर्यसेवया पद्मयोर्दमयन्तीपदत्वलाभो विधिसेवया हंसयोश्च एतच्चरणवलयत्वलाभो युक्त एव । अन्योऽपि कश्चिद्देवमाराध्य उत्तमपदं लभन्ते । रुत इति उत्प्रेक्षाया हेतुः रुतः शब्दादित्यनुमीयते इत्यपरे रु शब्दे भावे क्विप् यद्वा रुतौ रुतः शब्दं कुरुतः अतो विधिपक्षदम्पती एव ते सहंसकीकुरुतः । ध्रुवं निश्चये । हंसकः पादकटक इत्यमरः ॥ ३८ ॥

श्रितेति । जलजं पद्मं दमयन्त्याः पदमिव चरणमेव नाम यस्य तादृशे जन्मनि मञ्जुलां समीचीनां गतिं गमनम् अथ च दशां कथं न एतु प्राप्नोतु उचितैव तत्प्राप्तिरिति काकुः । किम्भूतं यतः श्रिता उपजीविता अथ च आश्रिताः पुण्याः श्रेयस्कारिण्यः अथ च पवित्राः सरःसरितः सरसीनद्यो येन तादृशं तथा समाधिना ध्यानेन अथ च निद्रया मुद्रणेनेत्यर्थः क्षपिता अतिवाहिता अखिलाः समस्ताः क्षपा रात्रयो येन तादृशम् । अन्योऽपि पुण्यसरसीं पम्पादिकां पुण्यनदीं गङ्गादिकां वा उपजीव्य समाधिना निखिलरजनीरतिवाह्य च उत्तमां गतिं प्राप्नोति । अत्र सरःसरितोरुभयोरुपादानेन अखिलेति रात्रिविशेषणदानेन च पद्मं बहुषु जन्मसु बहुकालं तपस्यां कृत्वा भैमीपदनामजन्म प्राप्तं न त्वनायासेनेति सूचितम् । तस्याः पदमतीवमनोज्ञमिति पर्य्यवसितोऽर्थः । समाधिर्नियमे ध्याने निद्रायाञ्च समर्थन इति विश्वः । गतिः स्त्री मार्गदशयोर्ज्ञाने यात्राभ्युपाययोरिति मेदिनी ॥ ३९ ॥

कथं भैमी एतादृशी त्वया ज्ञातेत्याह । सरसीरिति । सरसीः सरांसि ह्रस्वसरांसि वा परिशीलितुम् अवगाहितुं गमिकर्मीकृता गता नैका बह्वो नीवृतो जनपदा येन तादृशेन मया सा दमयन्ती दृशोश्चक्षुषोरतिथित्वं गोचरत्वं चक्षुरिन्द्रियजन्यज्ञानविषयत्वमित्यर्थः अनायि प्रापिता दृष्टेत्यर्थः । किम्भूता सा सदसतोः संशयो विद्यमानाविद्यमान-

अवधृत्य दिवोऽपि यौवतैर्न सहाधीतवतीमिमामहम् ।
कतमस्तु विधातुराशये पतिरस्या वसतीत्यचिन्तयम् ॥ ४१ ॥
अनुरूपमिमं निरूपयन्नथ सर्वेष्वपि पूर्वपक्षताम् ।
युवसु व्यपनेतुमक्षमस्त्वयि सिद्धान्तधियं न्यवेशयम् ॥ ४२ ॥

कोटिकः सन्देहः उदरमस्ति नास्ति वेत्येवंरूपस्तस्य गोचरो विषयः उदरं यस्यास्तादृशी अतिकृशोदरीत्यर्थः एतेन न क्वापि तादृशी दृष्टेति भावः । गमिकर्म्मीकृतेति गमिर्गमनम् अनुकूलतया उत्तरदेशसंयोगावच्छिन्नो व्यापारस्तस्य कर्म तन्निष्ठधात्वर्थतावच्छेदकरूपफलाधारः अतादृक् तादृक् कृत इति अभूततद्भावे च्विः केचित्तु गमिर्गमधातुस्तस्य कर्मकारकविशेष इत्याहुस्तन्न वर्णविशेषात्मकस्य गमधातोः कारकसम्बन्धाभावात् न च परम्परया तत्सम्बन्धोऽस्तीति वाच्यं तदपेक्षया गमनार्थकत्वकरणस्यैव सम्यक्त्वात् इक् धातुकथने इति सूत्रे भावेऽपीकोविधानात् । सरसी स्यान्महत्सर इति वचः । कासारः सरसी सर इत्यमरः नीवृज्जनपद इति च ॥ ४० ॥

श्लोकद्वयेन त्वमेव दमयन्तीयोग्य इति दर्शयति । अवधृत्येति दिवोऽपि स्वर्गस्यापि यौवतैर्युवतिसमूहैर्न सहाधीतवतीं न सहाध्ययनकर्त्रीम् असदृशीमित्यर्थः इमां दमयन्तीम् अवधृत्य निश्चित्य तु पुनः विधातुः प्रजापतेराशये मनसि कतमः बहुषु मध्ये क उत्तमो जनोऽस्या दमयन्त्याः पतिः स्वामी वसति विद्यते इति अहमचिन्तयं चिन्तितवान् स्वर्गसुन्दरीभ्योऽप्यधिकसुन्दर्या दमयन्त्या योग्यः पतिः कतमो विधिना निर्मित इति चिन्तितवानित्यर्थः । अत्र सहाध्ययनं सादृश्यसूचकम् ॥ ४१ ॥

अनुरूपेति । अनुरूपं रूपसदृशं योग्यमित्यर्थः इमं भैम्याः पतिं निरूपयन् अयमस्या योग्यो वरोऽयं वेति विचारयन्नहं अथ पश्चात् सर्वेष्वपि युवसु तरुणेषु पूर्वपक्षताम् अयोग्यत्वरूपां व्यपनेतुं प्रत्याख्यातुम् अक्षमोऽसमर्थः सन् त्वयि सिद्धान्तधियं भैमीयोग्यत्वबुद्धिं न्यवेशयं निवेशितवान् त्वमेव तस्या योग्य इति निश्चितवानित्यर्थः । भैमीरूपदर्शनेन तरुणत्वव्यापकमयोग्यत्वमिति पूर्वपक्षे नैषधाख्ये नलनामनि तरुणे तदभावादिति सिद्धान्तः ॥ ४२ ॥

अनया तव रूपसीमया कृतसंस्कारविबोधनस्य मे ।
चिरमप्यवलोकिताद्य सा स्मृतिमारूढवती शुचिस्मिता ॥ ४३ ॥
त्वयि वीर विराजते परं दमयन्तीकिलकिञ्चितं किल ।
तरुणीस्तन एव दीप्यते मणिहारावलिरामणीयकम् ॥ ४४ ॥
तव रूपमिदं तया विना विफलं पुष्पमिवावकेशिनः ।
इयमृद्धधना वृथावनी सुवनी सम्भवदल्पिकापि का ॥ ४५ ॥

उभयोः साम्यप्रदर्शनया राज्ञोऽनुरागं वर्द्धयति । अनयेति । शुचिस्मिता शुद्धहास्या सा दमयन्ती चिरं बहुकालम् अवलोकितापि दृष्टापि अनया दृश्यमानया तव रूपसीमया सौन्दर्य्यमर्य्यादया कृतं संस्कारस्य पूर्व्वानुभवजनितभावनाख्यसंस्कारविशेषस्य विबोधनम् उद्बोधो यस्य तथाविधस्य मे मम अद्य अधुना स्मृतिम् आरूढवती गतवती स्मरणविषयो बभूवेत्यर्थः । सदृशवस्तुदर्शनेन हि संस्कारोद्बोधात् सदृशवस्त्वन्तरस्मृतिर्भवति ॥ ४३ ॥

एवमुभयोः साम्यं प्रतिपाद्य भैमी तवैव योग्येत्याह । त्वयीति । किल सम्भावनायां हे वीर हे शूर दमयन्त्याः किलकिञ्चितं कामचेष्टाविशेषः परं केवलं त्वयि विराजते विशेषेण शोभते । वीरप्रियाः खलु स्त्रिय इति सूचनार्थं वीरेति सम्बोधनं । दृष्टान्तेनेदं द्रढयति । मणिहारावल्या रत्नमालापङ्क्तेः रामणीयकं सौन्दर्य्यं तरुणीस्तन एव युवत्या एव कुचे दीप्यते शोभते न तु वृद्धस्त्रियः । योग्यं योग्येन युज्यते न त्वयोग्येनेति भावः । स्मितशुष्करुदितहसितत्रासक्रोधश्रमादीनाम् । साङ्कर्य्यं किलकिञ्चितमभीष्टतमसङ्गमादिजाद्धर्षादिति साहित्यदर्पणः ॥ ४४ ॥

अत्यन्तमुत्कण्ठयति । तवेति । इदं दृश्यमानं तव रूपं सौन्दर्य्यं तया दमयन्त्या विना विफलं निरर्थकम् अवकेशिनो वन्ध्यवृक्षस्य पुष्पमिव । तदपि फलशून्यं भवति । तया विना न केवलं रूपं विफलं किन्तु ऋद्धधना प्रचुरधनापि इयमवनी पृथिवी वृथा व्यर्थैव । तथा सम्भवदल्पिकापि कूजत्कोकिलापि सुवनी क्रीडावनी का न कापि । अकिञ्चित्करीत्यर्थः । तया विनेत्यस्य सर्व्वत्रैवानुषङ्गः । वन्ध्योऽफलोऽवकेशी चेत्यमरः ॥ ४५ ॥

अनयामरकाम्यमानया सह योगः सुलभस्तु न त्वया ।
घनसंवृतयाम्बुदागमे कुमुदेनेव निशाकरत्विषा ॥ ४६ ॥

तदहं विदधे तथा तथा दमयन्त्याः सविधे तव स्तवम् ।
हृदये निहितस्तया भवानपि नेन्द्रेण यथापनीयते ॥ ४७ ॥

तव सम्मतिमत्र केवलामधिगन्तुं धिगिदं निवेदितम् ।
ब्रुवते हि फलेन साधवो न तु कण्ठेन निजोपयोगिताम् ॥ ४८ ॥

यद्यहं तस्या योग्यो वरस्तर्हि सुलभा सा कथमित्याह । अनयेति । तु पुनः अमरकाम्यमानया देवैरपि प्रार्थ्यमानया अनया दमयन्त्या सह योगः सम्बन्धः त्वया न सुलभः देवैरपि प्रार्थ्यमानत्वात् सा त्वया दुर्लभैवेत्यर्थः । उपमिनोति अम्बुदागमे प्रावृट्काले घनसंवृतया मेघैराच्छादितया निशाकरत्विषा ज्योत्स्नया सह योगः कुमुदेनेव कैरवेणेव । यथा कुमुदेन ज्योत्स्नया सह योगो दुःखेन लभ्यते तथेत्यर्थः । यथा कदाचित् कुमुदेनापि दैवात् चन्द्रिका प्राप्यते तथा मम साहाय्यात् त्वयापि सा प्राप्स्यत इति भावः ॥ ४६ ॥

पूर्वश्लोकेन व्यञ्जितमेवार्थं व्यक्तीकुर्वन् निजप्रयोजकतां दर्शयति । तदिति । तस्मात् अहं तथा तथा तेन तेन प्रकारेण दमयन्त्याः सविधे समीपे तव स्तवं प्रशंसां विदधे करिष्यामि यथा येन प्रकारेण तया दमयन्त्या हृदये चित्ते निहितो धृतोऽनसा पतित्वेनाभिमत इत्यर्थः भवान् इन्द्रेणापि किं पुनर्मनुष्येण न अपनीयते न दूरीकर्तुं शक्यते । विदधे अपनीयते इति वर्तमानसामीप्ये लट् ॥ ४७ ॥

निजौद्धत्यं परिहरन्नाह । तवेति । अत्र दमयन्तीपरिणये केवलां तव सम्मतिम् अनुमतिम् अधिगन्तुं ज्ञातुम् अत्र तव सम्मतिरस्ति न वेति निश्चेतुमित्यर्थः इदं निवेदितं मम निवेदनं धिक् निन्दनीयमेवास्तु । हि यतः साधवो महान्तो निजोपयोगितां स्वोपकारित्वं फलेन फलनिष्पत्त्या ब्रुवते वदन्ति न तु कण्ठेन कण्ठरवेण ब्रुवते कण्ठरवेण न ज्ञापयन्तीत्यर्थः । कण्ठो गले गलध्वाने इति मेदः ॥ ४८ ॥

तदिदं विशदं वचोऽमृतं परिपीयाभ्युदितं द्विजाधिपात् ।
अतितृप्ततया विनिर्ममे स तदुद्गारमिव स्मितं सितम् ॥ ४९ ॥
परिमृज्य भुजाग्रजन्मना पतगं कोकनदेन नैषधः ।
मृदु तस्य मुदेऽगिरद्गिरः प्रियवादामृतकूपकण्ठजाः ॥ ५० ॥
न तुलाविषये तवाकृतिर्न वचोवर्त्मनि ते सुशीलता ।
त्वदुदाहरणाकृती गुणाविति सामुद्रकसारमुद्रणा ॥ ५१ ॥

हंसवचनं श्रुत्वा राज्ञोहर्षातिशयमाह । तदिति । स राजा द्विजाधिपात् हंसात् अथच द्विजराजात् चन्द्रात् अभ्युदितम् उत्पन्नं विशदं व्यक्तं स्फुटार्थमित्यर्थः अथ च शुभ्रं तदिदं वचोवचनम् अत्याह्लादकत्वादमृतमिवेति तत्परिपीय श्रुत्वा अथ च पीत्वा अतितृप्ततया अतिहृष्टतया अथ च भोजनाधिक्येन तस्य परिपीतस्य वचोऽमृतस्य उद्गारमिव वमनमिव सितं शुभ्रं स्मितम् ईषद्धसनं विनिर्ममे चकार । अन्योऽपि कश्चिद्देव-श्चन्द्रादुत्पन्नम् अमृतं पीत्वा भोजनाधिक्यात् शुभ्रमुद्गारं करोति । स्मितस्य शुभ्रत्वञ्च यशसि धवलता वर्ण्यते हासकीर्त्योरिति कविसमयोक्तेः अमृतस्य स्वभावादेव । विशदः पाण्डुरे व्यक्ते इति हेमचन्द्रः ॥ ४९ ॥

आश्वासपूर्वकं राजवचनारम्भं वर्णयति । परिमृज्येति । नैषधो नलः कोकनदेन रक्तोत्पलस्वरूपेण भुजाग्रजन्मना करेण पतगं पक्षिणं हंसं परिमृज्य तस्य हंसस्य मुदे हर्षाय मृदु कोमलं यथा तथा गिरो वचनानि अगिरत् उच्चरितवान् । किम्भूताः गिरः प्रियवादो मिष्टवचनमेवामृतं जलं तस्य कूपस्तद्रूपोयः कण्ठस्तस्माज्जायन्त इति तादृशाः । मनोहरं सरसञ्च वचनमुवाचेति भावः । रक्तोत्पलं कोकनदमित्यमरः ॥ ५० ॥

गिरएवाह । न तुलेति । हे हंस तव आकृतिराकारोऽवयव इत्यर्थः तुलाविषये तुलाया औपम्यप्रकारकज्ञानस्य विषयो गोचर उपमेय इत्यर्थः तस्मिन् तन्मध्ये न गण्यत-इति शेषः असाधारणधर्मवत्त्वात् नान्यः सदृशीत्यर्थः अन्यत्तु नायिकावदनादिकं वस्तु चन्द्रा-द्युपममिति तुलाविषयएव तुल्यतेऽसाविति तुला उपमेयं तत्तथा विषये न उपमाना-भावात किन्तूपमानमेवेति भावः । तथा ते तव सुशीलता साधुस्वभावो वचोवर्त्मनि

न सुवर्णमयी तनुः परं ननु किं वागपि तावकी तथा ।
न परं पथि पक्षपातितानवलम्बे किमु मादृशेऽपि सा ॥ ५२ ॥
भृशतापभृता मया भवान्मरुदासादि तुषारसारवान् ।
धनिनामितरः सतां पुनर्गुणवत्सन्निधिरेव सन्निधिः ॥ ५३ ॥

न वचनगोचरो न वर्णयितुम् न शक्यत इत्यर्थः अतएव आकृतौ गुणा इति यत्राकृतिस्तत्र गुणा वसन्तीति सामुद्रकस्य भद्राभद्रलक्षणशास्त्रस्य सारो रहस्यं तस्य मुद्रणा नियमना त्वदुदाहरणा त्वमेव उदाहरणं दृष्टान्तो यस्याः सा अन्यथा सा निर्विषया स्यादिति भावः। आकृतौ गुणा इति यस्य यादृशी आकृतिस्तत्र तादृशा गुणास्तिष्ठन्तीत्यर्थः। तुलाविषयइति पृथक्करणे सप्तमी पृथक्करणधर्मस्तु मनोज्ञत्वादिकमूह्यम् ॥ ५१ ॥

पुनः स्तुवन्नाह। न सुवर्णमयीति। ननु सम्बोधने ननु हे हंस परं केवलं तावकी तवेयं तनुः शरीरं न सुवर्णमयी न हेममयी किं किन्तु तावकी वागपि वाण्यपि तथा सुवर्णमयी शोभना वर्णा अक्षराणि यस्यां तत्स्वरूपा। शरीरसौन्दर्यं वाक्पटुत्वञ्च उभयमेव तवास्तीत्यर्थः। तथा तव पक्षपातिता पक्षाभ्यां छदाभ्यां पतति उड्डयत इत्येवंशीलता परं केवलम् अनवलम्बे आलम्बनशून्ये पथि आकाशमार्गे न किमु किन्तु सा पक्षपातिता अनुकूलवर्त्तित्वं निरवलम्बे निराश्रये अनन्यगतिक इत्यर्थः मादृशेऽपि अस्तीति शेषः। दमयन्तीलाभे निरालम्बनस्य मम त्वमेवालम्बनमिति भावः ॥ ५२ ॥

भृशेति। हे हंस भृशतापं अतिशयितविरहज्वरं बिभर्त्ति धारयतीति तादृशेन मया भवान् तुषारस्य हिमस्य सारः श्रेष्ठभागो यत्र तादृशोऽतिशीतल इत्यर्थः मरुदिव वायुरिव आसादि प्राप्तः। यथा ज्वरवतो जनस्य शीतलेन वायुना तापनाशस्तथा विरहज्वरवतो मम भवत्सङ्गमेनेत्यर्थः। इदमेवार्थान्तरेण समर्थयति धनिनां धनवतां कुवेरादीनां इतरः पद्मशङ्खादिरूपः सन्निधिः सम्यङ्निधिः सतां साधूनां पुनर्गुणवतां सन्निधिरेव समागम-एव सन्निधिः सम्यक् निधिः न त्वितरः। यथा धनिनां निधिना हर्षो जायते तथा साधूनां गुणवत्समागमेनेत्यर्थः। संनिरिति पृथक्पदं वा। तापस्तु विरहज्वर इति दर्पणः ॥ ५३ ॥

अतश्च: श्रुतिमागतैव सा त्रिजगन्मोहमहौषधिर्मम ।
अधुना तव शंसितेन तु स्वदृशैवाधिगतामवैमि ताम् ॥ ५४ ॥
अखिलं विदुषामनाविलं सुहृदा च स्वहृदा च पश्यताम् ।
सविधेऽपि न सूक्ष्मसाक्षिणी वदनालङ्कृतिमात्रमक्षिणी ॥ ५५ ॥
अमितं मधु तत्कथा मम श्रवणप्राघुणिकीकृता जनैः ।
मदनानलबोधनेऽभवत् खग धाय्या धिगधैर्य्यधारिणः ॥ ५६ ॥

अतिमित्रतया विश्वासं व्यञ्जयन्नाह । अतश्च इति । त्रिजगतां त्रिभुवनानां मोहे मूर्च्छायां वशीकरण इत्यर्थः महौषधिः सम्मोहिनी विद्येत्यर्थः सा दमयन्ती अतश्चोऽनेकवारं मम श्रुतिं श्रवणविषयताम् आगतैव प्राप्तैव न तु साक्षात्कृता तु पुनः अधुना इदानीं तव शंसितेन कथनेन स्वदृशैव आत्मचक्षुषैव अधिगतां दृष्टां तां दमयन्तीम् अवैमि जानामि । यद्यपि मया निजचक्षुषा सा न दृष्टा तथापि भवत्कर्तृकदर्शनेनैव मम दर्शनसिद्धिरित्यतिमित्रतया अतिशयोक्तिः । अधुनेत्यत्रामुनेति क्वचित् पाठः ॥ ५४ ॥

स्वनयनदर्शनादपि मित्रवचनस्याधिक्यमाह । अखिलमिति । सुहृदा च मित्रेण च स्वहृदा च स्वमनसा च अखिलं समस्तं वस्तु अनाविलमसन्दिग्धं यथा तथा पश्यतां शब्दानुमानाभ्यां जानतां जनानाम् अक्षिणी चक्षुषी वदनालङ्कृतिमात्रम् मुखालङ्कार एव न त्वन्यत्र तयोः प्रयोजनं यतः सविधेऽपि समीपेऽपि किं पुनर्दूरे न सूक्ष्मसाक्षिणी न परमाण्वादिक्षुद्रवस्तुग्राहिके परमाण्वादिकम् हि चक्षुषा न गृह्यते किन्तु मित्रेण मनसा वा शब्दानुमानादिना ज्ञायते । एतेन स्वचक्षुषा दर्शनापेक्षया मित्रस्य तव वचनम् ममात्यन्तं विश्वासजनकमिति सूचितम् । अत्र चकारावुभयप्राधान्यार्थकौ ॥ ५५ ॥

तस्याः श्रवणेन स्वस्य पूर्वरागविप्रलम्भमपि किञ्चिदाह । अमितमिति । हे खग हे पक्षिन् हंस अमितं मधु अपरिमितमधुस्वरूपा तत्कथा तस्या दमयन्त्याः कथा जनैर्वन्द्यादिभिर्मम श्रवणप्राघुणिकीकृता श्रुतेरतिथीकृता सती श्राविता सतीत्यर्थः

विषमो मलयाहिमण्डलीविषफूत्कारमयो मयोज्झितः ।
बत कालकलत्रदिग्भवः पवनस्त्वद्विरहानलैधसा ॥ ५७ ॥
प्रतिमासमसौ निशापतिः खग सङ्गच्छति यद्दिनाधिपम् ।
किमु तीव्रतरैस्ततः करैर्मम दाहाय स धैर्य्यतस्करैः ॥ ५८ ॥

मदनानलबोधने अत्रापि ममेत्यस्यानुषङ्गः मम कामाग्निसन्दीपने धाय्या वह्निसमिन्धन-मन्त्रोऽभवत् । कामतापजनिका भूतवतीत्यर्थः । मम किम्भूतस्य धिगधैर्य्यधारिणः निन्दिताधैर्य्यवतः । अधैर्य्यधारिणोऽस्मान् धिगिति वा । अन्योऽपि अपरिमितं मधु पीत्वा पश्चात् संतप्तो भवति । अतिथिः स्यात् प्राघुणिक इति वलः । ऋक् सामधेनी धाय्या च या स्यादग्निसमिन्धन इत्यमरः ॥ ५६ ॥

विषम इति । बत खेदे तस्या दमयन्त्या विरह एव अनलोऽतिमात्रदाहकत्वाद्वह्नि-स्तस्य एधसा दाह्यत्वात् काष्ठभूतेन मया कालस्य यमस्य कलत्रम् अधीशत्वात् भार्य्या या दिक् दक्षिणा दिक् तद्भवस्तदुत्पन्नः पवनो वायुः मलये मलयाचले वर्त्तमाना या अहि-मण्डली सर्पसमूहस्तस्या विषफूत्कारमयो विषवद्दाहकत्वात् विषयुक्तफूत्कारस्वरूपः उज्झित-स्त्यक्तः । विषफूत्कारमयत्वेन संभावित इत्यर्थः । ईदृक्तत्वे हेतुगर्भविशेषणमाह यतो विषमः दुःसहः । विविधा मा उपमा यस्य स विषोपम इत्यर्थः इति वा । यथा फूत्कारसंधुक्षितेन वह्निना काष्ठमतिमात्रं दह्यते तथा अहमपि सर्पाणां विषफूत्कार-मयपवनसंधुक्षितविरहाग्निनाधिकं दह्ये इति भावः । कालकलत्रेत्यनेन स्वस्य मरण-शङ्कापि सूचिता ॥ ५७ ॥

प्रतिमासमिति । हे खग असौ निशापतिश्चन्द्रः प्रतिमासं मासि मासि दिनाधिपं सूर्य्यं यत्सङ्गच्छति प्राप्नोति समसूत्रपातन्यायेनोपर्य्यधोभावेन एकराशौ मिलतीत्यर्थः ततः सूर्य्यसङ्गमाद्धेतोः स चन्द्रः तीव्रतरैरतितीक्ष्णैर्धैर्य्यतस्करैर्धैर्य्यचौरैर्धैर्य्यविलोपकैरित्यर्थः करैः किरणैर्मम दाहाय किमु जाता इति शेषः । अयं भावः चन्द्रो हिमकिरणो न दाहकः तथापि मां यद्दहति तन्न स्वैः किरणैः किन्तु सूर्य्यसङ्गमात् तदीयकरैरेवेति ॥ ५८ ॥

कुसुमानि यदि स्मरेषवो न तु वज्रं विषवल्लिजानि तत् ।
हृदयं यदमूमुहन्नमूर्मम यच्चातितमामतीतपन् ॥ ५९ ॥
तदिहानवधौ निमज्जतो मम कन्दर्पशराधिनीरधौ ।
भव पोतइवावलम्बनं विधिनाकस्मिकसृष्टसन्निधिः ॥ ६० ॥
अथवा भवतः प्रवर्त्तना न कथं पिष्टमियं पिनष्टि नः ।
स्वत एव सतां परार्थता ग्रहणानां हि यथा यथार्थता ॥ ६१ ॥

कुसुमेति । स्मरेषवः कामबाणा यदि कुसुमानि पुष्पाणि न तु वज्रं तत्तर्हि तानि विषवल्लिजानि विषलताजातानि कामबाणानाम् लोकप्रसिद्ध्या पुष्पत्वमेवास्तु माभूद्वज्रत्वं किन्तु विषलतोत्पन्नत्वमपि तेषां मन्तव्यम् । कुत एवं वदसीत्याह यद्यस्मात् अमूः स्मरेषवो मम हृदयं अमूमुहन् मोहयामासुः यच्च यस्माच्च अतितमाम् अतिशयेन अतीतपन् तापयामासुः । अयम्भावः कुसुमानां न मोहजनकत्वं न वा तापकत्वम् वरं तापादि-निवारकत्वमस्ति तथापि यन्मोहयन्ति तापयन्ति च तत्र विषवल्लिजत्वमेव कारणमन्यथा-सम्भवादिति । पवी रोप इषुर्द्वयोरित्यमरः । अमूमुहन्निति अतीतपन्निति च णिजन्ताभ्यां मुहतपाभ्यां लुङीऽन् । अकर्म्मकत्वात् याशिङ्क्षेत्यादिना हृदयमिति प्रयोज्यस्य कर्मत्वम् ॥५९॥

पूर्वोक्तैर्दमयन्त्यां स्वस्याप्यनुरागितां प्रकाश्य सम्प्रति तदर्थं प्रेरयति । तदिति । तत्तस्मात् अनवधौ सीमारहिते इह कन्दर्पशराधिनीरधौ कन्दर्पस्य कामस्य शरैर्वाणैर्य-आधिर्म्मानसव्यथा तद्रूपे नीरधौ समुद्रे निमज्जतो निमग्नीभवतो मम त्वं पोतइव वहित्रमिव आलम्बनम् आश्रयो भव त्वं किम्भूतः विधिना विधात्रा दैवेन वा आकस्मिकोऽकस्मात् सृष्टो विहितः सन्निधिः सान्निध्यं यस्य तादृशः । अन्यस्यापि अनवधौ समुद्रे निमज्जतो जनस्याकस्माद्विधिवशादुपस्थितपोत आश्रयो भवति । पुंस्याधिर्मानसी व्यथेत्यमरः । पोतः शिशौ वहित्रे च गृहस्थाने च वाससीति मेदिनी ॥ ६० ॥

स्ववचनस्य निष्फलतां प्रतिपादयन्नत्यन्तं प्रेरयति । अथवेति । अथवेति पूर्वानादरे इयं भवतः प्रवर्त्तना भवत्कर्म्मकप्रेरणा कथं पिष्टं न पिनष्टि अपितु पिनष्ट्येव यथा पिष्टस्य पेषणं विफलं तथेयं प्रवर्त्तना विफलेत्यर्थः । कुत इत्याह हि यस्मात् सतां

तव वर्त्मनि वर्त्ततां शिवं पुनरस्तु त्वरितं समागमः ।
अपि साधय साधयेप्सितं स्मरणीयाः समये वयं वयः ॥ ६२ ॥
इति तं स विसृज्य धैर्य्यवान्नृपतिः सूनृतवाग्बृहस्पतिः ।
अविशद्वनवेश्म विस्मितः श्रुतिलग्नैः कलहंसशंसितैः ॥ ६३ ॥

साधूनां परार्थता परोपकारित्वं स्वत एव स्वभावत एव भवतीति शेषः न तु प्रेरणामपेक्षते । यथा ग्रहणानां ज्ञानानां स्वतो यथार्थता प्रामाण्यम् । ज्ञानानां स्वतः प्रामाण्यं न तु परत इति मीमांसकाः । यद्वा गृह्यन्ते ज्ञायन्ते अर्था एभिरिति ग्रहणानीन्द्रियाणि तेषां यथार्थता अर्थानतिक्रम्य वर्त्तिता स्वस्वार्थग्राहकतेत्यर्थः । यथा श्रवणादीन्द्रियाणि सन्निकृष्टं शब्दाद्यर्थमन्यमनपेक्ष्यैव प्रत्यक्षयन्ति तथा साधवः परस्य प्रेरणामनपेक्ष्यैव उपकुर्व्वन्तीति भावः । उक्तञ्च नीतिशतके एते सत्पुरुषाः परार्थघटकाः स्वार्थं परित्यज्य ये इति ॥ ६१ ॥

आशीर्वादादिना हंसं सन्तोषयन् प्रस्थापयति । तवेति । वर्त्मनि पथि तव शिवं कल्याणं वर्त्ततां जायतां पुनः कृतकार्य्यस्य तव समागमः मया सह संमेलनं त्वरितं शीघ्रम् अस्तु भवतु । अपि किञ्च ईप्सितं दमयन्तीलाभरूपं ममाभीष्टं साधय साधय निष्पादय निष्पादय । हे वयः हे पक्षिन् हंस वयं समये प्रतिबन्धकोपस्थितिकाले स्मरणीयाः स्मर्त्तव्याः अनुग्राह्या इत्यर्थः । प्रतिबन्धकोस्थितिश्चेन्ममालोकप्रशंसयापि कार्य्यं साधनीयमिति भावः । साधय साधयेति त्वरायां यावदशेषमित्यनेन द्विरुक्तिः । केचित्तु साधय गच्छ साधय निष्पादयेति वदन्ति तन्न समीचीनं नाटकादावेव णिजन्तसाधेर्गमनार्थकतया प्रयोगात् । तथाच नाट्योक्तिमधिकृत्य प्रायेण णजन्तकः साधिर्गमेः स्थाने प्रयुज्यत इति साहित्यदर्पणः ॥ ६२ ॥

हंसे प्रस्थापिते राज्ञो व्यापारमाह । इतीति । सूनृतवाचि प्रियसत्यवचने बृहस्पतिरिवेति ताडशः स नृपतिर्नलः इति पूर्वोक्तप्रकारेण तं हंसं विसृज्य प्रस्थाप्य धैर्य्यवान्

अथ भीमसुतावलोकनैः सफलं कर्त्तुमहस्तदेव सः ।
चितिमण्डलमण्डनायितं नगरं कुण्डिनमण्डजो ययौ ॥ ६४ ॥
प्रथमं पथि लोचनातिथिं पथिकप्रार्थितसिद्धिशंसिनम् ।
कलसं जलसंभृतं पुरः कलहंसः कलयाम्बभूव सः ॥ ६५ ॥

सन् आकस्मिकताहृशवृत्तान्तेन दमयन्तीलाभे कृतनिश्चयत्वाद्धैर्य्ययुक्तः सन् वनवेश्म उद्यानमध्यस्थक्रीड़ागृहम् अविशत् प्रविष्टवान् किम्भूतः श्रुतिलभ्यैः श्रवणविषयैः श्रुतेरित्यर्थः हंसशंसितैः राजहंसभाषितैः कलैर्मधुरास्फुटैर्हंसशंसितैर्वा विस्मितः हंसोऽप्येवं वदतीति प्राप्तविस्मयः । स्मृतिलभ्यैरिति पाठे स्मृतिविषयैरित्यर्थः । सूनृतं प्रिये सत्य इत्यमरः ध्वनौ तु मधुरास्फुटे कल इति च । कलहंसस्तु कादम्बे राजहंसे नृपोत्तमे इति मेदिनी ॥ ६२ ॥

हंसप्रस्थानमाह । अथेति । अथानन्तरं सोऽण्डजो हंसः भीमसुतावलोकनैर्दमयन्तीदर्शनैस्तदेवाहर्दिनं सफलं सार्थकं कर्त्तुं चितिमण्डलस्य मण्डनायितं रमणीयत्वात् दमयन्त्यधिष्ठितत्वाद्वा अलङ्कारभूतं कुण्डिनं नाम नगरं भीमपुरं ययौ प्रस्थितवान् । तदेवेत्यनेन नलनियोगानन्तरमेव गतो न तु विलम्बः कृत इति सूचितं तेन च अतिपरोपकारकत्वमस्येति ध्वनितम् । मण्डनायितमिति मण्डनमिवाचरतीति कर्त्तुराय इत्यादिना आयः ततः कर्त्तरि क्तः ॥ ६४ ॥

अथ हंसस्य यात्रायां मङ्गलसूचकवस्तुदर्शनं श्लोकद्वयेनाह । प्रथममिति । कलहंसः राजहंसः पथि मार्गे लोचनातिथिं नयनयोरागन्तुकं पथिकानां प्रार्थिता प्रार्थनीया या सिद्धिः कार्य्यनिष्पत्तिस्तां शंसितुं सूचयितुं शीलमस्य ताहृशं जलसंभृतं जलपूर्णं कलसं पुरोऽग्रे प्रथमं कलयाम्बभूव ददर्श । अत्रातिथिशब्देनाकस्मात् ताहृशकलसोपस्थितिः सूचिता । बुद्धिपूर्वस्थापितो हि न तथा फलदः यथा आकस्मिकः । कलसं लोचनातिथिं लोचनविषयं कलयाम्बभूव कृतवानिति वा ॥ ६५ ॥

अवलम्ब्य दिदृक्षयाम्बरे क्षणमाश्चर्य्यरसालसं गतम् ।
स विलासवनेऽवनीभृतः फलमैक्षिष्ट रसालसंगतम् ॥ ६६ ॥

नभसः कलभैरुपासितं जलदैर्भूरितरक्षुपन्नगम् ।
स ददर्श पतङ्गपुङ्गवो विटपच्छन्नतरक्षुपन्नगम् ॥ ६७ ॥

स ययौ धुतपक्षतिः क्षणं क्षणमूर्द्धायनदुर्व्विभावनः ।
विततीकृतनिश्चलच्छदः क्षणमालोककदत्तकौतुकः ॥ ६८ ॥

अवलम्ब्येति । स हंसः दिदृक्षया मार्गावलोकनेच्छया दमयन्तीदर्शनेच्छया वा अम्बरे आकाशे आश्चर्य्यरसेन उद्यानदर्शनजनितादद्भुतरसेन अलसं मन्दं गतं गमनं क्षणमल्पकालम् अवलम्ब्य आश्रित्य अवनीभृतो राज्ञो विलासवने क्रीड़ाकानने रसाले आम्रद्रुमे सङ्गतं सम्बद्धं फलम् ऐक्षिष्ट दृष्टवान् । यात्राकाले फलमात्रस्य दर्शनं कार्य्यसिद्धिसूचकं विशेषतस्तु आम्रस्येति भावः । आम्रश्चूतो रसालोऽसावित्यमरः ॥ ६६ ॥

नभस इति । स पतङ्गपुङ्गवः पक्षिश्रेष्ठो हंसः नगं पर्वतं ददर्श दृष्टवान् किम्भूतं नगं नभस आकाशस्य कलभैः करिशावकस्वरूपैर्जलदैर्मेघैरुपासितम् आश्रितम् तथा भूरितराः प्रचुरतराः क्षुपा ह्रस्वशाखाशिफा यस्मिन् तादृशं तथा विटपैः शाखाभिश्छन्नास्तिरोहितास्तरक्षवो व्याघ्रविशेषाः पन्नगाः सर्पाश्च यत्र तादृशम् । यात्रायां पर्वतस्य दर्शनमपि मङ्गलसूचकं करिशावकस्यापि तथेति मेघानां तद्रूपत्वमुक्तम् । तरक्षुपन्नगयोर्दर्शनन्तु अशुभसूचकमिति तयोर्विटपच्छन्नत्वमुक्तम् । कलभः करिशावकइति ह्रस्वशाखाशिफः क्षुपइति तरक्षुस्तु मृगादनइति चामरः ॥ ६७ ॥

अथ पञ्चभिः श्लोकैर्विशिष्य हंसस्य गमनमेव वर्णयति । स इति । स हंस एवम्भूतः सन् ययौ गतवान् । किम्भूतः क्षणं व्याप्य धुता कम्पिता पक्षतिः पक्षमूलं येन तादृशः तथा क्षणम् ऊर्द्धायनेन उड्डयनेन दुर्व्विभावनः दुर्लक्ष्यः एवं क्षणं विततीकृतौ विस्तारितौ निश्चलौ निष्कम्पौ छदौ पक्षौ येन तादृशः अतएव आलोककेभ्यः पश्यद्भ्यो दत्तं कौतुकं कुतूहलं येन तादृशः । स्त्री पक्षतिः पक्षमूलमिति गरुत्पक्षच्छदाः पत्रमिति चामरः ॥ ६८ ॥

तनुदीधितिधारया रयाद्गतया लोकविलोकनामसौ ।
छदहेम कषन्निवालसत् कषपाषाणनिभे नभस्तले ॥ ६९ ॥

विनमद्भिरधःस्थितैः खगैर्झटिति श्येननिपातशङ्किभिः ।
स निरैक्षि दृशैकयोपरिस्यदसांकारिपतत्रपद्धतिः ॥ ७० ॥

ददृशे न जनेन यन्नसौ भुवि तच्छायमवेक्ष्य तत्क्षणात् ।
दिवि दिक्षु वितीर्णचक्षुषा पृथुवेगद्रुतमुक्तदृक्पथः ॥ ७१ ॥

तन्विति । असौ हंसः रयात् शीघ्रं लोकानां विलोकनां दर्शनं दर्शनविषयता-मित्यर्थः गतया प्राप्तया तनुदीधितिधारया शरीरकान्तिपंक्त्या वेगात् सूक्ष्मभूतया कान्ति-पंक्त्या वा कषपाषाणनिभे श्यामवर्णसमानत्वान्निकषप्रस्तरसदृशे नभस्तले गगनमण्डले छद-हेम पक्षसुवर्णं कषन्निव उत्कृष्टमपकृष्टं वेति संशय्य परीक्षार्थं घर्षन्निव अलसत् रराज । अन्योऽपि उत्कर्षापकर्षसंशये स्वर्णं निकषप्रस्तरे कषतीति तथोत्प्रेक्षितम् ॥ ६९ ॥

विनमद्भिरिति । श्येनस्य हिंस्रपक्षिविशेषस्य निपाते पतने शङ्किभिः शङ्कायुक्तैरत-एव झटिति शीघ्रं विनमद्भिर्नम्रीभूतैरधःस्थितैः स्वापेक्षया अधोवर्त्तिभिः खगैः पक्षिभिः एकया दृशा सभयत्वात् अद्वितीयया चक्षुषा स हंस उपरि ऊर्द्ध्वं निरैक्षि दृष्टः किम्भूतः स्यदेन वेगेन सांकारिणी सामिति ध्वनिकारिणी पतत्राणां पक्षाणां पद्धतिः पंक्तिर्यस्य सः । वस्तुपक्षिणां स्वभाववर्णनात् स्वभावोक्तिः । रंहस्तरसी तु रयः स्यदइत्यमरः । पद्धतिः पथि पंक्तौ चेति हेमचन्द्रः ॥ ७० ॥

ददृशइति । भुवि पृथिव्यां तच्छायं तस्य हंसस्य छायाम् अवेक्ष्य दृष्ट्वा तत्क्षणात् दिवि आकाशे दिक्षु च वितीर्णं दत्तं चक्षुर्येन तादृशेन सता जनेन यन् गच्छन् असौ हंसो न ददृशे न दृष्टः । किम्भूतः यतः पृथुवेगेन द्रुतं शीघ्रं मुक्तस्त्यक्तो दृक्पथो दृष्टिमार्गो येन तादृशः । पृथिव्यां छायां दृष्ट्वा किमयं पक्षी उड्डयतइति दर्शनार्थं प्रसारित-नयनेनापि जनेन अतिसत्वरगामित्वान्नासौ लक्षित इत्यर्थः । एतेन कार्य्यसाधने हंसस्य सत्वरत्वं सूचितम् । दिक्षु इत्यनन्तरं चकारो बोध्यः । विकीर्णचक्षुषेति क्वचित्पाठः विक्षिप्तचक्षुषेत्यर्थः । तच्छायमिति सेनासुराशालानिशाच्छाया वेति क्लीवत्वाद्ध्रस्वः । दृक्पथ इति ऋगादेरत्सर्वंचेत्यत्समासान्तः ॥ ७१ ॥

न वनं पथि शिश्रियेऽमुना क्वचिदप्युच्चतरद्रुचारुतम् ।
न सगोत्रजमन्ववादि वा गतिवेगप्रसरद्रुचा रुतम् ॥ ७२ ॥
अथ भीमभुजेन पालिता नगरी मञ्जुरसौ धराजिता ।
पतगस्य जगाम दृक्पथं हरशैलोपमसौधराजिता ॥ ७३ ॥
दयितं प्रति यत्र सन्तता रतिहासा इव रेजिरे भुवः ।
स्फटिकोपलविग्रहा गृहाः शशभृद्भित्तनिरङ्कभित्तयः ॥ ७४ ॥

न वनमिति । गतिवेगेन गमनवेगेन प्रसरन्ती रुक् कान्तिर्यस्य तादृशेन अमुना हंसेन पथि मार्गे क्वचिदपि प्रदेशे उच्चतराणाम् अत्युच्चानां द्रूणां वृक्षाणां चारुता सौष्ठवं यत्र तथाविधं वनं न शिश्रिये नाश्रितं न वा सगोत्रजं सजातीयपक्षिजनितं रुतं शब्दः अन्ववादि अनूदितम् । पक्षिणां हि गमनसमये पथिमध्यवर्त्तिनि उच्चवृक्षेऽवस्थानं सजातीयरवं श्रुत्वा तत्प्रतिरवकरणञ्च स्वभावः अनेन तु विलम्बभिया तदुभयमपि न कृतम् । एतेन हंसस्य परोपकारकरणे गाढ़ानुरागः सूचितः । सगोत्रेति समानो दृगादाविति समानस्य सः । सगोत्रबान्धवज्ञातिबन्धुस्वस्वजनाः समा इत्यमरः ॥ ७२ ॥

अथ हंसस्य कुण्डिनपुरदर्शनमाह । अथेति । भीमौ शत्रूणां भयजनकौ भुजौ बाहू यस्य तादृशेन धराजिता पृथिवीजयिना राज्ञा भीमेन पालिता रक्षिता मञ्जुर्मनोज्ञा असौ नगरी कुण्डिनाख्यपुरी पतगस्य हंसस्य दृक्पथं दर्शनगोचरत्वं जगाम गता हंसेन दृष्टेत्यर्थः । किम्भूता हरशैलस्य कैलासस्येव उपमा सादृश्यं येषां तैः सौधैः सुधाधवलै राजभवनैराजिता शोभिता । कैलासोऽपि भीमस्य शिवस्य भुजेन पालितः । अत्र द्वितीयचतुर्थपादान्तयोः सौधराजितेत्युभयोः साम्यादयमकेन असौधराजितेति विरोधाभासस्य सङ्करः । धराजितेति धरां जितवानिति क्विप् । सौधेति सुधया संस्कृतमिति टण् । भीमो वृकोदरे घोरे शङ्करेऽप्यम्लवेतसे इति सुधा गङ्गेष्टिकास्नुहीमूर्वालेपामृतेषु चेति च हेमचन्द्रः । सौधोऽस्त्री राजसदनमित्यमरः ॥ ७३ ॥

अथ चार्विंशत्श्लोकैर्नगरीमेव वर्णयति । दयितमिति । यत्र नगर्यां स्फटिकोपलः स्फटिकाख्यश्वेतप्रस्तरनिर्मितो विग्रहः शरीरं येषां तादृशाः अतएव शशभृतश्चन्द्रस्य भित्तं

नृपनीलमणीगृहत्विषामुपधेर्यत्र भयेन भास्वतः ।
शरणार्थमुवास वासरेऽप्यसदावृत्त्युदयत्तमं तमः ॥ ७५ ॥
सितदीप्रमणिप्रकल्पिते यदगारे हसदङ्करोदसि ।
निखिलान्निशि पूर्णिमा तिथीनुपतस्थेऽतिथिरेकिका तिथिः ॥ ७६ ॥

खण्डं, तद्वत् निरङ्का निष्कलङ्का भित्तयः कुड्यानि येषां तथाविधा गृहाः दयितं भूषितं भीमं प्रति भुवः पृथिव्याः सन्तता निरन्तरा रतिहासाइव सुरतकालीनहासा इव रेजिरे शुशुभिरे। अन्यस्या अपि स्त्रिया नायकं प्रति सुरतकाले हासा भवन्ति। हासस्य शुक्लत्वेन कविप्रसिद्धत्वादियमुत्प्रेक्षा। गृहाः पुंसि च भूम्न्येवेति भित्तं शकलखण्डे वा पुंसीति भित्तिः स्त्री कुड्यमेडूकमिति चामरः ॥ ७४ ॥

नृपेति। यत्र नगर्यां नृपस्य राज्ञो नीलमणीगृहत्विषाम् इन्द्रनीलमणिनिर्म्मित-गृहकान्तीनाम् उपधेश्छलात् तमोऽन्धकारो भास्वतः सूर्य्यस्य भयेन शरणार्थं गृहप्रविष्टं सत् रक्षकप्राप्तम् वा वासरेऽपि दिवसेऽपि उवास वसति स्म। किम्भूतम् तमः असती अविद्यमाना आवृत्तिः पुनःपुनरुत्पत्तिर्यस्य तादृशम् अतएव उदयत्तमम् अतिशयेन उद-यत् वर्द्धमानम्। अन्यत्र तमो दिवसे नश्यति रात्रौ उदयति अत्र तु तथोदयाभावा-दतिगाढमित्यर्थः। असती आवृत्तिः प्रतिबन्धकम् सूर्य्योदयादिर्यस्य अतएवोदयत्तममित्यपि प्राञ्चः। एतेन सूर्य्यादपि भीमस्य बलवत्त्वं सूचितम्। अत्रापह्नुत्यापिता भयेनेवेति प्रतीयमानोत्प्रेक्षा। उदयत्तममिति उत्पूर्वस्य इण गतावित्यस्य भौवादिकस्य शतृ ततो-ऽत्यर्थे तमः। शरणं गृहरक्षित्रोरित्यमरः ॥ ७५ ॥

सितेति। यदगारे यस्या नगर्य्या अगारे गृहे निशि रात्रौ एकिका एकाकिनी पूर्णिमा तिथिः अतिथिर्याचको भूत्वा निखिलान् सर्व्वान् तिथीन् प्रतिपदादीन् उपतस्थे प्राप्ता आगन्तुकरूपेण सङ्गतेत्यर्थः। पूर्णिमैव सर्व्वदा तत्रासीदिति भावः। किम्भूते सिताः शुभ्रा दीप्रा दीप्तिमन्तो ये मणयः स्फाटिकाद्यैः प्रकल्पिते निर्म्मिते तथा हसन्ती प्रकाशमाने अङ्करोदसी समीपद्यावाभूमी यस्य तादृशे यद्वा हसत्स्वकीयमध्यं यस्मात्तादृशे रोदसी द्यावाभूमी यस्य तादृशे। प्रतिरात्रिपूर्णिमासम्बन्धाभावेऽपि तत्सम्बन्धाभिसन्धि-

सुदतीजनमज्जनार्पितैर्घुसृणैर्यत्र कषायिताशया ।
न निशाखिलयापि वापिका प्रससाद ग्रहिलेव मानिनी ॥ ७७ ॥
क्षणनीरवया यया निशि श्रितवप्रावलियोगपट्टया ।
मणिवेश्ममयं स्म निर्मलं किमपि ज्योतिरबाह्यमीक्ष्यते ॥ ७८ ॥

श्लेषोक्तिः भ्रान्तिमानिति प्राञ्चः तिथिरर्थ्यतिथिरिति विरोधाभासश्च । अगार इति जाता-वेकवचनम् । एकैकैर्थ्यैकिका स्वार्थे कः । रोदश्च रोदसीति च दिवि भूमौ पृथक् च स्यादिति मेदिनी ॥ ७६ ॥

सुदतीति । यत्र नगर्य्यां वापिका क्रीडादीर्घिका सुदतीजनानां सुन्दरीजनानां मज्जनेन अवगाहनेन अर्पितैर्घुसृणैः कुङ्कुमैः कषायिता रक्तीकृता आशयोऽभ्यन्तरं यस्याः तादृशी सती अखिलयापि सकलयापि निशा रात्र्या न प्रससाद स्वच्छजला बभूव । एतेन नगर्य्यां बहुसुन्दरीजनाधिष्ठितत्वं सूचितम् । उपमिनोति ग्रहिला निर्बन्धवती मानिनीव मानवती नायिकेव सापि सुदती सपत्नीजनेनार्पितैः गाढालिङ्गनादिना प्रियवक्षसि दत्तैर्घुसृणैः कषायिताशया कलुषचित्ता सती नायकेन कृतप्रणामाद्युपायापि अखिलया निशा न प्रसीदति घुसृणैः कलुषा अशया निद्रारहिता इति वा । सूर्य्यरक्त-संज्ञन्तु कुङ्कुमं जागुडं दीपनं वरं सौरभं घुसृणञ्च तदिति त्रिकाण्डशेषः । आशयः स्यादभिप्राये मलिनेऽभ्यन्तरे इतीति बलः । ग्रहोऽनुग्रहनिर्बन्धाविति विश्वः ॥ ७७ ॥

क्षणेति । निशि रात्रौ क्षणमल्पकालं नीरवया निःशब्दया सत्या यया नगर्य्यां मणिवेश्ममयं मणिनिर्म्मितगृहरूपं निर्म्मलम् उज्ज्वलं किमपि अनुमशक्यम् अबाह्यं प्राकारमध्यस्थं ज्योतिस्तेज ईक्ष्यते स्म दृश्यते स्म । किम्भूतया श्रिता वप्रावलिरेव प्राकार-पंक्तिरेव योगपट्टो यया तया । अन्ययापि योगिन्या क्षणनिःशब्दया क्षणो महोत्सवात्-कारोत्सवः नीरमानन्दाश्रु तं वाति प्राप्नोतीति तादृश्यया वा श्रितयोगपट्टया च सत्या निर्म्मलम् अविद्यादोषरहितं किमप्यनिर्व्वचनीयम् अबाह्यम् आन्तरं ज्योतिः परमात्मानं रात्रौ ईक्ष्यते । या निशा सर्व्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमीति भगवद्गीतोक्तिः । ईक्ष्यत इति पाठे ईक्ष्यते मन्यते । आत्मार्थकोऽत्र यतधातुः । वप्रः पितरि केदारे वप्रः प्राकाररोधसोरिति धरणिः ॥ ७८ ॥

विललास जलाशयोदरे क्वचन द्यौरनुबिम्बितेव या।
परिखाकपटस्फुटस्फुरत्प्रतिबिम्बानवलम्बिताम्बुनि ॥ ७९ ॥
व्रजते दिवि यद्गृहावलीचलचेलाञ्चलदण्डताडनाः।
व्यतरन्नरुणाय विश्रमं सृजते हेलिहयालिकालनाम् ॥ ८० ॥
क्षितिगर्भधराम्बरालयैस्तलमध्योपरिपूरिणां पृथक्।
जगतां खलु याखिलाद्भुताजनि सारैर्निजचिह्नधारिभिः ॥ ८१ ॥

विललासेति। या नगरी क्वचन कस्मिंश्चित् जलाशयोदरे जलाधाराभ्यन्तरे अनुबिम्बिता प्रतिबिम्बिता द्यौरिव स्वर्गइव विललास शुशुभे। ननु यदि स्वर्गस्य जलाशयपतितप्रतिबिम्बस्वरूपेयं नगरी तदा कथं परिखाजलं दृश्यते जले जलस्य प्रतिबिम्बाभावादिति जलाशयोदरविशेषणेनोपपादयति किम्भूते परिखाकपटेन खेयजलच्छलेन स्फुटस्फुरत् प्रतिबिम्बानवलम्बितं प्रतिबिम्बेनासम्बद्धम् अम्बु जलं यत्र तादृशे। अयम्भावः जलाशयः स्वर्गापेक्षयाधिकविस्तारः अतस्तन्मध्यएव स्वर्गस्य प्रतिबिम्बं पतितम् उभयतस्तु यत् प्रतिबिम्बासम्बद्धं जलम् तत्परिखाजलमिति युज्यतएवोत्प्रेक्षा। स्वर्गसदृशीयं नगरीति पर्य्यवसितोऽर्थः। खेयन्तु परिखेत्यमरः ॥ ७९ ॥

व्रजतइति। यद्गृहावली यस्या नगर्य्याः प्रासादश्रेणी तस्याश्चलानां चञ्चलानां चेलानां पताकावस्त्राणां यान्यञ्चलानि प्रान्तास्तान्येव दण्डाः प्रतोदास्तैस्ताडनाः आघाताः कर्त्र्यः दिवि आकाशे व्रजते गच्छते हेलिहयालेः सूर्य्यघोटकश्रेण्याः कालनां प्रेरणां सृजते कुर्व्वते अरुणाय सूर्य्यसारथये विश्रमं प्रेरणायां विश्रान्तिं व्यतरन् ददुः पताकाप्रान्तघातेनैव अरुणप्रेरणं विना सूर्य्याश्वास्त्वरितं गच्छन्ति अतोऽरुणस्य विश्रान्तिः। एतेन नगरीगृहाणाम् अत्युच्चता पताकायुक्तता च सूचिता। उदात्तोऽयम्। लोकातिशयसम्पत्तिवर्णनोदात्तमुच्यत इति लक्षणात्। हिमनमिहरिहेलिब्रध्नभानोष्णभास्वदरथिस्वगपतङ्गादय; अहस्पतिरिति त्रिकाण्डशेषः ॥ ८० ॥

क्षितिगर्भेति। स्वलूत्प्रेक्षायां या नगरी तलं पातालं मध्यम् पृथिवीम् उपरि स्वर्गञ्च पूरयन्ति उपस्थापयन्ति व्याप्नुवन्तीत्येषां तलादिसंज्ञकानां त्रयाणां जगतां सारैः

दधदम्बुदनीलकण्ठतां वहदत्यच्छसुधोज्ज्वलं वपुः ।
कथमृच्छतु यत्र नाम न क्षितिभृन्मन्दिरमिन्दुमौलिताम् ॥ ८२ ॥
बहुरूपकशालभञ्जिकामुखचन्द्रेषु कलङ्करङ्कवः ।
यदनेकपसौधकन्धराहरिभिः कुक्षिगतीकृता इव ॥ ८३ ॥

त्रिलोकीस्वरूपैः क्षितिगर्भधराम्बरालयैः क्षितिगर्भे पाताले धरायां पृथिव्याम् अम्बरे आकाशे ये आलया गृहाणि तैः करणैः अजनि निर्मिता किम्भूतैः पृथक् प्रत्येकं निज-चिह्नधारिभिः स्वीयस्वीयचिह्नयुक्तैः पातालचिह्नं निध्यादिकम् मध्यचिह्नं धान्यादिकं स्वर्गचिह्नं स्रक्चन्दनपर्य्यङ्कदिव्याङ्गनादिकम् । किम्भूता जगत्त्रयसारैर्निर्मितत्वा-दखिलाद्भुता अखिलेभ्यः स्वर्गादिभ्योऽद्भुता आश्चर्य्यज्ञानविषया स्वर्गादौ हि केवलं स्वस्वचिह्नमात्रम् अत्र तु सर्वलोकचिह्नानि । एतेन नगर्य्या यथोक्तं कोष्ठत्रयवत्प्रासाद-युक्तता सूचिता ॥ ८१ ॥

दधदम्बुदेति । यत्र नगर्य्यां क्षितिभृन्मन्दिरं राजगृहम् इन्दुमौलिताम् अत्युच्चत्वात् चन्द्रलग्नशिखरत्वम् अथ च शिवत्वं कथं नाम न ऋच्छतु न प्राप्नोतु अपितु ऋच्छत्वेव । किम्भूतम् अम्बुदेन मेघेन नीलः श्यामः कण्ठः शिखरसमीपभागो यस्य तस्य भावं दधत् धारयत् तथा अत्यच्छसुधया अतिशुभ्रलेपेन उज्ज्वलम् उद्दीप्तं वपुर्भित्तिरूपं शरीरं वहत् धारयत् शिवोऽपि मेघवन्नीलगलताम् अतिनिर्म्मलामृतवच्छुभ्रं शरीरञ्च दधाति । एतेन राजगृहस्यात्यन्तशुभ्रत्वं सूचितम् । कण्ठो गलसमीपयोरिति धरणिः । सुधा लेपोऽमृतं स्नुहीत्यमरः ॥ ८२ ॥

बहुरूपेति । बहु रूपं सौन्दर्य्यं यासां तथाविधा याः शालभञ्जिका भित्तिषु निर्म्मिताः पुत्तलिकास्तासां मुखान्येव चन्द्रास्तेषु तद्गताः कलङ्करङ्कवो लाञ्छनहरिणाः यस्या नगर्य्याः अनेकपानां बहुसंख्यकानां सौधानां प्रासादानाम् कन्धरासु शिरोधिषु शिखराधोभागे-ष्वित्यर्थः निर्म्मिता ये हरयः सिंहास्तैः कुक्षिगतीकृता इव उदरगतीकृता इव भुक्ता इवेत्यर्थः अदृश्यमानत्वात् चन्द्रतुल्यान्यपि निष्कलङ्कानि तासां मुखानीत्यर्थः । एतेन प्रासादानाम्

बलिसद्म दिवं स तथ्यवागुपरि स्माह दिवोऽपि नारदः ।
अधराथ कृता यथैव सा विपरीताजनि भूविभूषया ॥ ८४ ॥
प्रतिहट्टपथे घरट्टजात् पथिकाह्वानदसक्तुसौरभैः ।
कलहान्न घनान् यदुत्थितादधुनाप्युज्झति घर्घरस्वरः ॥ ८५ ॥

अतिमनोज्ञबहुकाष्ठादिपुत्तलिकावत्त्वं कविमानेकसिंहवत्त्वञ्च सूचितम् । शालभञ्जिका स्त्रियां वेश्यायां काष्ठादिपुत्त्रामिति शब्दाब्धिः ॥ ८३ ॥

बलिसद्मेति । स प्रसिद्धस्तथ्यवाक् सत्यवादी नारदः बलिसद्म दिवं पाताललक्षणं स्वर्गं दिवोऽपि स्वर्गादपि उपरि उत्कृष्टाम् अथ च ऊर्द्ध्ववर्त्तिनीं आह स्म उक्तवान् विष्णु-पुराणे स्वर्गलोकादतिरम्याणीत्यादिना नारदेन यत् पातालस्य स्वर्गादप्युत्कृष्टत्वमुक्तं तत् स्वर्गादुपरिवर्त्तितयैवेति भावः । यद्येवं स्यात्तर्हि कथं न तथाप्रसिद्धिरित्याह अथ पश्चात् भुवः पृथिव्या विभूषया अलङ्कारभूतया भुवो विभूषा शोभा यया तादृश्येति वा यया नगर्या अधरा अपकृष्टा अथ च अधोदेशवर्त्तिनी कृतेव विपरीता अन्यादृशी अजनि जाता । पूर्वं भुवः स्वर्गाश्लोर्द्ध्वमासीदिदानीन्तु एतन्नगर्या अधःकृतेति वैपरीत्यं स्वर्ग-पातालाभ्यामप्युत्कृष्टेयं नगरीति पर्य्यवसितोऽर्थः । भूरिभूषयेति क्वचित्पाठः अर्थः सुगमः । बलिसद्म रसातलमित्यमरः ॥ ८४ ॥

प्रतिहट्टेति । प्रतिहट्टपथे सर्वेषु क्रयविक्रयस्थानमार्गेषु पथिकानां पान्थानां यत् आह्वानम् आकारणा तद्ददतीति तथाविधैः सक्तूनां सौरभैः सौगन्ध्यैः कृत्वा घरट्टो गोधूमादिपेषणपाषाणस्तज्जातात् यस्यानगर्य्यामुत्थितादुदितात् कलहात् विरोधाज्जातो-घर्घरः स्वरोऽतिविवादेन स्वरभङ्गात् घर्घरेत्यव्यक्तोध्वनिरधुनापि अद्यापि घनान् मेघान् न उज्झति न त्यजति । पान्थाः सक्तुसौरभमाघ्राय भोजनलालसया नगरीं परित्यक्तुं न शक्नुवन्ति । मेघास्तु उद्दीपकत्वेन कामपरिवारत्वात् तान् स्वस्थान् गमयितुं त्वरयन्तीति सक्तुसौरभनिमित्तको मेघघरट्टयोः कलहः । योऽतिरोषेणोच्चैःस्वरैः कलहं करोति बहुकालपर्य्यन्तं घर्घरस्वरत्वं न मुञ्चति । एतेन मेघवद्गम्भीरस्वनबहुघरट्टवत्त्वं नगर्याः सूचितम् ॥ ८५ ॥

वरणः कनकस्य मानिनीं दिवमङ्कादमराद्रिरागताम् ।
घनरत्नकवाटपक्षतिः परिरभ्यानुनयन्नुवास याम् ॥ ८६ ॥
अनलैः परिवेशमेत्य या ज्वलदर्कोपलवप्रजन्मभिः ।
उदयं लयमन्तरा रवेरवहद्बाणपुरीपरार्ध्यताम् ॥ ८७ ॥
बहुकम्बुमणिर्वराटिकागणनाटत्करकर्कटोत्करः ।
हिमवालुकयाच्छवालुकः पटु दध्वान यदापणार्णवः ॥ ८८ ॥'

वरणइति । कनकस्य स्वर्णस्य वरणः प्राकारएव अमराद्रिः सुमेरुः मानिनीं प्रणयकोपवतीम् अतएव अङ्कात् क्रोड़ात् आगतां यां नगरीमेव दिवं परिरभ्य आलिङ्ग्य अनुनयन् प्रसादयन् उवास वसति स्म । कथमयं सुमेरुस्त्वया ज्ञातइति विशिनष्टि किम्भूतः घनानि निविड़ानि रत्नानि यत्र तादृशे ये कवाटे ते एव पक्षती पक्षमूले यस्य तादृशः तस्य सपक्षत्वात् । अन्योऽपि अन्यत्र गतां मानिनीं परिरभ्यानुनयन् तदनुरोधात्तत्रैव वसति । एतेन सुमेरुवदत्युच्चसौवर्णप्राकारवत्त्वं स्वर्गसाम्यञ्च नगर्य्याः सूचितम् । प्राकारो वरणः शालइत्यमरः ॥ ८६ ॥

अनलैरिति । या नगरी उदयं लयम् अन्तरा उदयस्य लयस्य च मध्ये दिवसइत्यर्थः ज्वलन्तो ये अर्कोपलवप्राः सूर्य्यकान्तमणिनिर्म्मितप्राकारास्तेभ्यो जन्म येषां तादृशैरनलैर्वह्निभिः परिवेशं वेष्टनम् एत्य प्राप्य बाणपुर्य्याः शोणितपुरस्य परार्द्ध्यतां श्रेष्ठतां सादृश्यमित्यर्थः अवहत् दधार बाणपुर्य्यपि शिवप्रसादाच्चतुर्दिक्षु वह्निवेष्टितासीदिति प्रसिद्धिः । उदयं लयमन्तरेति अन्तरायोगे द्वाद्युक्तादिति द्वितीया । वप्रः प्राकाररोधसोरिति विश्वः ॥ ८७ ॥

बह्विति । यस्या नगर्य्या आपणोऽट्टएव अर्णवः समुद्रः पटु अतिशयं यथा तथा दध्वान शब्दितवान् । किम्भूतः बहवः कम्बवः शङ्खाः मणयो मौक्तिकादयश्च यत्र तादृशः । वणिग्भिर्विक्रयार्थं नानादेशादानीतत्वात्तत्र बहवः शङ्खामणयश्चासन्नित्यर्थः । समुद्रेऽपि शङ्खाविद्रुमादिमणयश्च तिष्ठन्ति । तथा वराटिकानां कपर्द्दानां या गणना संख्यानं तेन अटन्तश्चलन्तो ये करा जनानां हस्तास्तएव कर्कटाः कुलीरास्तेषामुत्करः समूहोयत्र

यदगारघटाट्टकुट्टिमस्रवदिन्दूपलतुन्दिलापया ।
मुमुचे न पतिव्रतौचिती प्रतिचन्द्रोदयमभ्रगङ्गया ॥ ८९ ॥

रुचयोऽस्तमितस्य भास्वतः स्खलिता यत्र निरालयाः खलु ।
अभिसायमभुर्विलेपनापणकश्मीरजपण्यवीथयः ॥ ९० ॥

सः समुद्रेऽपि वराटकाः कर्कटाश्च विद्यन्ते । तथा हिमवालुकया कर्पूरेण अच्छाः शुभ्रावालुकाः सिकतायत्र तथाभूतः समुद्रेऽपि शुभ्रवालुकास्तिष्ठन्ति । पट्टित्यनेन जनसंमर्दः सूचितः । हिमवालुकयेति धान्येन धनवानितिवदभेदे तृतीया । अक्षः स्यात् कम्बुरस्त्रियामिति स्यात् कुलीरः कर्कटक इति अथ कर्पूरमस्त्रियां घनसारश्चन्द्रसंज्ञः सिताभ्रो हिमवालुकेति चामरः ॥ ८८ ॥

यदगारेति । प्रतिचन्द्रोदयं चन्द्रोदये अभ्रगङ्गया आकाशगङ्गया मन्दाकिन्या यस्यानगर्य्याअगारघटानां गृहसमूहानां ये अट्टाउपरिगृहास्तेषां कुट्टिमेषु बद्धभूमिषु स्रवन्तः क्षरन्तो ये इन्दूपलाश्चन्द्रकान्तमणयस्तैस्तुन्दिलावहुतरा आपीजलानि यस्यास्तथाभूतया सत्या पतिव्रतौचिती सतीत्वौचित्यं न मुमुचे न त्यक्ता । चन्द्रोदये हि समुद्रस्य जलवृद्धिर्भवति गङ्गापि तत्पत्नी अतश्चन्द्रोदये जलवृद्धिरूपः पत्युर्धर्मस्तस्याअपि चन्द्रकान्तक्षरितजलेन जात इति पातिव्रत्यौचित्यम् । पतिव्रतालक्षणमाह हारीतः—आर्त्तार्त्ते मुदिते हृष्टा प्रोषिते मलिना कृशा । मृते म्रियेत या पत्यौ साध्वी ज्ञेया पतिव्रतेति । एतेन मन्दाकिन्याअपि अट्टकुट्टिमानामधोवर्त्तित्वं सूचितम् । नगर्य्यां गृहाः चन्द्रकान्तमणिनिर्मितकुट्टिमा अत्युन्नताश्चेति पर्य्यवसितोऽर्थः । तुन्दिलापयेति ऋगादेरत्सर्वत्वसमासान्तः । उदात्तोऽयम् ॥ ८९ ॥

रुचयइति । यत्र नगर्य्याम् अभिसायं सन्ध्यासमये विलेपनापणे गन्धद्रव्यविक्रयहट्टे काश्मीरजपण्यानां कुङ्कुमरूपविक्रेयद्रव्याणां वीथ्यो मार्गाः अभुः शोभन्ते स्म । उत्प्रेक्षते खलूत्प्रेक्षायां अस्तमितस्य अस्तंगतस्य भास्वतः सूर्य्यस्य स्खलिताश्च्युताः निरालया निराश्रयारुचयइव किरणाइव । अभुरिति भा दीप्तौ विदेहस् विधाहत्तादिति जनस् । वीथी वर्त्मनि पङ्क्तौ च गृहाङ्गे नाट्यरूपकइति हेमचन्द्रः ॥ ९० ॥

विततं वणिजापणेऽखिलं पणितुं यत्र जनेन वीक्ष्यते ।
मुनिनेव मृकण्डुसूनुना जगतां वस्तु पुरोदरे हरेः ॥ ९१ ॥
सममेणमदैर्यदापणे तुलयन् सौरभलोभनिश्चलम् ।
पणिता न जनारवैरवैदपि गुञ्जन्तमलिं मलीमसम् ॥ ९२ ॥
रविकान्तमयेन सेतुना सकलाह्नज्वलनाहितोष्मणा ।
शिशिरे निशि गच्छतां पुरा चरणौ यत्र दुनोति नो हिमम् ॥ ९३ ॥

विततमिति । यत्र नगर्य्यां आपणे हट्टे पणितुं विक्रेतुं वणिजा वणिग्जनेन विततं विस्तृतम् अखिलं सर्व्वं जगताम् वस्तु द्रव्यं जनेन क्रेतृजनेन पुरा पूर्वं वीक्ष्यते दृष्टम् । उपमिनोति यथा मृकण्डुसूनुना मार्कण्डेयेन मुनिना हरेर्बालरूपस्य भगवतउदरे जठरे जगताम् वस्तु पुरा वीक्ष्यते तथा । पुरा किल एकार्णवे जगति न्यग्रोधशाखाधिरूढ़-बालकाकृतिनारायणस्योदरं प्रविश्य मार्कण्डेयेन तत्र सर्वं जगत् दृष्टम् । वणिजेत्यत्र आपण इत्यत्र च एकवचनेन एकस्यापि वणिजएकस्मिन्नप्यापणे सर्वं वस्तु दृष्टमिति सूचितम् । वीक्ष्यतइति आयुक्तपुरायोगइत्यादिना भूते लट् ॥ ९१ ॥

सममिति । यस्या नगर्य्यामापणे हट्टे पणिता विक्रेता एणमदैः कस्तूरीभिः समं सह सौरभलोभनिश्चलं सौरभाभिलाषेण निस्पन्दं मलीमसं श्यामलं गुञ्जन्तमपि शब्दायमानमपि अलिं भ्रमरं तुलयन् परिमापयन् जनारवैर्लोकानां कोलाहलैर्न अवैत् न ज्ञातवान् । यद्यपि निश्चलत्वात् मलीमसत्वेन वर्णसाम्याच्च ज्ञातुं न शक्यते तथापि गुञ्जनादपि न ज्ञेयः जनारवैर्गुञ्जनस्यान्तर्हितत्वादिति भावः । मीलितमिदम् । मीलितं वस्तुनोगुप्तिः केनचित्तुल्यलक्ष्मणेति लक्षणात् । अवैदिति अवपूर्व्वादिण गता-विच्छ्याल्लङोदुक् । इणिरजादेरिति वृद्धिः ॥ ९२ ॥

रवीति । यत्र नगर्य्यां शिशिरे शीतकाले रविकान्तमयेन सूर्य्यकान्तमणिनिर्मितेन अतएव सकलाह्नः समस्तदिनं व्याप्य यत् ज्वलनं तेनाहितोऽर्पित ऊष्मा औष्ण्यं यत्र तादृशेन सेतुना निशि रात्रौ गच्छतां जनानां चरणौ हिमं कर्त्तृ पुरा नो दुनोति नो पीडयति स्म । सकलाह्नइति ते नाभिव्या इति समासान्तनिषेधः । प्राचस्तु सकलाह्न-

विधुदीधितिजेन यत्पथं पयसा नैषधशीलशीतलम् ।
शशिकान्तमयं तपागमे कलितीव्रस्तपति स्म नातपः ॥ ९४ ॥
परिखावलयच्छलेन या न परेषां ग्रहणस्य गोचरः ।
फणिभाषितभाष्यफक्किकाविषमा कुण्डलनामवापिता ॥ ९५ ॥
मुखपाणिपदाक्षिपङ्कजैरचिताङ्गेष्वपरेषु चम्पकैः ।
स्वयमादृत यत्र भीमजा स्मरपूजाकुसुमस्रजः श्रियम् ॥ ९६ ॥

त्वजनेत्यादि शौरिफमेव पाठं धृत्वा व्याख्यातवन्तः । यद्यपि जनानामिति बहुत्वबोधात् चरणावित्यत्र द्विवचनप्रयोगो न युज्यते तथापि प्रत्येकापेक्षया द्वित्वं बोध्यम् । दुनोतीति आयुतीत्यादिना पुरायोगे भूते लट् ॥ ९३ ॥

विध्विति । कलितीव्रः कलियुगवद्दुःसहआतपः शशिकान्तमयं चन्द्रकान्तमणिनिर्मितम् अतएव रात्रौ विधुदीधितिजेन चन्द्रकिरणसम्पर्काज्जातेन पयसा जलेन नैषधशीलवन्नलस्वभाववत् शीतलं यत्पथं यस्या नगर्याः पन्थानं तपागमे ग्रीष्मसमयेऽपि न तपति स्म नोष्णीचकार । रात्रौ क्षरितचन्द्रकान्तजलेन सर्व्वं दिनं शीतलएव पन्थास्तिष्ठतीति भावः । यत्पथमिति ऋगादेरत् सर्व्वत्रेत्यसमासान्तः ॥ ९४ ॥

परिखेति । या नगरी परिखावलयच्छलेन परिखामण्डलव्याजेन कुण्डलनां वेष्टनम् अवापिता अर्थात् पराजितशत्रुभिः प्रापिता सती परेषाम् अन्येषां ग्रहणस्य आयत्तीकरणस्य न गोचरो न विषयः । अनन्यत्वचिह्नभूतां कुण्डलनां दृष्ट्वा शत्रवो दूरत एव तां परित्यज्य निवर्त्तन्त इति भावः । किम्भूता फणिना शेषनागेन भाषितं यद्भाष्यं तत्र या फक्किका पूर्व्वपक्षस्तद्वद्विषमा दुर्ग्राह्या । भाष्यफक्किकापि विषमा दुर्ज्ञेया अतएव ज्ञातुमशक्तैः कुण्डलनां प्रापिता सती अन्येषां ग्रहणस्य ज्ञानस्य गोचरो न भवति ॥ ९५ ॥

मुखेति । यत्र नगर्यां भीमजा दमयन्ती स्मरस्य कामस्य पूजार्थे या कुसुमस्रक् पुष्पमाला तस्याः श्रियं शोभां स्वयम् आदृत गृहीतवती कामपूजापुष्पमालास्थानीयेव जातेत्यर्थः । किम्भूता मुखपाणिपदाक्षिपङ्कजैर्वदनकरचरणनयनकमलैरितरङ्गेषु गौरेः-

जघनस्तनभारगौरवाद्वियदालम्ब्य विहर्त्तुमक्षमाः ।
भुवमप्सरसोऽवतीर्य्य यां शतमध्यासत तत्सखीजनः ॥ ९७ ॥
स्थितिशालिसमस्तवर्णतां न कथं चित्रमयी बिभर्त्तु या ।
स्वरभेदमुपैतु या कथं कलितानल्पमुखारवा न वा ॥ ९८ ॥

त्वलैः रचिता निर्मिता तथा अपरेषु अर्थेषु अङ्गेषु अवयवेषु चम्पकैश्चम्पककुसुमैरचिता ।
मालापि नानाविधैः पुष्पैः क्रियते । तस्या मुखाद्यङ्गानि पद्मतुल्यानि अन्यानि
तु चम्पकसमानवर्णानीति भावः । आदितेति आङ्पूर्व्वाद्दाञो लुङ्तः सङ् स्थादा-
धाधेटदोदानदेङामात्मने सङीति इङ् सङ्लुगिणादेरिति सङ्लुङ् इडादावित्या-
कारलुक् । निदर्शनेयम् ॥ ९६ ॥

जघनेति । भुवमुत्प्रेक्षे शतमप्सरसः जघनस्तनयोर्नितम्बकुचयोर्भारेण स्थौल्येन
यद्गौरवं गुरुत्वं तस्माद्धेतोः वियदाकाशमालम्ब्य आश्रित्य विहर्त्तुं क्रीडितुम् अक्षमा असक्ताः
सत्यः अवतीर्य्य आगत्य तत्सखीजनो दमयन्तीसखीजनो भूत्वा यां नगरीम् अध्यासत
अधितिष्ठन्ति स्म । दमयन्त्याः सख्योऽप्सरस्तुल्या इत्यर्थः । यामिति यत्राधौऽधिष्ठादे-
रिति आधारस्य कर्मत्वम् ॥ ९७ ॥

स्थितीति । या नगरी स्थित्या मर्य्यादया शालिनः शोभमानाः समस्तावर्णा
ब्राह्मणादयोयत्र तस्या भावस्तत्तां कथं न बिभर्त्तु न धारयतु अपितु बिभर्त्त्वेवेत्यर्थः अतएव
चित्रमयी आश्चर्य्यरूपा । अन्यत्र ब्राह्मणादयो न मर्य्यादावन्तोऽत्र तु सर्व्वेषां यथायथं
मर्य्यादावत्त्वादाश्चर्य्यरूपत्वम् । स्थितिः सीमा वा अन्यत्र ब्राह्मणादीनां राजदत्तवास्तुसीमा
नास्ति अत्र तु समस्तब्राह्मणादिवर्णेभ्यो राज्ञा सीमा दत्तेति आश्चर्य्यरूपत्वम् । अथ
च या चित्रमयी आलेख्यप्रचुरा सा स्थितिशालिनः समस्तवर्णाः शुक्लरक्तादयो यत्र तत्ता-
मवश्यं दधाति । तथा वा समुच्चये कलिता धृता अनल्पानां बहूनां नरकरितुरगादीनां
मुखारवा मुखशब्दा यया तादृशी या नगरी स्वरभेदं घर्घरादिनानाशब्दवत्त्वं कथं न
उपैतु न प्राप्नोतु अपि तु उपैत्वेवेत्यर्थः । अथ च कलितोऽनल्पमुखस्य चतुर्मुखस्य
ब्रह्मण आरवो वेदध्वनिरूपो यत्र तादृशी या सा स्वरभेदम् उदात्तादिस्वरत्रयवत्त्वं

स्वरुचारुणया पताकया दिनमर्केण समीयुषोत्तृषः ।
लिलिहुर्बहुधा सुधाकरं निशि माणिक्यमयायदालयाः ॥ ९९ ॥

लिलिहे स्वरुचा पताकया निशि जिह्वानिभया सुधाकरम् ।
स्थितमर्ककरैः पिपासु यत्नृपसद्मामलपद्मरागजम् ॥ १०० ॥

अमृतद्युतिलक्ष्म पीतया मिलितं यद्वडभीपताकया ।
वलयायितशेषशायिनः सखितामादित पीतवाससः ॥ १०१ ॥

कथं नोपैतु यद्वा कलिता अनल्पसुखा बहुसुखा ब्रह्मशिवकार्त्तिकाद्या अकारोविष्णुः शेषङ्गिः शोवरुणश्च यया तादृशी या सा स्वरभेदं स्वर्गादभेदं कथं नोपैतु । स्थितिः स्त्रियामवस्थाने मर्य्यादायाञ्च सीमनीति मेदिनी । वर्णौ द्विजादौ शुक्लादौ स्तुतौ वर्णन्तु चाक्षर इति चालेख्याद्यर्थयोश्चित्रमिति चामरः । अकारो विष्णुरुद्दिष्टइति रत्नोक्षदहने इति वः पश्चिमदिगीशे स्यादिति च कोषान्तरम् ॥ ९८ ॥

स्वरुचेति । माणिक्यमया माणिक्याख्यरत्नविशेषनिर्मिता यदालया यस्या नगर्य्या गृहाः दिनं व्याप्य समीयुषा सङ्गतेन अर्केण सूर्य्येण हेतुना उत्तृषउत्तृषाः सन्तः निशि रात्रौ स्वरुचा निजकान्त्या अरुणया आरक्तया पताकया बहुधा बहुवारं सुधाकरं चन्द्रं लिलिहुः अस्पृशन् । पताकायां जिह्वात्वारोप आर्थः सापि आरक्ता । अन्योऽपि दिवसे सूर्य्यकिरणैस्तप्ताः सन्तो रात्रौ शीतलं वस्तु लिहन्ति । अत्र गृहा अत्युच्चा इति पर्य्यवसितोऽर्थः ॥ ९९ ॥

लिलिहइति । पूर्व्वोक्तएवार्थः प्रकारान्तरेण वर्णितः । अमलपद्मरागजं निर्म्मलपद्मरागमणिनिर्म्मितम् अर्ककरैर्हेतुभिः पिपासु पातुमिच्छुकमिव स्थितं यस्या नगर्य्या नृपसद्म राजमन्दिरं निशि रात्रौ स्वस्यैव रुक् कान्तिर्यस्यास्तादृश्या आरक्तयेत्यर्थः अतएव जिह्वानिभया जिह्वातुल्यया पताकया सुधाकरं चन्द्रं लिलिहे आस्वादयामास । लिलिहइति स्वरितेत्वात् कर्त्रभिप्रायक्रियाफलताविवक्षायामात्मनेपदम् ॥ १०० ॥

अमृतेति । पीतया गौरवर्णया यस्या नगर्य्या वडभीपताकया उपरिस्थगृहविशेषवैजयन्त्या मिलितं सम्बद्धम् अमृतद्युतेश्चन्द्रस्य लक्ष्म लाञ्छनं कर्त्तृ वलयायितो मण्डली-

अश्रान्तश्रुतिपाठपूतरसनाविर्भूतभूरिस्तवा-
जिह्मब्रह्ममुखौघविघ्नितनवस्वर्गक्रियाकेलिना ।
पूर्वं गाधिसुतेन सामिघटिता मुक्तानु मन्दाकिनी
यत्प्रासाददुकूलवल्लिरनिलान्दोलैरखेलद्दिवि ॥ १०२ ॥

भूतो यः शेषोऽनन्तनागस्तस्मिन् शेते इत्येवंशीलस्य पीतवाससः कृष्णस्य सखितां सादृश्यम् आदित जग्राह । कलङ्कमभितो वर्त्तमानस्य चन्द्रावयवस्य शेषसादृश्यं कलङ्कस्य कृष्ण-सादृश्यं पीतपताकायाः पीतवस्त्रसादृश्यम् एतेनात्युच्चता गृहाणां सूचिता । पीत-वासस इति तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिः ॥ १०१ ॥

अश्रान्तेति । यस्या नगर्याः प्रासादानां राजभवनानां देवभवनानां वा दुकूलवल्लि-र्दीर्घत्वात् लतारूपा श्वेतक्षौमपताका अनिलान्दोलैर्वायुचालनैर्दिवि आकाशे अखेलत् क्रीडति स्म । उत्प्रेक्ष्यते किम्भूता पूर्व्वं पुरा गाधिसुतेन विश्वामित्रेण सामिघटिता अर्द्धनिर्म्मिता अनु पश्चात् ब्रह्मणः स्तुत्या मुक्ता परित्यक्ता मन्दाकिनी स्वर्गङ्गेव प्रतीय-मानोत्प्रेक्षा मन्दाकिनी नु मन्दाकिनीव । नुरिवार्थे वितर्के वेति केचित् । सामि-घटितत्वे गाधिसुतस्य हेतुगर्भविशेषणमाह किम्भूतेन अश्रान्तश्रुतिपाठेन निरन्तरवेदपाठेन पूताभ्यः पवित्राभ्यो रसनाभ्यो जिह्वाभ्य आविर्भूतेषु जातेषु भूरिषु बहुषु स्तवेषु स्तुतिषु अजिह्मोऽनलसो यो ब्रह्मणो मुखौघो मुखचतुष्टयं तेन विघ्निता सविघ्नीकृता नवस्वर्गक्रिया-केलिः नवीनस्वर्गसृष्टिरूपक्रीडा यस्य तादृशेन । पुरा किल त्रिशङ्कोः स्वर्गागमने इन्द्रेण निवारिते कुपितो विश्वामित्रो नवीनस्वर्गादिसृष्टिमारभ्य ब्रह्मादिभिरर्थितोऽर्द्धकृतां सृष्टिं तत्याजेति पौराणिकी वार्त्ता । सामिघटितेति स्वयं सामिकृतेति तत्पुरुषः । सजार्थे च मङ्गलार्थे सामि निन्दार्द्धयोर्मतमिति मेदिनी । शार्दूलविक्रीडितमिदं वृत्तम् ॥ १०२ ॥

यदतिविमलनीलवेश्मरश्मि-
भ्रमरितभाः शुचिसौधवस्त्रवल्लिः ।
अलभत शमनस्वसुः शिशुत्वं
दिवसकराङ्कतले चला लुठन्ती ॥ १०३ ॥

स्वप्राणेश्वरनर्महर्म्यकटकातिथ्यग्रहायोत्सुकं
पाथोदं निजकेलिसौधशिखरादारुह्य यत्कामिनी ।
साक्षादप्सरसो विमानकलितव्योमान एवाभवद्-
यत्र प्राप निमेषमभ्रतरसा यान्ती रसादध्वनि ॥ १०४ ॥

यदतीति । यस्यां नगर्यां अतिविमलानि निर्मलतराणि यानि नीलवेश्मानि नीलकान्तमणिनिर्मितगृहाणि तेषां रश्मिभिः किरणैः भ्रमरिता भ्रमरवदाचरिता श्यामीकृतेत्यर्थः भा दीप्तिर्यस्यास्तादृशी शुचिः शुभ्रा सौधानां वस्त्रवल्लिः पताकापंक्तिः दिवसकरस्य सूर्यस्य अङ्कतले समीपाधोभागे चला वातसम्बन्धाच्चञ्चला लुठन्ती क्रीड़न्ती सती शमनस्वसुर्यमुनायाः शिशुत्वं शैशवम् अलभत प्राप्ता । बालिका यमुनेव शोभते स्मेत्यर्थः । सापि श्यामा बाल्याच्चञ्चला सूर्यस्य अङ्कतले क्रोड़भागे क्रीड़ति स्म । पुष्पिताग्रावृत्तमिदम् । तल्लक्षणमाह केदारभट्टः अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रेति ॥ १०३ ॥

स्वप्राणेश्वरेति । यस्या नगर्याः कामिनी स्त्रीविशेषः विमानेन व्योमयानेन कलितम् आश्रितं नर्मभूमीकृतमिति प्राञ्चः व्योम आकाशं याभिस्तथाविधाः साक्षात् प्रत्यक्षदृश्यमाना अप्सरस एव स्वर्वेश्या एव अभवत् । कथमित्याह यत् यस्मात् स्वप्राणेश्वरो निजप्रियस्तस्य नर्महर्म्यं क्रीड़ागृहं तस्य कटके मध्यदेशे आतिथ्यग्रहाय उत्सुकम् उत्कण्ठितम् अर्थात्तदभिमुखगामिनमित्यर्थः पाथोदं मेघं निजकेलिसौधशिखरात् स्वकीयक्रीड़ागृहोपरिभागात् आरुह्य अभ्रतरसा मेघवेगेन रसात् मेघवेगजनितप्रीतेः प्रियानु-

वैदर्भीकेलिशैले मरकतशिखरादुत्थितैरंशुदर्भै-
र्ब्रह्माण्डाघातभग्नस्यदजमदतया ह्रीधृतावाङ्मुखत्वैः ।
कस्या नोत्तानगाया दिवि सुरसुरभेरास्यदेशागताग्रै-
र्यद्गोग्रासप्रदानव्रतसुकृतमविश्रान्तमुज्जृम्भते स्म ॥ १०५ ॥

रागाद्वा अध्वनि पथि यान्ती गच्छन्ती सती निमेषं निमेषोपलक्षितमपि विलम्बम् अथ च नेत्रसङ्कोचं न प्राप न प्राप्ता । स्वाभाविकसौन्दर्य्येण विमानसदृशमेघारोहणेन आकाशगमनेन निमेषाप्राप्त्या च अप्सरस्तुल्या जातेति भावः । कटकशिखरपदाभ्यां हर्म्याणां पर्वतसाम्यं प्रतिपाद्य अत्युच्चत्वं सूचितम् । हर्म्यादि धनिनां वास इति कटकोऽस्त्री नितम्बोऽद्रेरिति कूटोऽस्त्री शिखरं शृङ्गमिति साक्षात्प्रत्यक्षतुल्ययोरिति स्त्रियां बहुष्वप्सरस इति व्योमयानं विमानोऽस्त्रीति चामरः । शार्दूलविक्रीडितमिदं वृत्तम् ॥ १०४ ॥

वैदर्भीति । वैदर्भ्या दमयन्त्याः केलिशैले नानामणिमयकृत्रिमक्रीड़ापर्व्वते मरकतशिखरात् मरकताख्यमणिनिर्मितशृङ्गात् उत्थितैरुद्गतैः अंशवः किरणा एव दर्भाः तृणाङ्कुरास्तैः करणैः यस्या नगर्य्यागोग्रासप्रदानरूपं यद्व्रतं दीर्घकालानुपालनीयसङ्कल्पविषयविशेषः तज्जन्यं सुकृतं पुण्यम् अविश्रान्तं निरन्तरम् उज्जृम्भते स्म वर्द्धते स्म । कथमंशूनां गोग्रासत्वमिति विशेषणद्वयेनोपपादयति ब्रह्माण्डे ऊर्द्धकटाहे य आघातोऽभिघाताख्यसंयोगविशेषस्तेन भग्नः सङ्कुचितः स्यदजो वेगजातो मदो गर्व्वो येषां तेषां भावस्तत्ता तया ह्रिया लज्जयेव धृतं कृतम् अवाङ्मुखत्वं अधोमुखत्वं यैस्तादृशैः अतएव दिवि स्वर्गे उत्तानगायाः उत्तानगामिन्याः कस्याः सुरसुरभेर्देवगव्या न आस्यदेशागताग्रै र्मुखप्रदेशप्राप्ताग्रभागैः अपि तु सर्व्वस्या एव आस्यदेशागताग्रैः । अन्योऽपि भग्नगर्व्वो लज्जयाधोमुखीभवति । स्रग्धरावृत्तमिदं तल्लक्षणं यथा म्रभ्नैर्यानां त्रयेण त्रिमुनियतियुता स्रग्धरा कीर्त्तितेयम् । नगरीवर्णनं समाप्तम् ॥ १०५ ॥

विधुकरपरिरम्भादात्मनिष्यन्दपूर्णैः
शशिदृषदुपक्लृप्तैरालवालैस्तरूणाम् ।
विफलितजलसेकप्रक्रियागौरवेण
व्यरचि स हृतचित्तस्तत्र भैमीवनेन ॥ १०६ ॥

अथ कनकपतत्रस्तत्र तां राजपुत्रीं
सदसि सदृशभासां विस्फुरन्तीं सखीनाम् ।
उडुपरिषदि मध्यस्थायिशीतांशुरेखा-
नुकरणपटुलक्ष्मीमक्षिलक्षीचकार ॥ १०७ ॥

अथ हंसस्य दमयन्तीवनदर्शनेन हर्षाधिक्यमाह । विधुकरेति । तत्र नगर्यां स हंसो भैमीवनेन दमयन्त्याः क्रीड़ावनेन रमणीयत्वात् हृतचित्तः आकृष्टमना व्यरचि विरचितः । किम्भूतेन वनेन शशिदृषद्भिश्चन्द्रकान्तोपलैरुपक्लृप्तानि निर्म्मितानि तैः अतएव विधुकरपरिरम्भात् चन्द्रकिरणसम्बन्धात् य आत्मनः स्वस्य निष्यन्दः क्षरणं तेन पूर्णैस्तरूणां वृक्षाणाम् आलवालैः विफलितम् व्यर्थीकृतम् जलसेकप्रक्रियागौरवं जलसेचनरूपव्यापारप्रयासो यस्मिन् तादृशेन । वृक्षाणामालवालपूरणम् चन्द्रकान्तैरेव क्रियते अतोऽत्र जलसेचनप्रयासो निष्फल इति भावः । इतःप्रभृति श्लोकचतुष्टयं मालिनीवृत्तं । तल्लक्षणं यथा ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैरिति ॥ १०६ ॥

तस्मिन् वने हंसस्य दमयन्तीदर्शनमाह । अथेति । अथानन्तरं कनकपतत्रः स्वर्णच्छदो हंसः तत्र क्रीड़ावने तां राजपुत्रीं दमयन्तीम् अक्षिलक्षीचकार चक्षुरिन्द्रियजन्यज्ञानविषयीकृतवान् दृष्टवानित्यर्थः । किम्भूतां सदृशभासां समानकान्तीनां सखीनां वयस्यानां सदसि सभायां विस्फुरन्तीं विशेषेण शोभमानां । पुनः किम्भूतां उडुपरिषदि नक्षत्रसभायां मध्यस्थायिनी मध्यवर्त्तिनी या शीतांशुरेखा चन्द्ररेखा तस्या अनुकरणे

भ्रमणरयविकीर्णस्वर्णभासा खगेन
क्वचन पतनयोग्यं देशमन्विष्यताधः ।
मुखविधुमदसीयं सेवितुं लम्बमानः
शशिपरिधिरिवोर्द्ध्वं मण्डलस्तेन तेने ॥ १०८ ॥
अनुभवति शचीत्थं सा घृताचीमुखाभि-
र्न सह सहचरीभिर्नन्दनानन्दमुच्चैः ।
इति मतिरुदयासीत्पक्षिणः प्रेक्ष्य भैमीं
विपिनभुवि सखीभिः सार्द्धमारब्धखेलाम् ॥ १०९ ॥

सदृशीकरणे पटुः समर्था लक्ष्मीः शोभा यस्यास्तादृशीं । यथा नक्षत्राणां मध्ये चन्द्ररेखाधिकसौन्दर्य्या तथा सखीनां दमयन्तीति भावः । सदृशभासामिति विशेषणं तत्सखीनामप्यन्यसुन्दरीभ्यो विशिष्टसौन्दर्य्यज्ञापनार्थम् । तारकाप्युडु वा स्त्रियामित्यमरः ॥ १०७ ॥

तत्रास्य पतनेच्छामाह । भ्रमणेति । भ्रमणरयेण भ्रमणवेगेन विकीर्णा विक्षिप्ताः स्वर्णभासः सुवर्णकान्तयो येन तादृशेन तथा क्वचन कुत्रापि अधःप्रदेशे पतनयोग्यम् अवतरणोचितं देशम् अन्विष्यता पर्य्यालोचयता तेन खगेन हंसेन ऊर्द्ध्वं ऊर्द्ध्वप्रदेशे मण्डलो मण्डलाकारभ्रमणं तेने कृतः । अथोत्प्रेक्षते अदसीयं दमयन्तीसम्बन्धिनं मुखविधुं मुखचन्द्रं सेवितुं परिवेष्टितुं लम्बमानः चन्द्रं परित्यज्य अधःप्रदेशमागतः शशिपरिधिरिव चन्द्रपरिवेश इव । एतेन चन्द्रापेक्षया दमयन्तीमुखस्य मनोज्ञत्वं सूचितम् । परिवेशस्तु परिधिरिति विभ्वोऽस्त्री मण्डलं त्रिष्विति चामरः ॥ १०८ ॥

अथ दमयन्त्यां शच्या अप्याधिक्यबुद्धिमाह । अनुभवतीति । विपिनभुवि उपवनभूमौ सखीभिः सार्द्धं सह आरब्धा खेला क्रीडा यया तादृशीं भैमीं दमयन्तीं प्रेक्ष्य

श्रीहर्षं कविराजराजिमुकुटालङ्कारहीरः सुतं
श्रीहीरः सुषुवे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम्।
द्वैतीयीकतया मितोऽयमगमत्तस्य प्रबन्धे महा-
काव्ये चारुणि नैषधीयचरिते सर्गो निसर्गोज्ज्वलः ॥ ११० ॥

दृष्ट्वा पक्षिणो हंसस्य इति एवम्प्रकारा मतिर्बुद्धिरुदयासीत् उदिता बभूव। इति किमित्याह। सा प्रसिद्धा शची इन्द्राणी घृताचीमुखाभिर्घृताचीप्रभृतिभिरप्सरोभिः सहचरीभिः सखीभिः सह इत्यमनेन प्रकारेण दमयन्ती यथा तथेत्यर्थः उच्चैरतिशयं यथा स्यात्तथा नन्दनानन्दं नन्दननामकोपवनविहारजनितहर्षं न अनुभवति ततोऽपीय-मधिकेत्यर्थः। अत्र दमयन्त्यास्तदुपवनस्य तत्सखीनाञ्च क्रमात् शचीनन्दनघृताच्यादिभ्य आधिक्यरूपो व्यतिरेकः। केचित्तु शचीयं नन्दनानन्दं न अनुभवति तु अपि अनुभव-त्येवेति वितर्कपरतया व्याचक्षते। प्रेक्ष्येति एककर्तृकत्वाभावात् क्त्वाप्रत्ययानुपपत्ते-स्थितस्येत्यध्याहार्य्यम् ॥ १०९ ॥

श्रीहर्षमिति। तस्य प्रबन्धे द्वैतीयीकतया द्वितीयतया मितो गणितो निसर्गो-ज्ज्वलः स्वभावेनोज्ज्वलोऽयं सर्गोऽगमत् समाप्तः अन्यत् सर्वं पूर्ववत् ॥ ११० ॥

इति श्रीप्रेमचन्द्रतर्कवागीशविरचितायां नैषधटीकायामन्वयबोधिकासमाख्यायां
द्वितीयः सर्गः समाप्तः।

तृतीयः सर्गः ।

आकुञ्चिताभ्यामथ पक्षतिभ्यां नभोविभागात्तरसावतीर्य ।
निवेशदेशाततधूतपक्षः पपात भूमावुपभैमि हंसः ॥ १ ॥
आकस्मिकः पक्षपुटाहतायाः क्षितेस्तदा यः स्वन उच्चचार ।
द्रागन्यविन्यस्तदृशः स तस्याः सम्भ्रान्तमन्तःकरणं चकार ॥ २ ॥

अथ हंसमुखेन दमयन्त्याः पुरस्तान्नलगुणं वर्णयिष्यन् संप्रति क्वचन पतनयोग्यं स्थानमन्विष्यताधश्चेत्यादि पूर्वसर्गान्तेन सहैकवाक्यतार्थं हंसस्याधोगमनं वर्णयति । आकुञ्चिताभ्यामिति । अथ मत्कुलीकरणानन्तरं हंसः आकुञ्चिताभ्यां संकुचिताभ्यां पक्षतिभ्यां पक्षमूलाभ्यां नभोविभागादाकाशदेशात्तरसा वेगेन अवतीर्य उपगम्य उपभैमि दमयन्तीसमीपे भूमौ पपात उपविवेश । किम्भूतः निवेशदेशे पतनस्थाने आततौ प्रसारितौ धूतौ कम्पितौ पक्षौ येन तादृशः । पक्षिस्वभावोऽयम् । स्त्री पक्षतिः पक्षमूलमिति तरसी तु रयः स्यद इति चामरः । उपभैमीत्यव्ययीभावनिष्पन्नम् । अस्मिन् सर्गे इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रात्मकोपजातिश्छन्दः चरणाश्च वैदारभट्टः । स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः, उपेन्द्रवज्रा जतजास्ततो गौ । अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ पादौ यदीयावुपजातयस्ता इति ॥ १ ॥

दमयन्तीसम्भ्रममाह । आकस्मिक इति । तदा हंसस्य पतनकाले पक्षपुटेन पक्षद्वयेनाहतायाः कृताभिघातायाः क्षितेः पृथिव्याः सकाशात् य आकस्मिकोऽचिन्त्यनिमित्तकः स्वनः शब्द उच्चचार उद्गतः । स स्वनः द्राक् झटिति अन्यत्र विन्यस्ते विक्षिप्ते दृशौ चक्षुषी यया तथाभूतायास्तस्या दमयन्त्या अन्तःकरणं मनः सम्भ्रान्तं ससम्भ्रमं चकार । शब्दस्याकस्मिकत्वेन सम्भ्रमजनकत्वम् ॥ २ ॥

नेत्राणि वैदर्भसुतासखीनां विमुक्ततत्तद्विषयग्रहाणि ।
प्रापुस्तमेकं निरुपाख्यरूपं ब्रह्मेव चेतांसि यतव्रतानाम् ॥ ३ ॥
हंसं तनौ सन्निहितं चरन्तं मुनेर्मनोवृत्तिरिव स्विकायाम् ।
ग्रहीतुकामा दरिणा शयेन यत्नादसौ निश्चलतां जगाहे ॥ ४ ॥
तामिङ्गितैरप्यनुमाय मायामयं न भैम्या वियदुत्पपात ।
तत्पाणिमात्मोपरिपातुकन्तु मोघं वितेने प्लुतलाघवेन ॥ ५ ॥

भैमीसखीनामपि हंसदर्शनमाह । नेत्राणीति । वैदर्भसुतासखीनां दमयन्तीवयस्यानां नेत्राणि चक्षूंषि विमुक्तस्त्यक्तस्तेषु तेषु विषयेषु वनशोभादिषु ग्रहः सन्निकर्षो यैस्तादृशानि सन्ति निरुपाख्यम् उपाख्यातुं वक्तुमशक्यं रूपं सौन्दर्यं यस्य तादृशम् एकं केवलं तं हंसं प्रापुः । उपमिनोति ब्रह्मेवेति । यथा यतव्रतानां योगिनां चेतांसि विमुक्ततत्तद्विषयग्रहाणि परित्यक्तस्रक्चन्दनवनितादिविषयस्वीकाराणि सन्ति निरुपाख्यरूपम् अनिर्वचनीयस्वरूपम् एकमद्वितीयं ब्रह्म परमात्मानं प्राप्नुवन्ति तथेत्यर्थः । गृह्यतेऽनेनेति ग्रहः सन्निकर्षः पक्षे ग्रहणं ग्रहः स्वीकारः ॥ ३ ॥

भैम्या हंसग्रहणोद्योगमाह । हंसमिति । असौ दमयन्ती दरिणा सभयेन सकम्पेन वा शयेन पाणिना हंसं ग्रहीतुकामा धर्तुकामा सती स्विकायां स्वीयायां तनौ शरीरे यत्नात् निश्चलतां निस्पन्दतां जगाहे प्राप्ता । किम्भूतं सन्निहितं निकटवर्त्तिनम् अथच सता नखेन निहितं प्रेरितं तथा चरन्तम् इतस्ततो गच्छन्तं किञ्चिद्भुञ्जानं वा । अथोपमिनोति मुनेर्मनोवृत्तिरिवेति यथा मुनेर्योगिनो मनोवृत्तिर्ब्रह्माकारश्चित्तपरिणामः आदरिणा सत्त्वगुणोद्रेकान्निर्मलेन आशयेन चरन्तं सर्वव्यापकम् अतएव स्विकायां तनौ सन्निहितं हंसं परमात्मानं ग्रहीतुकामा साक्षात्कर्तुकामा सती निश्चलतां स्थिरतां गाहते तथेत्यर्थः । हंसो विहङ्गभेदे स्यादर्के विष्णौ हयान्तरे । योगिमन्त्रादिभेदेषु परमात्मनि मत्सरे इति विश्वः ॥ ४ ॥

तदनु तस्या हंसस्यापि चेष्टामाह । तामिति । अयं हंसः भैम्यास्तां ग्रहणरूपां मायां कपटम् इङ्गितैश्चेष्टाभिरनुमायापि अनुमानेन ज्ञात्वापि वियदाकाशं न उत्पपात

व्यर्थीकृतं पत्ररथेन तेन तथावसाय व्यवसायमस्याः ।
परस्परामर्पितहस्ततालं तत्कालमालीभिरहस्यतालम् ॥ ६ ॥
उच्चाटनीयः करतालिकानां दानादिदानीं भवतीभिरेषः ।
यान्वेति मां द्रुह्यति मह्यमेव सात्रेत्युपालम्भि तयालिवर्गः ॥ ७ ॥

नोड्डयते स्म इयं विजनदेशं नेतव्येत्यभिप्रेत्येत्यर्थः । किन्तु मृतलाघवेन मन्दमन्दतया आत्मोपरि पातुकं पतन्तं तत्पाणिं तस्या भैम्या हस्तं मोघं निष्फलम् वितेने चकार । यद्यहमाकाशमुत्पतेयं तदा धारणार्थं प्रयत्नमकृत्वैव गमिष्यति तेन च मम दौत्यासिद्धि-र्भवेदित्यादि विचिन्त्य तथा कृतवानिति भावः ॥ ५ ॥

तद्दृष्ट्वा सखीनां हासमाह । व्यर्थीकृतमिति । आलीभिः सखीभिः अस्या दम-यन्त्या व्यवसायं हंसधारणोद्योगं तेन पत्ररथेन पक्षिणा तथा तेन मृतलाघवप्रकारेण व्यर्थीकृतं विफलीकृतम् अवसाय ज्ञात्वा परस्परामन्योऽन्यस्या अर्पितौ दत्तौ हस्तेषु ताल-तालिका यत्र क्रियायां तद्यथा स्यात्तथा तत्कालं तस्मिन् काले अलम् अत्यर्थम् अह-स्यत हसितम् ता हसिता वा । अत्र तालं तालमिति उत्तरार्द्धे यमकम् । परस्परा-मिति सर्व्वनाम कर्मव्यतिहार इति द्विरुक्तिः निपातनात् सुट् ततः सुपोऽपुंस्यां वेति षष्ठ्या आम् । पतत्पत्ररथाण्डजा इत्यमरः ॥ ६ ॥

सखीः प्रति दमयन्त्याः सरोषं वचनमाह । उच्चाटनीय इति । तया दमयन्त्या आलिवर्गः सखीगण इति उपालम्भि सरोषमुक्तः । इति किं भवतीभिर्युष्माभिः करतालि-कानां हस्ततालानां दानात् वादनात् इदानीम् एष हंसः उच्चाटनीयश्चलीकरणीयः मया एतद्ग्रहणे यत्नः क्रियते युष्माभिस्तु चलीक्रियते इत्यर्थः अतएव अत्रासु भवतीषु मध्ये या माम् अन्वेति अनुगमिष्यति सा मह्यमेव द्रुह्यति ममानिष्टमेव करिष्यति एवकारो भिन्नान्वयी । अन्वेति द्रुह्यतीति वर्त्तमानसामीप्ये लट् । मह्यमिति क्रुधद्रुहे-र्ष्यासूयार्थानाम् यं प्रति कोप इति सम्प्रदानसंज्ञायां चतुर्थी ॥ ७ ॥

धृताल्पकोपा हसिते सखीनां छायेव भास्वन्तमभिप्रयातुः ।
श्यामाथ हंसस्य करानवाप्तेर्मन्दाक्षलक्ष्या लगति स्म पश्चात् ॥ ८ ॥
शस्ता न हंसाभिमुखी पुनस्ते यात्रेति ताभिश्छलहस्यमाना ।
साह स्म नैवाशकुनीभवेन्मे भाविप्रियावेदक एष हंसः ॥ ९ ॥

भैम्या हंसानुगमनमाह । धृताल्पकोपेति । अथानन्तरं सखीनां हसिते हास्यविषये धृतः अल्पः कोपो यया तादृशी श्यामा स्त्रीविशेषो दमयन्ती हंसस्य कर्मभूतस्य या करानवाप्तिः कराभ्यामग्रहणं तस्या हेतोः मन्दाक्षेण लज्जावशेन लक्ष्या दृश्या सती सलज्जा सतीत्यर्थः हंसस्य पश्चात् लगति स्म हंसमनुययावित्यर्थः । उपमिनोति यथा भास्वन्तं सूर्यम् अभिप्रयातुरभिमुखीकृत्य गच्छतो जनस्य छाया तस्य पश्चात् लगति सापि हंसस्य सूर्यस्य करानवाप्तेः किरणाप्राप्तेः श्यामा कृष्णा मन्दाक्षेण मन्दचक्षुषापि जनेन लक्ष्या दृश्या च भवति सूर्यकिरणसम्पर्कात् मन्दनयनजनानां दृष्ट्युपघातो भवति तदसम्पर्कात्तु तैर्द्रष्टुं शक्यत इति तथोक्तम् । श्यामालक्षणं यथा । शीते सुखोष्णसर्वाङ्गी ग्रीष्मे या सुखशीतला । तप्तकाञ्चनवर्णाभा सा श्यामा परिकीर्त्तितेति । मन्दाक्षं ह्रीस्त्रपा व्रीडा लज्जेत्यमरः ॥ ८ ॥

अथ सखीभिर्दमयन्त्याः शब्दच्छलेनोक्तिप्रत्युक्ती । शस्तेति । हे दमयन्ति ते तव पुनः हंसाभिमुखी राजहंससंमुखी अथच सूर्यसंमुखी यात्रा गमनम् न शस्ता न प्रशस्ता अशकुनत्वेन शास्त्रनिषिद्धत्वात् इति ताभिः सखीभिः छलेन शब्दच्छलेन हस्यमाना कोपहासमुच्यमाना सा दमयन्ती इति आह स्म उवाच । इति किं हे सख्यः एष हंसः मे मम नैव अशकुनीभवेत् अशकुनरूपो न भवतु । प्रार्थनायां लिङ् । अथ च एष शकुनः पक्षी भवेत् भवति न तु सम्मुखसूर्यरूपमशकुनमित्यर्थः । किंभूतः भाविनो भविष्यतः प्रियस्य हितस्य आवेदकः सूचकः अथ च भाविनो नलरूपस्य प्रियस्य कान्तस्य कथकः । शकुनस्तु पुमान् पक्षिमात्रपक्षिविशेषयोः । शुभशंसिनिमित्ते च शकुनम् स्यान्नपुंसकमिति मेदिनी ॥ ९ ॥

हंसोऽप्यसौ हंसगतेः सुदत्याः पुरः पुरश्चारु चलन् बभासे।
वैलक्ष्यहेतोर्गतिमेतदीयामग्रेऽनुकृत्योपहसन्निवोच्चैः॥ १०॥

पदे पदे भाविनि भाविनी तं यथा करप्राप्यमवैति नूनम्।
तथा सखेलं चलता लतासु प्रतार्य्य तेनाचकृषे कृशाङ्गी॥ ११॥

रुषा निषिद्धालिजनां यदैनां छायाद्वितीयां कलयाञ्चकार।
तदा श्रमाम्भःकणभूषिताङ्गीं स कीरवन्मानुषवागवादीत्॥ १२॥

धारणसम्भावकम् हंसस्य मन्दगमनमाह। हंसोऽपीति। न केवलं सख्यस्ता-मुपहसन्ति स्म किन्तु असौ हंसोऽपि हंसस्येव गतिर्गमनम् यस्यास्तथाविधायाः सुदत्याः शोभनदन्तायाः भैम्याः पुरः पुरोऽग्रे ऽग्रे चारु अव्याकुलं यथा तथा चलन् गच्छन् सन् वैलक्ष्यहेतोर्भैम्या लज्जोत्पादनार्थम् एतदीयां भैमीसम्बन्धिनीं गतिम् अग्रेऽनुकृत्य सदृशीकृत्य उच्चैरतिशयेन उपहसन्निव उपहासं कुर्वन्निव बभासे शुशुभे। अन्योऽपि अन्यस्याग्रे गत्वा तद्गमनादिकमनुकृत्योपहसतीति तथोत्प्रेक्षितम्॥ १०॥

विशिष्य हंसचेष्टामाह। पद इति। भावः प्रथमकामविकारः हंसग्रहणानु-सन्धानमिति यावत् सोऽस्याविद्यत इति तादृशी दमयन्ती भाविनि भविष्यति पदे पदे प्रतिचरणक्षेपे तं हंसं यथा नूनं निश्चयेन करप्राप्यं हस्तेन ग्राह्यम् अवैति उत्तरस्मिन् पदेऽवश्यमेवैनं धारयिष्यामीति यथा जानाति तथा सखेलं सलीलं यथा तथा चलता गच्छता तेन हंसेन प्रतार्य्य वञ्चयित्वा कृशाङ्गी सा दमयन्ती लतासु लतागहनसमीपे आचकृषे नीता। निर्व्विकारात्मके चित्ते भावः प्रथमविक्रियेति साहित्यदर्पणः॥ ११॥

अथ निर्जनस्थां भैमीं दृष्ट्वा हंसस्य वचनमाह। रुषेति। स हंसः रुषा कोपेन निषिद्धो निवारित आलिजनः सखीजनो यया तादृशीम् एनां दमयन्तीं यदा छायैव सर्वांशविम्बस्येव द्वितीया सहचरी यस्यास्तादृशीम् एकाकिनीमित्यर्थः कलयाञ्चकार ज्ञातवान् तदा कीरवत् शुकपक्षीव मानुषी वाक् यस्य स मानुषस्येव वाक् यस्येति वा

अये कियद्यावदुपैषि दूरं व्यर्थं परिश्राम्यसि वा किमित्थम् ।
उदेति ते भीरपि किन्नु बाले विलोकयन्त्या न घना वनाली: ॥१३॥
वृथार्पयन्तीमपथे पदं त्वां मरुल्ललत्पल्लवपाणिकम्पैः ।
आलीव पश्य प्रतिषेधतीयं कपोतहुङ्कारगिरा वनाली ॥ १४ ॥

तादृशः सन् श्रमाम्भःकणैर्घर्मजलबिन्दुभिर्भूषितमङ्गं यस्यास्तां दमयन्तीम् अवादीदुक्तवान् । यस्य छायया कान्त्या अद्वितीयाम् असदृशीम् एनां यदा वृषा निषिद्धालिजनां कलयाञ्चकार तदावादीदिति योजना । श्रमाम्भ इत्यनेन श्रान्तेयमतो दूरमगत्वैव निवर्त्तिष्यते तदत्रैव स्थित्वा वक्तव्यमिति सूचितम् । कीरशुकौ समावित्यमरः ॥ १२ ॥

किमवादीदित्याह । अयइति । अयि हे बाले अल्पमतिके दमयन्ति कियद्दूरं यावत् उपैषि उपगमिष्यसि इत्थमनेन प्रकारेण व्यर्थं निरर्थकं वा किं परिश्राम्यसि परिश्रान्ता भवसि व्यर्थं पत्त्यर्थमिति च बहवः किमर्थमिति पाठे तु कष्टकल्पना । नु भो घना निबिडा वनाल्यो वनपङ्क्तीर्विलोकयन्त्याः पश्यन्त्यास्ते तव भीरपि भयमपि न उदेति नोत्पद्यते । अयि इति आक्षेपसम्बोधने यावत् पर्य्यन्तार्थे वाक्यालङ्कारे वा किमाक्षेपे । उपैषीति वर्त्तमानसामीप्ये भविष्यति लट् ॥ १३ ॥

वृथेति । इयं वनाली वनश्रेणी आलीव सखीव मरुता वायुना लसन् पल्लवः पाणिः करइवेति तस्य कम्पैश्चालनैः तथा कपोतानां पारावतानां या हुङ्कारगीः हुमिति-शब्दस्तया च अपथे मदयष्टचरूपेऽसद्विधेये पथ च अमार्गे वृथा निष्फलम् यथा तथा पदं व्यवसायम् पद च चरणम् अर्पयन्तीं कुर्व्वतीं त्वां प्रतिषेधति एतादृग्व्यापारान्निवारयति इति पश्य विलोकय । सख्यपि एतादृशीं सखीं करकम्पनेन हुङ्कारेण च निवारयति । हुङ्कारकिरेति पाठे हुङ्कारं किरतीति कॄ विक्षेप इत्यस्मात् इगुपान्त्यप्रियादेरिदित्वत् क्षिशामात् । अपथेति नञः पथो वेत्यत् । पदं व्यवसितित्राणस्थानलक्ष्माङ्घ्रिवस्तुष्वित्यमरः ॥ १४ ॥

धार्य्यः कथंकारमहं भवत्या वियद्विहारी वसुधैकगत्या ।
अहो शिशुत्वं तव खण्डितं न स्मरस्य सख्या वयसाप्यनेन ॥ १५ ॥
सहस्रपत्रासनपत्रहंसवंशस्य पत्राणि पतत्त्रिणः स्मः ।
अस्मादृशां चाटुरसामृतानि स्वर्लोकलोकेतरदुर्लभानि ॥ १६ ॥

नाहं व्यर्थं परिश्राम्यामि किन्तु तव कार्य्यार्थमित्याशयेनाह । धार्य्य इति । वसुधैव पृथिव्येव एका केवला गतिर्गमनाधारो यस्यास्तादृश्या भवत्या वियति आकाशे साधु विहरतीति तादृशोऽहं कथंकारं कथमिव धार्य्यः धर्त्तुं शक्यः । अहो आश्चर्य्ये सम्बोधने वा स्मरस्य कामस्य सख्या मित्रेण अनेन प्रत्यक्षविषयेण वयसा यौवनेनापि तव शिशुत्वं बालत्वं न खण्डितं नापसारितम् अज्ञत्वसत्त्वात् कथमन्यथा स्वस्य केवलं पृथिवीगामित्वं मम आकाशविहारित्वमविचार्य्यैव मद्ग्रहणलालसा भवसीति भावः । विहारीत्यनेन ममाकाशगमनम् अक्लेशसाध्यतया विहाररूपमिति सूचितम् । अथ च स्मरस्य कन्दर्पसदृशस्य नलस्य सख्या उपकारकत्वान्मित्रेण वयसा पक्षिणा मया तव शिशुत्वं कन्यात्वं न खण्डितम् अपितु खण्डितप्रायमेव । तव नलेन सह परिणयनायागतोऽस्मीति भावः । धार्य्य इति शक्ति लिङ्कृत्याविति कृत्यः । कथंकारमिति गतार्थात् कथमित्थमेवमन्यथास्विति कथं पूर्वकृञः णमुल् ॥ १५ ॥

स्वपरिचयदानेनात्मनोऽधार्य्यत्वं ख्यापयति । सहस्रेति । हे दमयन्ति वयं सहस्रपत्रं कमलमासनं यस्य तस्य ब्रह्मणः पत्राणि वाहनानि ये हंसास्तेषां वंशस्य कुलस्य पत्राणि पर्णभूतानि प्रसूतानीत्यर्थः पतत्त्रिणः पक्षिणः स्मः भवामः । अन्यस्यापि वंशस्य वेणोः पर्णानि भवन्ति पत्राणि पक्षभूताः सहायभूता इति प्राञ्चः । किमेतेनेत्याह अस्मादृशां चाटूनि प्रियवचनानि तेषु ये रसाः शृङ्गारादयस्त एव अमृतानि तानि स्वर्लोकस्य स्वर्गभुवनस्य ये लोकाः देवास्तेभ्य इतरैर्मनुष्यादिभिर्दुर्लभानि न सुलभानि अतस्त्वया मद्धारणाय यत्नो न कर्त्तव्य इति भावः । पुंसि वंशः कुले वेणौ पृष्ठावयवपर्वणो-रिति मेदिनी । पत्रं स्याद्वाहने पर्णे पक्षे च शरपक्षिणोरिति विश्वः । लोकस्तु भुवने जन इत्यमरः ॥ १६ ॥

स्वर्गापगाहेममृणालिनीनां नालामृणालाग्रभुजो भजामः ।
अन्नानुरूपां तनुरूपऋद्धिं कार्यं निदानाद्धि गुणानधीते ॥ १७॥
धातुर्नियोगादिह नैषधीयं लीलासरः सेवितुमागतेषु ।
हैमेषु हंसेष्वहमेक एव भ्रमामि भूलोकविलोकनोत्कः ॥ १८ ॥

भवतु भवान् स्वर्गीयो हंसः सुवर्णशरीरत्वं कथमित्याशङ्क्याह । स्वर्गेति । स्वर्गापगायाः स्वर्णद्या हेममृणालिनीनां सुवर्णकमलिनीनां नाला मृणालानि च नालासम्बन्धीनि मृणालानि वा तेषामग्राणि भुञ्जत इति तादृशा वयम् अन्नानुरूपां भक्षणीयवस्तुपरिणतवीर्य्ययोग्यां तनुरूपऋद्धिं शरीरसौन्दर्य्यसमृद्धिं भजामः प्राप्नुमः । कथमिदमित्याह हि यतः कार्य्यं घटादि कर्म्म निदानात् आदिकारणात् कपालादेः समवायिकारणात् गुणान् शौक्ल्यादीन् अधीते प्राप्नोति कारणगुणाः कार्य्यगुणमारभन्ते इति शास्त्रमतः । अत्र कारणपदं समवायिकारणपरम् आरभन्ते जनयन्ति । प्रकृते तु सौवर्णमृणालादिभक्षणादस्माकं सुवर्णमयत्वम् । नाला पद्मदण्डः मृणालं विसं अथ च वयं नालाः नलसम्बन्धिन इत्यप्युद्दिङ्गितम् । तनुरूपऋद्धिमित्यत्र ऋदलतीरको ह्रस्व इति पाक्षिकत्वात् सन्ध्यभावः ॥ १७ ॥

यदि भवान् ब्रह्मणो वाहनं तर्हि कथं पृथिव्यामागमनम् आगमने वा किं कारणमित्यत्राह । धातुरिति । धातुर्ब्रह्मणो नियोगादादेशात् इतः परं यूयं यत्र कुत्रचित् स्थिताः भ्रमणमपनयतेत्येवंरूपात् इह भूलोके नैषधीयं नलराजसम्बन्धि लीलासरः क्रीडातडागं सेवितुम् आश्रयितुम् आगतेषु हैमेषु सौवर्णेषु हंसेषु मध्ये एकोऽहमेव भूलोकस्य विलोकने दर्शने उत्कः उत्कण्ठितः सन् भ्रमामि चरामि भूलोकं विलोकयन् प्रकृतादागतोऽस्मीत्यर्थः । एकस्यैव मम यत्प्रार्थनीहक्प्रयासं करोषि नलसरसि तु मादृशा बहवो हंसास्तिष्ठन्तीति सूचितम् ॥ १८ ॥

विधेः कदाचिद्भ्रमणीविलासे श्रमातुरेभ्यः स्वमहत्तरेभ्यः।
स्कन्धस्य विश्रान्तिमदां तदादि श्राम्यामि नाविश्रमविश्वगोऽपि ॥ १९ ॥
बन्धाय दिव्ये न तिरश्चि कश्चित् पाशादिरासादितपौरुषः स्यात्।
एकं विना मादृशि तन्नरस्य स्वर्भोगभाग्यं विरलोदयस्य ॥ २० ॥

नन्वेवञ्चेत् भूलोकपर्य्यटनश्रान्तस्य तव धारणं सुकरमेव कथमुक्तं धार्य्यः कथंकारमित्यादीत्याशङ्कायामाह। विधेरिति। हे दमयन्ति कदाचित् कस्मिंश्चित् समये विधेर्ब्रह्मणो भ्रमणीविलासे भ्रमणलीलायां श्रमे आतुरेभ्यो व्याकुलेभ्यः स्वमहत्तरेभ्यः निजवंश्यप्रधानहंसेभ्यः स्कन्धस्य विश्रान्तिं विश्रामम् अदां यदवधि श्रान्तानां तेषां भारमहं गृहीतवानित्यर्थः तदादि तत्प्रभृति अविश्रमं क्वचित् विश्रान्तिमकृत्वैव विश्वगोऽपि सकलभुवनगाम्यपि न श्राम्यामि न श्रान्तो भवामि। अविश्रमम् अविरतं विश्वगोऽपीति केचित्। भ्रमणीति ल्युटष्टित्वादल्पार्थत्वाद्वा स्त्रियामी ॥ १९ ॥

धारणोपायपाशादिनाप्यधार्य्यत्वप्रतिपादनपुरःसरं प्रकृतमनुसरन्नाह। बन्धायेति। दिव्ये स्वर्गीये तिरश्चि पक्षिविशेषे मादृशि मद्विधे जने कश्चित् पाशादिः पशुबन्धनोपायरज्ज्वादिः बन्धाय बन्धनाय आसादितं प्राप्तं पौरुषं सामर्थ्यं येन तादृशो न स्यात् दिव्यत्वान्मादृशं बद्धुमशक्त इत्यर्थः। किन्त्वयं विशेषः विरलोदयस्य विरलजन्मनः क्वाचित्कस्येत्यर्थः नरस्य मनुष्यस्य तत् प्रसिद्धम् एकमसाधारणं स्वर्भोगभाग्यं स्वर्गभोगजनकमदृष्टं विना। यो नरोऽपि भूम्यां स्वर्गभोगं करोति तस्यैव वयं बध्या इति भावः। एतेन मादृशदिव्यपक्षिदर्शनादिजन्यसुखानुभवः पुण्यातिशयसाध्य इति सूचितम्। एवंविधो जनः कश्चन न सर्व्व इत्यर्थः। अथ च विगतो रो रेफो यत्र स विरः लस्य लकारस्य उदय आविर्भावो यत्र स लोदयः विरश्चासौ लोदयश्चेति कर्म्मधारयः तादृशस्य नरस्य नलस्येत्यर्थः। नलस्यैव तदेकं स्वर्भोगभाग्यमस्ति अतस्तस्यैव वयं बध्या इत्यर्थः। एतेन त्वं यदि नलपत्नी भवेस्तदैव तव धार्य्यो भवेयं नान्यथेति ध्वनितम्। विगतो रो विरस्तस्य स्थाने लस्योदयो यस्येति भावः ॥ २० ॥

इष्टेन पूर्त्तेन नलस्य वश्याः स्वर्भोगमत्रापि सृजन्त्यमर्त्याः ।
महीरुहा दोहदसेकशक्तेराकालिकं कोरकमुद्गिरन्ति ॥ २१ ॥
सुवर्णशैलादवतीर्य्य तूर्णं स्वर्वाहिनीवारिकणावकीर्णैः ।
तं वीजयामः स्मरकेलिकाले पक्षैर्नृपं चामरबद्धसख्यैः ॥ २२ ॥

नलस्य स्वर्भोगभाग्यमेव कुत इत्याह । इष्टेनेति । अमर्त्त्या देवा इष्टेन यागादिना पूर्त्तेन खातादिना च वश्या नलं विना तथाविधेष्टादीनि न केनापि कृतानीति तस्यैव वशीभूताः सन्तः अत्रापि अस्यां भूम्यामपि अस्मिन् मानवजन्मन्यपि वा नलस्य स्वर्भोगं स्वर्गीयोपभोगं सृजन्ति जनयन्ति । ननु कथं मानुषस्य स्वर्गीयोपभोगसम्भव इत्याशंक्याह यतः महीरुहा अचेतना वृक्षा अपि दोहदसेकयोर्धूपविशेषजलसेचनयोः शक्तेः सामर्थ्यादाकालिकम् अन्यकालभवं कोरकं कलिकाम् उपलक्षणात् फलादिकञ्च उद्गिरन्ति कालान्तरेऽपि प्रकटयन्ति । स्वर्गीयोद्याने हि युगपदृतुषट्कावस्थानात् सर्व्वदैव सर्व्वाणि फलपुष्पादीनि जायन्ते अत्रापि तथत्यविशेषः तथा वृक्षा अपि इष्टेन दोहदेन पूर्त्तेन खातेनालवालरूपेण नलाधीनाः सन्त आकालिकं कोरकमुद्गिरन्तीत्यपि बोध्यम् । अथ क्रतुकर्मेष्टं पूर्त्तं खातादिकर्मणीत्यमरः ॥ २१ ॥

वयमपि स्वर्गीयजनमिव तं सेवामहे इत्याह । सुवर्णेति । वयं सुवर्णशैलात् सुमेरोस्तूर्णं शीघ्रम् अवतीर्य्य उपनम्य स्वर्व्वाहिण्या मन्दाकिन्या वारिकणैर्जललवैरवकीर्णाः सिक्तास्तैः पक्षैः करणैः स्मरकेलिकाले सुरतसमये तं नृपं नलं वीजयामः पक्षवातेन तस्य सुरतश्रममपनयाम इत्यर्थः । किम्भूतैः पक्षैः चामरैश्च सह बद्धं कृतं सख्यं यैः तादृशैः स्वप्रभववायुद्वारा श्रमापनयनरूपसमानधर्मवत्त्वाच्चामरसदृशैरित्यर्थः । यद्यपीदं सर्वं मिथ्यैव तथाप्येतद्वक्तुर्हंसस्य न किञ्चिद्दोषः तदानीमस्य विवाहार्थमुद्यतत्वात् । उक्तञ्च महाभारते । न नर्मयुक्तं वचनं हिनस्ति न स्त्रीषु राजन विवाहकाले । प्राणात्यये सर्व्वधनापहारे पञ्चानृतान्याहुरपातकानीति एवमन्यत्रापि ज्ञेयम् ॥ २२ ॥

क्रियेत चेत्साधुविभक्तिचिन्ता व्यक्तिस्तदा सा प्रथमाभिधेया ।
या स्वौजसां साधयितुं विलासैस्तावत् क्षमा नाम पदं बहु स्यात्
॥ २३ ॥

अथ दमयन्तीं विलोभयितुमष्टादशभिः श्लोकैर्नलं प्रशंसन् सम्प्रति तस्य साधूनामग्रगण्यत्वमाह । क्रियेतेति । अत्र के के साधवः सन्तीति साधूनां विभक्त्या विभागेन चिन्ता विचारणा विभक्तिचिन्ता जिज्ञासा वा चेद्यदि क्रियेत जनैरिति शेषः तदा सा नलरूपा व्यक्तिर्जनः प्रथमाभिधेया आदावुल्लेख्या सर्व्वसाधुभ्योऽभ्यर्हितत्वात् साधुविचारणायां हि प्रथममुत्कृष्टतममुल्लिखन्ति पश्चादुत्कृष्टतरं तत उत्कृष्टमेवं क्रमः । सा का या व्यक्तिः स्वौजसां निजतेजसां विलासैः प्रभावैः तावद्बहु समस्तं पदम् अर्थात् शत्रूणां स्थानं वस्तु वा साधयितुम् आयत्तीकर्त्तुं क्षमा समर्था स्यात् भवेत् नाम सम्भावनायाम् । यद्वा नमनं नामः स न विद्यते येषां ते अनामास्तेषाम् अप्रणतानां शत्रूणां बहु असंख्यातं पदं स्थानं तावत् साकल्येन साधयितुम् क्षमा भवेत् एतेन नले सामाख्यमुपायं विना उपायान्तरं नास्तीति सूचितम् । बहुरिति सविसर्गपाठे तु तावत् सकलं क्षमानामपदं पृथिवीसंज्ञकपदं साधयितुम् एकापि बहुरनेकधा स्यादित्यर्थः । अथ च साधुविभक्तीनां चिन्ता सप्तसु विभक्तिषु मध्ये का साध्वी विभक्तिरिति विचारणा चेद्यदि क्रियेत तदा सा व्यक्तिः प्रथमाभिधेया प्रथमेति अभिधेयं नाम यस्याः सा प्रथमा विभक्तिरेव साध्वीत्यर्थः । साधुत्वे हेतुमाह या प्रथमा विभक्तिः स्वौजसां स्वघटकीभूतानां सुऔजस् इति वर्णानां विलासैः विसर्गादिरूपेण परिणामैः तावद्बहु अनेकं नाम प्रातिपदिकं पदं सुबन्तं साधयितुं कर्त्तुं क्षमा समर्था स्यात् । संबुद्धौ सर्व्वस्मिन् कारके सर्व्वस्मिन्नामनि च प्रथमाया एव विधानात् अन्यविभक्तिभ्योऽस्याः सम्यक्त्वम् यथा च सूत्रं सम्बुद्ध्यात् सु औ जस इति । व्यक्तिरिति व्यज्यते द्योत्यते एकत्वादि-प्रातिपदिकार्थोऽनयेति व्यक्तिः यदुक्तं प्रकृत्यर्थः प्रत्ययेनानूद्यते केवलाप्रयोगित्वादिति । अथवा यदि साधुविभक्तीनां चिन्ता विचारः क्रियेत तदा या व्यक्तिः स्वौजसां मध्ये प्रथमा सुलक्षणा विभक्तिः सैव अभिधेया सम्यक्तया वक्तव्या यतो विलासैः एकत्वादिनिमित्तमनपेक्ष्यापि सर्व्वत्र सद्भावैस्तावद्बहु नाम पदं साधयितुं क्षमा स्यात् औप्रभृतिविभक्तयो हि तत्तन्निमित्तीभूतमर्थं विना न विधीयन्ते सुस्तु पदत्वनिष्पादनार्थमपि क्रियते । उक्तञ्च लिङ्गसंख्याविनिर्मुक्तात् सुः पदत्वार्थमव्ययादिति ॥ २३ ॥

राजा स यज्वा विबुधव्रजत्रा कृत्वाध्वराज्योपमयैव राज्यम् ।
भुङ्क्ते श्रितश्रोत्रियसात्कृतश्रीः पूर्व्वं त्वहो शेषमशेषमन्त्यम् ॥२४॥
दारिद्र्यदारिद्र्यविणौघवर्षैरमोघमेघव्रतमर्थिसार्थे ।
सन्तुष्टमिष्टानि तमिष्टदेवं नाथन्ति के नाम न लोकनाथम् ॥२५॥

अस्य यागशीलत्वं सार्व्वभौमत्वञ्चाह । राजेति । श्रितश्रोत्रियसात् आश्रित-च्छान्दसजनाधीनं देया कृता श्रीः सम्पत्तिर्येन तादृशः स यज्वा विधिनेष्टवान् राजा नलः अध्वरे यज्ञे यदाज्यं घृतं तस्योपमयैव साम्येनैव राज्यं विबुधव्रजत्रा कृत्वा विबुधानाम् पण्डितानाम् अथ च देवानां व्रजः समूहस्तदधीनं देयं सम्पाद्य भुङ्क्ते उपभुङ्क्ते । यथा घृतं यज्ञे देवेभ्यो दत्वा पश्चाद्भुङ्क्ते तथा राज्यमपि आदौ ब्राह्मणेभ्यो दत्त्वा भुङ्क्ते इत्यर्थः । किन्त्वयं विशेषः पूर्व्वं श्लोकोक्तक्रमापेक्षया प्रथमम् आज्यं शेषं यागादवशिष्टं भुङ्क्ते अन्त्यं राज्यम् अशेषं सकलं भुङ्क्ते अतएव अहो आश्चर्य-मिदम् । यदादौ भुज्यते तदशेषं शेषेतिसंज्ञकं न भवति यत्तु अन्ते भुज्यते तत् शेष-मित्युच्यते लोकैः अत्र तु तद्विपरीतमित्याश्चर्यम् । यज्वा तु विधिनेष्टवानित्यमरः विबुधः पण्डिते देवे इति विश्वः ॥ २४ ॥

अस्य दातृत्वातिशयमाह । दारिद्र्येति । के नाम जनास्तं लोकनाथं राजानं नलम् इष्टानि ईप्सितानि धनादीनि न नाथन्ति न याचन्ते अपि तु सर्व्वएव । याच्-ञायां कारणभूतानि विशेषणान्याह किम्भूतं दारिद्र्यदारी दरिद्रत्वविनाशको यो द्रवि-णौघो धनसमूहस्तस्य वर्षैस्त्यागैः करणैः अर्थिसार्थे याचकसमूहे अमोघं सफलं मेघस्येव व्रतं नियमः स्वभावो वा यस्य तादृशम् यथा मेघा जलवर्षैः सर्व्वान् जनान् सुखयन्ति तथा धनवर्षैरयमपि सर्व्वानर्थिनः सुखयति न तु विद्वत्त्वादिगुणविचारं करोति । तथा सन्तुष्टं सर्वदा सन्तोषयुक्तं न तु इतरवदात्मनदविरतयाचकयाचनेन विरक्तं तथा इष्टाः पूजिता देवा येन इष्टाः प्रिया देवा यस्येति वा तादृशम् । इष्टः प्रजानां हितो देवो राजा येति वा । अथ च सन्तुष्टम् इष्टदेवं लोकनाथं नारायणं के जना इष्टान् वरान् न याचन्ते । अत्र नाथेर्याचनार्थकत्वेन दुहादित्वाद्विकर्म्मकत्वम् ॥ २५ ॥

अस्मात् किल श्रोत्रसुधां विधाय रम्भा चिरं भामतुलां नलस्य।
तत्रानुरक्ता तमनाप्य भेजे तन्नामगन्धान्नलकूवरं सा ॥ २६ ॥

स्वर्लोकमस्माभिरितः प्रयातैः केलीषु तद्गानगुणान्निपीय।
हाहेति गायन् यदशोचि तेन नाम्नैव हाहा हरिगायनोऽभूत्
॥ २७ ॥

शृण्वन् सदारस्तदुदारभावं हृष्यन्मुहुर्लोम पुलोमजायाः।
पुण्येन नालोकत लोकपालः प्रमोदबाष्पावृतनेत्रमालः ॥ २८ ॥

अस्य रूपवत्त्वातिशयमाह। अस्मादिति। सा प्रसिद्धा देवाङ्गनाविशेषो वा रम्भा नलस्य अतुलां लोकत्रयेऽप्यनुपमां भां कान्तिम् अस्मत्सकाशात् चिरं श्रोत्रसुधां विधाय कर्णामृतं कृत्वा बहुकालं सादरं श्रुत्वेत्यर्थः तत्र नले अनुरक्ता जातानुरागा सती तं नलम् अनाप्य किल अप्राप्यैव तन्नामगन्धान्नलनामसम्बन्धात् नलकूवरं कुवेरपुत्रं भेजे प्राप अन्योऽपि ईप्सितं वस्त्वप्राप्य किञ्चित् साधर्म्येण तत्सदृशमन्यदपि वस्तु अगत्या गृह्णाति। नारीषु रम्भा पुरुषेषु विष्णुरिति सर्व्वयोषिद्भ्य उत्तमत्वेन रम्भा प्रसिद्धा सापि नलं न प्राप्ता अतो नलः कीदृक् सुन्दर इति विवेचनीयमिति भावः। अस्मदिति पञ्चमी-बहुवचनान्तम्। रम्भा त्रिदशभामिन्यां कदल्यां चेति हेमचन्द्रः। गन्धो गन्धक आमोदे लेशे सम्बन्धगर्व्वयोरिति विश्वः ॥ २६ ॥

अस्य गानलक्षणगुणवत्त्वमाह। स्वर्लोकमिति। केलीषु क्रीड़ासु तस्य नलस्य गानलक्षणान् गुणान् गानस्य गुणान् माधुर्य्यादीन् वा निपीय श्रुत्वा इतो मर्त्यलोकात् स्वर्लोकं प्रयातैर्गतैरस्माभिः कर्तृभिः गायन् गानं कुर्वन् हरिगायन इन्द्रस्य गायनो गन्धर्वविशेषो हाहेति यदशोचि हा कष्टमिति यन्निन्दितः तेनैव हेतुना स हरिगायनो नाम्ना हाहा अभूत् ततः प्रभृति हाहेति नाम्ना स जनैरुच्यत इत्यर्थः। हाहा हूहूश्चैवमाद्या गन्धर्व्वास्त्रिदिवौकसामित्यमरः ॥ २७ ॥

का कथा मर्त्ययोषितां देवीनामपि तद्गुणान् श्रुत्वा विकारो जायत इति श्लोकत्रुष्टयेनाह। शृण्वन्निति। लोकपाल इन्द्रः सदारः सस्त्रीको भूत्वा तस्य नलस्य उदारभावम् औदार्यं मनुमित्रसमताकरूपनायकगुणं शृण्वन् आकर्णयन् सन् पुलोमजायाः

सापीश्वरे शृण्वति तद्गुणौघान् प्रसह्य चेतोहरतोऽर्द्धशम्भुः ।
अभूदपर्णाङ्गुलिरुद्धकर्णा कदा न कण्डूयनकैतवेन ॥ २९ ॥

अलं सजन् धर्मविधौ विधाता रुणद्धि मौनस्य मिषेण वाणीम् ।
तत्कण्ठमालिङ्ग्य रसस्य तृप्तां न वेद तां वेदजडः स वक्राम् ॥ ३० ॥

शच्याः मुहुश्चिरं वारं द्रुष्यत् रोम पुण्येन यर्यास्तस्याः शुभादृष्टेन नालोकत न दृष्टवान् अदर्शने हेतुगर्भविशेषणमाह किम्भूतः प्रमोदवाष्पैरानन्दाश्रुभिरावृता परिपूर्णा नेत्रयोः अरुणा माला समूहो यस्य सः यदि परपुरुषगुणं श्रुत्वा शच्याजातं रोमाञ्चमिन्द्रोऽद्रक्ष्य-त्तदा मानसिकव्यभिचारिणीत्वा असतीत्वात् परित्यागमकरिष्यत् अतोऽयदर्शनं तत्र शच्या एव पुण्यं बलवदिति भावः । उदारभावं दातृत्वमिति बहवः उदारभावं दाक्षिण्य-मित्यपि केचित् । शोभा विलासो माधुर्य्यं गाम्भीर्य्यं धैर्य्यतेजसी । ललितौदार्य्य-मित्यष्टौ सत्त्वजाः पौरुषागुणा इति औदार्य्यं शत्रुमित्रयोः समतेति च साहित्यदर्पणः । उदारो दातृमहतोर्दक्षिणेऽप्यभिधेयवदिति मेदिनी ॥ २८ ॥

सापीति । ईश्वरे शिवे प्रसह्य बलात्कारेण चेतोहरतो मनोहारिणस्तस्य नलस्य गुणौघान् शोभाविलासादिसात्त्विकनायकगुणसमूहान् शृण्वति आकर्णयति सति सापि पातिव्रत्येन प्रसिद्धा अपर्णापि पार्व्वत्यपि कण्डूयनकैतवेन कण्डूतिव्याजेन अङ्गुल्या रुद्धः कर्णौ यया तादृशी कदा न अभूत् अपि तु सर्व्वदैव । तथाविधगुणश्रवणेन मानसव्यभि-चारं सम्भाव्य पातिव्रत्यभङ्गभिया तदश्रवणार्थमङ्गुलिरुद्धकर्णा कदा नाभूदित्यर्थः । ननु नलगुणवर्णनप्रस्तावे कथमन्यत्र न गच्छतीत्याशङ्क्य हेतुगर्भविशेषणमाह किम्भूता अर्द्ध शरीरार्द्धं शम्भुर्यस्याः सा शम्भुं विहायान्यत्र गमनाभावात् सुतरां पातिव्रत्यरक्षणाय कर्णरोधनमेव चकारेति भावः । अपर्णेति सार्थकं पदं यया शम्भुप्राप्त्यर्थं तपसि गलित-पर्णभोजनमपि परित्यक्तं सापि एवं करोतीति । अथ च कर्णकण्डूयनरूपं मोट्टायितं चकार । तद्भावभाविते चित्ते वल्लभस्य कथादिषु । मोट्टायितमिति प्राहुः कर्णकण्डूयना-दिकमिति साहित्यदर्पणः ॥ २९ ॥

अलमिति । विधाता ब्रह्मा धर्म्मविधौ समाध्यादिधर्मकर्मणि सजन् आसक्तः सन् मौनस्य मिषेण व्याजेन वाणीम् अलं व्यर्थं रुणद्धि आच्छोति । वाणी बहिर्गता सती

स्त्रियस्तदालिङ्गनभूर्न भूता व्रतच्युतिः क्वापि पतिव्रतायाः ।
समस्तभूतात्मतया न भूतं तद्भर्तुरीर्ष्याकलुषाणुनापि ॥ २१ ॥
धिक् तं विधेः पाणिमजातलज्जं निर्माति यः पर्वणि पूर्णमिन्दुम् ।
मन्ये स विज्ञः स्मृततन्मुखश्रीः कृतार्धमौज्झद्भवमूर्ध्नि यस्तम् ॥ २२ ॥

पुरुषान्तरं भजेदित्याशङ्कया तस्या बहिर्गमननिवारणमेव मौनव्याजेन करोति तत्तु स्वचे-ष्टैवेत्यर्थः। वैदग्ध्यमेवाह वेदजडो वेदपाठव्याकुलीकृतहृदयः अत एव अनवरतवेद-पाठेन वैषयिकव्यापारानभिज्ञः स विधिः तत्कण्ठं नलकण्ठं चालिङ्ग्य चाश्लिष्य रसस्य कर्त्रीं शृङ्गारादिरसेन पूर्णाम् अत एव शृङ्गारेण प्रीतां वक्रां वक्रोक्तिरूपाम् अत एव परनायकाश्रयत्वात् कुटिलां तां वाचं न वेद न जानाति। जिह्वापि कदा स्वकण्ठा-लिङ्गं च नलकण्ठमालिङ्गितवतीति न ज्ञातवानिति भावः। अत्र उपनायकस्य विधातरि स्वनायकस्य वाच्याश्च परनायिकाया व्यवहारारोपात् समासोक्तिरियम्। रसस्येति कृद्योगे चेति कर्मणि षष्ठी ॥ २० ॥

स्त्रिय इति। पतिव्रताया मनोवाक्कायकर्मभिः पत्यव्यभिचारिण्याः स्त्रियो लक्ष्म्याः शोभारूपेण राज्यलक्ष्मीरूपेण वा तदालिङ्गनात् नलालिङ्गनाद्धेतोरर्थात् सा लक्ष्मी क्वापि व्रतच्युतिः पातिव्रत्यहानिर्न भूता न जाता तथा तस्याः लक्ष्म्याः भर्तुर्विष्णोः ईर्ष्यया स्वपत्न्याः परनायकालिङ्गनदर्शनादुत्थितकलुषया यत् कलुषं कालुष्यं तस्य अणुनापि लेशेनापि न भूतं न जातम्। उभयत्र हेतुमाह समस्तभूतात्मतया विष्णोः सर्वभूत-स्वरूपत्वेन नलोऽपि विष्णुरेव अतस्तदालिङ्गनेन लक्ष्म्याः पतिव्रतात्वभङ्गो विष्णोश्च ईर्ष्याकालुष्यं नाभूदित्यर्थः। भूतेति भौतिकाद्युपलक्षणं न तु वियदादिभूतपञ्चकमात्र-परं तथा च सर्वं विष्णुमयं जगदिति श्रुतिः। यद्वा समस्तभूतानाम् आत्मा समस्त-भूतात्मा तस्य भावस्तत्ता तया। तथा च श्रूयते एक एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यव-स्थित इति ॥ २१ ॥

अथ नलस्य मुखादिवर्णनेन भैमीं क्षोभयति। धिगिति। विधेर्ब्रह्मणो यः पाणिर्हस्तः कृत्वा तथा नलस्य मुखश्रीर्मुखशोभा इव तादृशः सन्नपि पर्वणि पूर्णिमायाम्

निलीयते ह्रीविधुरः स्वजैत्रं श्रुत्वा विधुस्तस्य मुखं मुखान्नः।
सूरे समुद्रस्य कदापि पूरे कदाचिदभ्रभ्रमदभ्रगर्भे ॥ २३ ॥

संप्राप्य नः स्वस्वजभृत्यवर्गान् दैत्यारिरस्यन्ननलास्यतुल्ये।
तदङ्घ्रिपद्माभिसरोजपीतादस्तुर्व्वि लज्जं रमते रमायाम् ॥ २४ ॥

इन्दुं चन्द्रं पूर्णं निर्म्मांति रचयति अतएव अजातलज्जं निर्लज्जं तं पाणिं धिक् नलानने सत्यपि यः पूर्वमपि चन्द्रं पूर्णं करोति स निर्लज्जत्वान्निन्द्य एवेत्यर्थः। स तु विधिः पाणिविज्ञः कर्त्तव्याकर्त्तव्यविवेचकः स कः यः सृततन्मुखश्रीः सन् कृतं निर्मितम् अर्द्धं यस्य तथाविधमपि तं चन्द्रं भवमूर्ध्नि हरमस्तके भीजभृत् त्यक्तवान् इत्यहं मन्ये। यः प्रारब्धमपि तत उत्तमस्यान्यस्य स्मरणात् त्यजति स विज्ञ एवेति भावः। युक्तञ्च हर-मूर्द्धनि त्यागस्तस्य जटिलत्वेन पिधानयोग्यत्वात्। चन्द्रादप्यतिरमणीयं तस्य मुखमिति पर्य्यवसितोऽर्थः। अतथाकर्त्रोर्हस्तयोस्तथाकर्त्तृत्वेन सम्भाव्यमानत्वान्मन्ये इत्यस्य योगाच्च वाच्योत्प्रेक्षेयम्। सृततन्मुखश्रीरिति काकाक्षिगोलकन्यायेनोभयत्र सम्बध्यते ॥ २२ ॥

निलीयत इति। विधुश्चन्द्रः नोऽस्माकं मुखात् तस्य नलस्य मुखं स्वजैत्रं स्वस्य जेतृ श्रुत्वा श्रवणबोधविषयीकृत्य ह्रीविधुरो लज्जया विकलः सन् कदाचित् अमावस्यायां सूरे सूर्ये कदापि अस्तसमये समुद्रस्य पूरे जलौघे कदाचित् प्रावृट्काले अभ्रं आकाशं भ्रमन्ति यानि अभ्राणि मेघास्तेषां गर्भे अभ्यन्तरे च निलीयते अन्तर्हितो भवति। अन्योऽपि स्वजेतारं श्रुत्वा लज्जाविकलः सन्निभृतस्थानेषु अन्तर्हितो भवति। कदाप्यदभ्रभ्रमदभ्रगर्भे इति पाठे तु अदभ्राणि बहुलानि यानि भ्रमदभ्राणि भ्रमणकर्त्तृमेघास्तेषां गर्भे इत्यर्थः। पूरोजलसमूहे स्यादूणसंग्रहखाद्ययोरिति अभ्रं मेघे च गगने धातुभेदे च काञ्चन इति च मेदिनी। प्रभूतं प्रचुरं प्राज्यमदभ्रं बहुलं बह्वित्यमरः ॥ २३ ॥

संप्राप्येति। दैत्यारिर्विष्णुः स्वभ्रजस्य निजवाहनस्य गरुडस्य भृत्यवर्गान् तस्य पक्षीन्द्रत्वाद्दासभूतान्नोऽस्मान् अयजस्य जितकनकस्य नलास्यस्य नलमुखस्य तुल्ये स्तोत्राय संप्राप्य यूयं नलवदनं स्तुतेत्यादिश्य भ्रातुर्भ्रयः सकामाभिलभम् अपगतलज्जं यथा तथा रमायां लक्ष्म्यां रमते क्रीडति। किम्भूतात्तदङ्घ्रि तस्या नलास्यतुल्या संक्रुचत् मुकुली-

रेखाभिरास्ये गणनादिवास्य द्वात्रिंशता दन्तमयीभिरन्तः।
चतुर्दशाष्टादश चात्र विद्या द्वेधापि सन्तीति शशंस वेधाः॥२५॥
श्रियौ नरेन्द्रस्य निरीक्ष्य तस्य स्मरामरेन्द्रावपि न स्मरामः।
वासेन सम्यक् क्षमयोश्च तस्मिन् बुद्धौ न दध्मः खलु शेषबुद्धौ
॥२६॥

अथवाऽस्माभिः सरोजं नाभिपद्मं तेन पीतात् आच्छादितात्। ब्रह्मा हि नाभिसरोजे सर्वदा वसति सुतरां क्रीडायां लज्जा भवेत् अतोऽस्माभिः स्वजेतृनलवदनप्रशंसया सरोजे सङ्कोचिते तदाच्छन्नात् ब्रह्मणोऽपश्यतो विलज्जितो रमत इत्यर्थः। अन्यस्यापि स्वजेतृनामश्रवणेन सङ्कोचो भवति। यद्वा अब्जं चन्द्रवद्दृश्यं यन्नलास्यं तस्य तुल्यं चन्द्रसदृशप्रशंसया पद्मानां मुद्रणा मुक्तेव चन्द्रस्य विरोधित्वेन तत्सदृशस्य विरोधित्वात्। अब्जोधन्वन्तरौ चन्द्रे शङ्खेऽब्जं पद्मसङ्ख्ययोरिति हेमचन्द्रः। स्तवः स्तोत्रं नुतिः स्तुतिरित्यमरः॥२४॥

रेखाभिरिति। अत्र भुवि चतुर्दश च अष्टादश च द्वेधापि द्विप्रकारा अपि विद्याः सन्ति विद्यन्ते केचिद्विद्यानां चतुर्दशत्वं वदन्ति केचिदष्टादशत्वं तदुभयरूपा अपि सन्तीत्यर्थः इति अस्य नलस्य अन्तरास्ये मुखमध्ये द्वात्रिंशता द्वात्रिंशत्संख्याभिर्दन्तमयीभिर्दन्तरूपाभी रेखाभिर्गणनात् संख्यानात् वेधाः शशंसेव कथयति स्मेव। दन्तानां रेखात्वोत्कीर्तनं सूक्ष्मत्वेन सामुद्रिकलक्षणवत्त्वद्योतनार्थम्। विद्यानां चतुर्दशत्वमष्टादशत्वञ्चोक्तं प्रथमसर्गे॥२५॥

श्रियाविति। तस्य नरेन्द्रस्य नलस्य श्रियौ कान्तिसम्पत्ती निरीक्ष्य दृष्ट्वा स्मरामरेन्द्रावपि कां कथान्येषां कामेन्द्रावपि न स्मरामः न नलतुल्यत्वेन चिन्तयामः। कन्दर्पे कान्तिरिव इन्द्रे सम्पत्तिरेव नले तु द्वे अपीत्यस्य ताभ्यामाधिक्यम्। तथा तस्मिन्नले क्षमयोश्च पृथिवीक्षान्त्योश्च सम्यग्वासेन निरपायमवस्थित्या खलु निश्चयेन शेषबुद्धौ अनन्तसुगतावपि बुद्धौ मत्यां न दध्मः न धारयामः न स्मरणविषयीकुर्म इत्यर्थः। शेषे केवलं पृथिवी सुगते केवलं क्षान्तिः नले तु तदुभयमित्याधिक्यम्। उत्कृष्टप्रतापौ

विना पतत्रं विनतातनूजैः समीरणैरीक्षणलक्षणीयैः।
मनोभिरासीदनणुप्रमाणैर्न निर्जिता दिक्कतमा तदश्वैः॥ १७॥
संग्रामभूमीषु भवत्यरीणामस्रैर्नदीमातृकतां गतासु।
तदाशुधारापवनाशनानां राजव्रजीयैरसुभिः सुभिक्षम्॥ १८॥

ततोऽन्यूनस्यास्य चरितं शुश्रुषितमिति तत्र ज्ञातमस्माभिरिति भावः। श्रियाविति असयोरिति च सरूपेषु यद्दिष्टमित्येकशेषः। श्रीः सम्पत् कान्तिलक्ष्मीष्विति नलः। स्थितिवास्त्वोः समायुक्तं धर्मं शक्तौ हिती निष्ठित्यमरः॥ १६॥

विनेति। तदश्वैर्नलघोटकैः कतमा दिक् निर्जिता लङ्घिता न आसीत् अपि तु सर्वैव किम्भूतैः पतत्रं पक्षं विना विनतातनूजैर्गरुडस्वरूपैः तथा ईक्षणलक्षणीयैर्नयन-गोचरैः समीरणैर्वायुभिः तथा अनणुप्रमाणैर्महापरिमाणैर्मनोभिश्चित्तैः। गरुडो हि पक्षसहायो गच्छति वायुरचाक्षुषस्तद्गमे प्रत्यक्षनाशप्रमाणवादिनो न विश्वसन्ति मनश्चाणु-परिमाणमतस्तस्य गौरवाभावाद्गमो युज्यते अश्वास्तु तद्विपरीता अपि तद्रूपा इत्युपमाना-दुपमेयस्याधिक्यधर्मवत्त्वादधिकारूढवैशिष्ट्यरूपकमिदम्। एतेन नलः सर्वदिग्विजेता इति वस्तुध्वनिः॥ १७॥

संग्रामेति। हे दमयन्ति अरीणां शत्रूणाम् अस्रैः रुधिरैर्नदीमातृकतां नदीजल-पाल्यत्वं गतासु प्राप्तासु संग्रामभूमीषु रणभूमीषु तस्य नलस्य बाणधाराः शरपरम्परा एव पवनाशनाः सर्पास्तेषां राजव्रजीयैर्विपक्षराजसमूहसम्बन्धिभिरसुभिः प्राणवायुभिः सुभिक्षं आहारसौलभ्यं भवति। संग्रामे नलबाणैः सर्वे शत्रवो विनाशिता इति भावः। नदी-मातृकभूमीषु अवग्रहादिप्रभावेऽपि सुभिक्षं भवति। अत्र पवनाशनेति सार्थकं पदं वायु-भुजां वायुबाहुल्यएव सुभिक्षं भवति। सुभिक्षमिति भिक्षाणां समृद्धिरित्यव्ययीभावः। देशो नद्यम्बुवृष्ट्यम्बुसम्पन्नव्रीहिपालितः। स्यान्नदीमातृको देवमातृकश्च यथाक्रमम् इत्य-मरः॥ १८॥

यशोयदस्याजनि संयुगेषु कण्डूलभावं भजता भुजेन ।
हेतोर्गुणादेव दिगापगालीकूलङ्कषत्वं व्यसनं तदीयम् ॥ ३९ ॥

यदि त्रिलोकी गणनापरा स्यात्तस्याः समाप्तिर्यदि नायुषः स्यात् ।
पारेपरार्द्धं गणितं यदि स्यात् गणेयनिःशेषगुणोऽपि स स्यात् ॥ ४० ॥

यश इति । संयुगेषु युद्धेषु कण्डूलभावं रणकण्डूमत्त्वं भजता प्राप्नुवता अस्य नलस्य भुजेन हस्तेन यत् यशोऽजनि उत्पादितं दिक्ष्वेवापगा नद्यस्तासामाली समूहस्तस्याः कूलङ्कषत्वं तटघर्षणरूपं तदीयं तस्य यशसः सम्बन्धि व्यसनं व्यवसाय. हेतोः कारणस्य गुणादेव न तु स्वभावात् किं जातमिति शेषः । तदस्यो दिगन्तगामीत्यर्थः । यशःकारणे हस्ते यः कण्डूलभावो गुणस्तस्मादेव दिगापगालीकूलङ्कषत्वं किं यशस्यागतमिति भावः । कारणगुणाः कार्य्यगुणमारभन्त इति नियमो यत्र समवायेन कार्य्यकारणभावस्तत्रैव अतोऽत्रातथाभूतस्य तथाभूतत्वेनोत्प्रेक्षा ॥ ३९ ॥

गुणवर्णने निजासामर्थ्यद्योतनया असंख्येयगुणत्वमस्य व्यञ्जयति । यदीति । त्रिलोकी त्रिभुवनं यदि गणनापरा तद्गुणगणनमात्रासक्ता स्यात् तस्यास्त्रिलोक्या आयुषः समाप्ति-र्यदि न स्यात् यदि च गणितं संख्या पारेपरार्द्धं परार्द्धसंख्यातोऽप्यधिकं स्यात्तदा स नलः गणेया गणयितुं शक्या निःशेषाः समस्ता गुणा यस्य तादृशोऽपि स्यादन्यथा नेत्यर्थः । असंख्येयास्तस्य गुणा इति भावः । अपिः सम्भावनायाम् । पारेपरार्द्धमिति पारे मध्ये षष्ठ्या वेत्यव्ययीभावः निपातनादेत्वम् । गणेयमिति गणेर्विहितेति यक् प्रत्ययः । संख्या तु परार्द्धादधिका नास्ति यथा लीलावत्यां भास्कराचार्य्यैः । एकदशशतसहस्रा-युतलक्षप्रयुतकोटयः क्रमशः । अर्बुदमब्जं खर्वनिखर्वमहापद्मशङ्कवस्तस्मात् । जलधि-श्चान्त्यं मध्यं परार्द्धमिति दशगुणोत्तराः संज्ञाः । संख्यायाः स्थानानां व्यवहारार्थं कृताः पूर्वैरिति ॥ ४० ॥

अवारितद्वारतया तिरश्चामन्तःपुरे तस्य निविश्य राज्ञः ।
गतेषु रम्येष्वधिकं विशेषमध्यापयामः परमाणुमध्याः ॥ ४१ ॥

पीयूषधाराऽनधराभिरन्तस्तासां रसोदन्वति मज्जयामः ।
रम्भादिसौभाग्यरहःकथाभिः काव्येन काव्यं सृजताऽऽदृताभिः ॥ ४२ ॥

काभिर्न तत्राभिनवस्मराज्ञाविश्वासनिक्षेपवणिक् क्रियेऽहम् ।
जिह्रेति यन्नैव कुतोऽपि तिर्यक् कश्चित्तिरश्चस्त्रपते न तेन ॥ ४३ ॥

अधिकविश्वासात् तदन्तःपुरेऽपि मया गम्यते इति ख्यापयन्नाह । अवारितेति । हे भैमि वयं तिरश्चां पक्षिणाम् अवारितद्वारतया अप्रतिषिद्धद्वारप्रवेशत्वेन तस्य राज्ञो नलस्य अन्तःपुरे निविश्य प्रविश्य परमाणुवत् मध्यं यासां तादृशीः अतिकृशोदरीरित्यर्थः नारीः रम्येषु मनोरमेष्वपि गतेषु गमनेषु अधिकं लोकोत्तरं विशेषमुत्कर्षम् अध्यापयामः शिक्षयामः । एतेन त्वञ्चेत् नलपत्नी स्यास्तदा त्वामपि तथा गमनोत्कर्षं शिक्षयिष्यामीति सूचितम् । परमाणुमध्या इति गतिबुद्धीत्यादिना प्रयोज्यस्य कर्मत्वम् ॥ ४१ ॥

तव स्वव्यापारान्तरमप्याह । पीयूषेति । वयं रम्भादीनामप्सरसां यत् सौभाग्यं वशीभूतपुरुषत्वादि रहश्च सुरतं गोपनीयाख्यानं वा तयोः कथाभिः करणैस्तासां नलस्त्रीणाम् अन्तर्हृदयं रसोदन्वति शृङ्गाररसमसमुद्रे मज्जयामः निमग्नीकुर्मः किम्भूताभिः पीयूषस्य अमृतस्य धाराऽनधराभिरन्यूनाभिरत्याह्लादकत्वात् । तथा काव्यं प्रबन्धविशेषं सृजता कुर्वता काव्येन शुक्रेण आदृताभिः सम्मताभिः । रहः सुरतगोप्ययोरिति अमरः । काव्य उशना भार्गवः कविरित्यमरः ॥ ४२ ॥

स्वस्यापि तासां विश्वास्यत्वं द्योतयन्नाह । काभिरिति । तत्र नलान्तःपुरे अहं काभिर्मुग्धाप्रभृतिभिः स्त्रीभिः अभिनवा नवीना या स्मराज्ञा कामोपदेशलेख्या विश्वासेन निक्षेपवणिक् स्थापनिकवणिक् न क्रिये अपि तु सर्वाभिरेव अतिगोपनीयमपि काम-[illegible] विश्वासात् सर्वाभिरेव मयि कथ्यते इत्यर्थः । अन्योऽप्यतिगोपनीयवस्तु काञ्चित् वणिजि निक्षिपति । ननु तादृशी तासां विश्वस्तता [illegible] यस्मात् तिर्यक्

वार्त्ता च सा सत्यपि नान्यमेति योगादहं, हृदि यां निरुन्धे।
विरिञ्चिनानाननवादधौतसमाधिशास्त्रश्रुतिपूर्णकर्णः ॥ ४४ ॥

नलाश्रयेण त्रिदिवोपभोग्यं तवानवाप्यं लभते बतान्या।
कुमुद्वतीवेन्दुपरिग्रहेण ज्योत्स्नोत्सवं दुर्लभमम्बुजिन्याः ॥ ४५ ॥

पक्षी कुतोऽपि कस्मादपि प्राणिनो नैव बिभेति नैव लज्जते तेन हेतुना कश्चित् प्राणी तिरश्चः पक्षिणो न त्रपते न लज्जते। अतस्त्वयापि अन्तर्गतं किञ्चिद्रहस्यं वक्तव्यं मा लज्जस्वेति ध्वनितम् ॥ ४३ ॥

अहमपि तामिच्छां नान्यत्र प्रकाशयामीत्याह। वार्त्तेति। अहं योगादुपायात् प्रयत्नादिति यावत् ध्यानधारणादेरिति केचित् अरन्ध्रे निश्छिद्रे बहुविषयहतिशून्य इत्यर्थः हृदि चेतसि यां वार्त्तां निरुन्धे नितरामावृणोमि सा च वार्त्ता वृत्तान्तः अनृतापि का कथा सत्यायाः प्रकाशशङ्कायां परिहाससमयोक्ता अलीकापि अन्यं जनं न एति न प्राप्नोति तामन्यस्मै न कथयामीत्यर्थः। सा सत्यपि हृदि वर्त्तमानापि अविस्तृतापि अन्यं जनं न एतीति केचित्। योगप्रभावमेवाह अहं किम्भूतः विरिञ्चिर्ब्रह्मा तस्य यानि नाना चत्वारि आननानि मुखानि तेषां वादः उच्चारणं तेन धौतं शुद्धं यत् समाधिशास्त्रं योगशास्त्रम् तस्य या श्रुतिः श्रवणं तया पूर्णौ कर्णौ यस्य तादृशः। एतेन त्वया हृदयगतं रहस्यं किञ्चिदपि वक्तव्यम् नाहं कदापि तत् प्रकाशयिष्यामीति सूचितम्। निरुन्धे इति रुधिः स्वरितेत्त्वादात्मनेपदम् प्रथमम्। योगः सन्नहनोपायध्यानसङ्गतियुक्तिष्वित्यमरः ॥ ४४ ॥

अत्यन्तमुत्कण्ठयन्नाह। नलाश्रयेणेति। हे दमयन्ति तव त्वया अनवाप्यम् अप्राप्यं नलाश्रयेण हेतुना त्रिदिवोपभोग्यम् अमृतकल्पकपञ्चवीजनादिरूपस्वर्गोपभोग्यं बत कष्टम् अन्या त्वदितरा काचिन्नरनारी नायिका लभते प्राप्नोति अनर्हायास्तल्लाभोऽस्माकं खेद इत्यर्थः। उपमिनोति यथा अम्बुजिन्याः पद्मिन्याः दुर्लभं दुष्प्रापम् ज्योत्स्नोत्सवं ज्योत्स्नाजन्यप्रकाशजन्यसुखम् इन्दुपरिग्रहेण चन्द्रस्वीकारेण कुमुद्वती लभते तथेत्यर्थः। अतस्त्वया स्वोपभोगाय नलस्यैव परिग्रहार्थं यतितव्यमिति भावः। बतेति, अम्बुजिन्या इति कर्त्तरि षष्ठी ॥ ४५ ॥

तन्नैषधानूढतया दुरापं शर्म त्वयास्मत्कृतचाटुजन्म।
रसालवल्ल्या मधुपानुविद्धं सौभाग्यमप्राप्तवसन्तयेव॥ ४६॥

तस्यैव वा यास्यसि किन्नु हस्तं दृष्टं मनः केन विधेः प्रविश्य।
अजातपाणिग्रहणासि तावद्रूपस्वरूपातिशयाश्रयश्च॥ ४७॥

निशा शशाङ्कं शिवया गिरीशं श्रिया हरिं योजयतः प्रतीतः।
विधेरपि स्वारसिकप्रयासः परस्परं योग्यसमागमाय॥ ४८॥

प्रकृतमुपसंहरन्नाह। तन्नैषधेति। तत्तस्मात् अस्माभिः कृताश्चाटुनः प्रियवचना-जन्म उत्पत्तिर्यस्य तादृशं शर्म सुखं नैषधानूढतया नलेनापरिणीततया हेतुना त्वया दुरापं दुर्लभम् अस्मत्प्रियवचनश्रवणादिजनितसुखं नलपरिणयेनैव प्राप्स्यसि नान्यथेति भावः। उपमिनोति यथा अप्राप्तो वसन्त ऋतुविशेषो यया तादृश्या सत्या रसालवल्ल्या आम्रलतया मधुपानुविद्धं भ्रमरैः व्याप्तम् सौभाग्यं झङ्कारादि दुरापं तथेत्यर्थः। अत्र रसालवल्ल्या दृष्टान्तत्वेन कालान्तरभावी नलसंयोगः सूचितः॥ ४६॥

अथ नलप्राप्तिसम्भावनाख्यापनया पूर्वोक्तजनितम् अस्या दौर्मनस्यमपहरन्नाह। तस्यैवेति। वा पूर्वापेक्षायां अथवा तस्यैव नलस्यैव हस्तं त्वं किं न यास्यसि प्राप्स्यसि इति निश्चेतुं केन शक्यत इति शेषः। निश्चयाभावः कथमत आह केन जनेन विधेर्ब्रह्मणो मनोऽन्तःकरणं प्रविश्य दृष्टं भैम्या नलो न प्राप्स्यत इति विधिमनःस्थं केन ज्ञातं न केनापीत्यर्थः। यतस्तावदादौ त्वम् अजातं पाणिग्रहणं विवाहो यस्यास्तादृशी असि वर्तसे तथा रूपस्य लावण्यस्य यत् स्वरूपं भूषणमन्तरेणापि शोभाजनकत्वं तेन योऽतिशय-उत्कर्षस्तस्याश्रयः स्थानम्। रूपं सौन्दर्यं स्वरूपं राजसुतात्वादि तयोर्योऽतिशय इति केचित्। अतः प्रथममेव औदास्यं मा गच्छ तव सौन्दर्येण नलप्राप्तिः सम्भाव्यत इति भावः॥ ४७॥

विधेर्योग्यवस्तुद्वयमेलकताकथनेन तस्या नलप्राप्तिं द्रढयति। निशेति। निशा रात्र्या सह शशाङ्कं चन्द्रं शिवया गौर्या सह गिरीशं श्रिया लक्ष्म्या सह हरिं विष्णुं योजयतो घटयतो विधेरपि परस्परं योग्यसमागमाय योग्यवस्तुमेलनाय स्वारसिकः

वेलातिगस्त्रैणगुणाब्धिवेणी न योगयोग्यासि नलेतरेण।
सन्दर्भ्यते दर्भगुणेन मल्लीमाला न मृद्वी भृशकर्कशेन॥ ४९॥

विधिं वधूसृष्टिमपृच्छमेव तद्यानयुग्यो नलकेलियोग्याम्।
त्वन्नामवर्णा इव कर्णपीता मयास्य संक्रीडति चक्रचक्रे॥ ५०॥

स्वेच्छाचारी स्वाभाविक इति यावत् प्रयासः प्रयत्नः प्रतीतः ख्यातः अतस्तथाभूतो विधिरवश्यमेव नलेन सह तत्सदृशीं भवतीं योजयिष्यतीति भावः॥ ४८॥

नलाद्भिन्नं त्वत्सदृशं सुन्दरान्तरमपि नास्ति यस्य पत्नी भविष्यसीति प्रतिपादयन्नाह। वेलातिगेति। वेलां तीरमतिक्रम्य गच्छतीति तादृशो यः स्त्रैणगुणाब्धिः स्त्रीसम्बन्धिसौन्दर्य्यादिगुणसमुद्रस्तस्य वेणी प्रवाहरूपा अशेषरमणीगुणभाजनमित्यर्थः त्वं नलेतरेण नलाद्भिन्नेन पुरुषेण न योगयोग्यासि न सम्बन्धार्हा भवसि नलेनैव योगयोग्यासीत्यर्थः। यतः मृद्वी कोमला मल्लीमाला भृशकर्कशेनातिकठोरेण दर्भगुणेन कुशरज्जुसूत्रेण न संदीर्य्यते न ग्रथ्यते। यथा कुशरज्ज्वा मल्लीमालागुम्फनमनुचितं तथा नलेतरेण तव योग इत्युभयोर्बिम्बप्रतिबिम्बभावपर्य्यवसानाद्दृष्टान्तालङ्कारोऽयम्॥ ४९॥

न केवलमेवं युक्त्या तव नलप्राप्तिर्निश्चीयते किन्तु प्रमाणान्तरेणापीति तदेव दर्शयन्नाह। विधिमिति। तस्य विधेर्यानस्य रथस्य युग्यो वाहकोऽहं नलस्य केलियोग्यां क्रीड़ायामुचितां वधूसृष्टिं तदभिज्ञितभावत्वात् सृष्टां वधूं नलक्रीड़ायोग्या कतमा वधूस्त्वया सृष्टेत्येवं विधिं ब्रह्माणमपृच्छमेव पृष्टवानेव तस्मिन्नभिमुखमित्याह तदा मया त्वन्नामवर्णा इव नलकेलियोग्या भैमी मया निर्म्मितेति तव नामाक्षराणीव कर्णपीताः श्रुताः इवशब्दात् अस्पष्टं त्वन्नामवर्णाः श्रुता इत्यर्थः। अस्पष्टमेव किमिति न श्रुता इत्याह अस्य विधेः चक्रचक्रे रथचक्रसमूहे संक्रीड़ति अव्यक्तं शब्दायमाने सति। चक्रचक्रे हंससमूहे भीमोभीमसेनइतिवत् हंसवाचकस्य चक्राङ्गशब्दस्य एकदेशेन चक्रशब्देन हंस उच्यते इति केचित्॥ ५०॥

अन्येन पत्या त्वयि योजितायां विज्ञत्वकीर्त्या गतजन्मनो वा ।
जनापवादार्णवमुत्तरीतुं विधा विधातुः कतमा तरिः स्यात् ॥५१॥
आस्तां तदप्रस्तुतचिन्तयालं मयासि तन्वि श्रमितातिवेलम् ।
सोऽहं तदागः परिमार्ष्टुकामस्तवेप्सितं किं विदधेऽभिधेहि ॥५२॥

गमकान्तरमाह । अन्येनेति । वा अथवार्थे आक्षेपे निश्चये वा अन्येन नलादितरेण पत्या स्वामिना त्वयि योजितायां विवाहितायां सत्यां विज्ञत्वकीर्त्या चिरकालं सदृशवस्तूनां परस्परमेलनात् विवेचकत्वयशसा गतमतिक्रान्तं जन्म येन तथाविधस्य विधातुर्ब्रह्मणः जनापवाद एव धिगिममयोग्ययोजकमिति जनैरुच्यमाना निन्दैव अर्णवः बहुलत्वात् समुद्रस्तं उत्तरीतुं उत्तीर्णो भवितुं कतमा विधा किंप्रकारा तरिर्नौका स्यात् अपि तु न कापीत्यर्थः तथात्वे विधातुर्निन्दा चिरं स्थास्यतीत्यर्थः । अतो जनापवादाशङ्किना विधात्रा त्वमवश्यमेव नलेन योजिता भविष्यसीति भावः । अनयोऽपि तथ्यार्णवमुत्तरतीति तथा रूपितम् । उत्तरीतुमिति वृङ्वृञ्भ्यामलिङ् सक्लिट्स्वीड्वेति ईङ् । स्त्रियां नौस्तरणिस्तरिरित्यमरः ॥ ५१ ॥

प्रकृतानुसरणच्छलेन भैम्या अभिप्रायं जिज्ञासुराह । आस्तामिति । हे भैमि तत्प्रासङ्गिकं नलगुणविवरणम् आस्तां तिष्ठतु अन्यत्र वक्तव्यमित्यर्थः यतोऽप्रस्तुतचिन्तया अप्राकरणिकार्थानुशीलनेन अलं प्रयोजनाभावः । प्रस्तुतमाह हे तन्वि क्षीणाङ्गि मया अतिवेलमत्यर्थम् असि त्वं श्रमिता अतिदूराकर्षणात् परिश्रमं नीता अतः स तथाविधश्रमप्रदोऽहं तदागस्तदपराधं परिमार्ष्टुमपनेतुं कामो यस्य तादृशः सन् तव किम् ईप्सितम् अभीष्टं विदधे करिष्यामि अभिधेहि अर्थात् कथय । तन्वीत्यनेन परिश्रमासहिष्णुत्वं सूचितम् । परिमार्ष्टुकाम इति तुं काममनसोरिति मकारलुक् । विदध इति वर्तमानसामीप्ये भविष्यति लट् ॥ ५२ ॥

इतीरयित्वा विरराम पत्री स राजपुत्रीहृदयं बुभुत्सुः ।
ह्रदे गभीरे हृदि चावगाढे शंसन्ति कार्य्यावतरं हि सन्तः ॥५३॥
किञ्चित्तिरश्चीनविलोलमौलिर्विचिन्त्य वाच्यं मनसा मुहूर्त्तम् ।
पतत्त्रिणं सा पृथिवीन्द्रपुत्री जगाद वक्त्रेण तृणीकृतेन्दुः ॥ ५४ ॥
धिक् चापले वत्सिमवत्सलत्वं यत्प्रेरणादुत्तरलीभवन्त्या ।
समीरसङ्गादिव नीरभङ्ग्या मया तटस्थस्त्वमुपद्रुतोऽसि ॥ ५५ ॥

हंसवचनमुपसंहरति । इतीति । स पत्री हंसो राजपुत्र्या दमयन्त्या हृदयं मनो बुभुत्सुर्नलेऽनुरक्तं विरक्तं वेति जिज्ञासुः सन् इति पूर्वोक्तम् ईरयित्वा उक्त्वा विरराम तूष्णीमभूत् । ननु नले तवानुरागो वर्त्तते न वेति किमिति स्फुटं नोक्तवानित्यत आह ह्रद इति । हि यतः स्वभावतो गभीरे गाम्भीर्य्यवति ह्रदे जलाशये गूढाभिप्राये हृदि मनसि च अवगाढे आलोडिते नक्रादिशून्यत्वेन ज्ञाते सादरत्वेन निश्चिते च सत्येव सन्तः पण्डिताः कार्य्यावतरं स्नानादिकार्य्यार्थमन्तर्गमनं कार्य्यस्य प्रस्तावञ्च शंसन्ति कथयन्ति अन्यथा न शंसन्तीत्यर्थः प्रकृते तद्धृदयस्याज्ञाताभिप्रायत्वात् हठादनुरागजिज्ञासा नोचिता अतो नलानुरागमप्रकाश्यैव तूष्णीं बभूवेति भावः । अत्राप्रस्तुतप्रस्तुतयोर्ह्रदहृदययो-रेकधर्माभिसम्बन्धाद्दीपकालङ्कारः ॥ ५३ ॥

अथ हंसं प्रति दमयन्त्या वचनोपक्रममाह । किञ्चिदिति । पृथिवीन्द्रपुत्री भीम-सुता सा दमयन्ती हंसवचनविचारणे किञ्चिदीषत्तिरश्चीनो वक्रो विलोलश्चञ्चलो मौलि-र्मस्तकं यस्यास्तादृशी सती मुहूर्त्तं क्षणमात्रं मनसा बुद्ध्या वाच्यं वक्तव्यं विचिन्त्य निश्चित्य पतत्त्रिणं हंसं जगाद उक्तवती । सा किम्भूता सहजसौन्दर्य्येणाभिलाषसिद्ध्याश्रयातिप्रसन्न-त्वेन च वक्त्रेण मुखेन तृणीकृतोऽवज्ञातश्चन्द्रो यया तादृशी ॥ ५४ ॥

किं जगादेत्याह । धिगिति । हे हंस मम चापले चपलताविषये वत्सिम्ना बालत्वेन वत्सलत्वं स्नेहवत्त्वं धिक् निन्द्यं चपलताप्रतिपादकं बालत्वनिबन्धनं यत्किञ्चि-दल्लभिलाषित्वमनुचितमित्यर्थः । कथमेवमात्मानमाक्षिपसीत्याह यतः यस्य वत्सिम-

आदर्शतां स्वच्छतया प्रयासि सतां स तावत् खलु दर्शनीयः ।
आगः पुरस्कुर्व्वति सागसं मां यस्यात्मनीदं प्रतिबिम्बितं ते ॥५६॥
अनार्य्यमप्याचरितं कुमार्य्या भवान्मम क्षाम्यतु सौम्य तावत् ।
हंसोऽपि देवांशतयाभिवन्द्यः श्रीवत्सलक्ष्मेव हि मत्स्यमूर्त्तिः ॥५७॥

बालत्वस्य प्रेरणात् नियोगात् यदधीनत्वादित्यर्थः उत्तरलीभवन्त्या चञ्चलीभवन्त्या मया तटस्थः पूर्वपरिचयाभावादुदासीनस्त्वमुपद्रुतोऽसि ग्रहणार्थं व्याकुलीकृतोऽसि । यथा समीरसङ्गात् वायुसम्पर्कात् उत्तरलीभवन्त्या नीरभङ्ग्या स्वल्पजलतरङ्गेण तटस्थस्तीरस्थस्त्वम् उपद्रूयसे तथेत्यर्थः कूलस्थो वृक्षादिरुपद्रूयत इति वा । तटस्थः स्यादुदासीने तीरस्थनिकटस्थयोरिति मलः ॥ ५५ ॥

सोऽहं तदागस्त्यनेन हंसेन स्वस्य यत्सापराधत्वमुक्तं तन्मैमी स्वीयत्वेन स्वीकृत्य हंसं स्तौति । आदर्शतामिति । खलु प्रार्थनायां निश्चये वा हे हंस दर्शनीयोऽतिरम्यदर्शनः स त्वम् स्वच्छतया शुद्धान्तःकरणतया सतां साधुजनानां तावत् प्रथमम् आदर्शतां दृष्टान्ततां प्रयासि गच्छसि शुद्धान्तःकरणजनविवेचनायां त्वमेव प्रथमं तेषां दृष्टान्तस्थानं भवसीत्यर्थः । यतः सागसं सापराधां मां पुरस्कुर्व्वति बहुमन्यमाने यस्य ते तव आत्मनि स्वरूपे इदं मदीयमागोऽपराधः प्रतिबिम्बितं सङ्गतम् । अयं हि सतां स्वभावः यदन्यापराधं स्वीयत्वेनाङ्गीकृत्य तं बहुमन्यत इति । जिघृक्षया चञ्चलीकरणान्मयैव तवापराधः कृतः स तु त्वयात्मीयत्वेन गृह्यतेऽतएव त्वम् स्वच्छतया सताम् दृष्टान्तभूतोऽसीति भावः । अथ च स्वच्छतया निर्मलतया आदर्शतां दर्पणतां प्रयासि । दर्पणोऽपि सतां शोभादिदृक्षूणां श्रीमतां दर्शनीय एवम् अयस्थितस्य कालिमादियुतवस्तुनः प्रतिबिम्बग्राही भवति ॥ ५६ ॥

स्वापराधं निश्चित्य तं क्षमार्थं प्रार्थयते । अनार्य्यमिति । हे सौम्य सुन्दर सोमयाजिनम् क्षमाशील वा हंस कुमार्य्या बालिकायाः कुमारीत्वादप्रशस्तमतिकाया इत्यर्थः मम अनार्य्यमप्युचितमपि आचरितम् आचरणं उपद्रवरूपं भवान् तावत् प्रथमं क्षाम्यतु अथवा नर्मस्मितकरणम् दूरे तिष्ठतु अपराधएव प्रथमं क्षन्तव्यः । राजपुत्री भूत्वा

मत्प्रीतिमाधित्ससि का त्वदीयामुदं मदक्ष्णोरपि यातिशीताम् ।
निजामृतैर्लोचनसेचनाद्वा पृथक्किमिन्दुः सृजति प्रजानां ॥ ५८ ॥
मनस्तु यं नोज्झति जातु यातु मनोरथः कण्ठपथं कथं सः ।
का नाम बाला द्विजराजपाणिग्रहाभिलाषं कथयेदलज्जा ॥ ५९ ॥

किमेवं पक्षिणि मयि प्रार्थयस इत्यत आह अपि त्वं हंसोऽपि पक्षिविशेषोऽपि देवांश-तया ब्रह्मवाहनत्वात् देवभागत्वतया वन्द्यः पूजनीयः यथा श्रीवत्सलक्ष्मा विष्णुर्मत्स्य-मूर्तिरपि हि निश्चितं लोकैर्वन्द्यते । क्षमार्थ्य इत्यनेन शिशोर्ममापराधग्रहणं नोचित-मिति स क्षन्तव्य एवेति सूचितम् ॥ ५७ ॥

तवेप्सितं किं विदधेऽभिधेहीत्यस्योत्तरमाह । मत्प्रीतिमिति । त्वं कां मत्प्रीतिं मम हर्षम् आधित्ससि करिष्यसि या प्रीतिर्मदक्ष्णोर्मम नयनयोस्त्वदीयामुदं त्वद्दर्शन-जनितहर्षं मन्नयनद्वयकर्तृकत्वद्दर्शनजनितहर्षमित्यर्थः अतिशीताम् अतिक्रम्य वर्त्ततां ततोऽप्यधिका भवत्वित्यर्थः अर्थात्तादृशी प्रीतिर्नास्त्येवेति भावः । दृष्टान्तेनेदं द्रढयति इन्दुश्चन्द्रः निजामृतैः स्वीयपीयूषैः प्रजानां लोचनसेचनात् नेत्रसेकात् पृथगन्यत् किं वा सृजति जनयति न किमपीत्यर्थः । एतेन चन्द्रो यथा निजामृतकरणकनयनसेचनद्वारा लोकानामाह्लादकस्तथा त्वमपि नलवर्णनद्वारा मम अतः सम्मुखीभूय सुचिरं कालं नलमेवानुवर्णय न तस्माद्विरमेति सूचितम् । लोचनसेचनादित्यत्र पृथग्विनानानाभिस्तृतीयान्यतरस्यामित्यादिना पृथक्शब्दयोगे पञ्चमी ॥ ५८ ॥

नलाभिलाषं व्यञ्जयन्ती ब्रूते । मनस्त्विति । तुरेवार्थेऽभिन्नक्रमे हे हंस मम मनो जातु कदाचित् यं मनोरथं न तु उज्झति नैव त्यजति स मनोरथो वाञ्छाविषयः कथं केन प्रकारेण कण्ठपथं कण्ठमार्गं यातु गच्छतु योऽभिलाषविषयो मया मनसैव चिरं गृह्यते स वचनगोचरत्वं कथं प्राप्नोत्वित्यर्थः । यद्यपि भवादृशे सुहृज्जने मनोऽभिलषित-वार्त्ता दोषाभावस्तथापि वक्तुं न शक्नोमीत्याह । नाम सम्भावनायां का बाला स्त्री अलज्जा निर्लज्जा सती द्विजराजस्य चन्द्रस्य पाणिना करेण यो ग्रहो ग्रहणं तस्याभिलाषं